

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ο ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΟΣ
ΛΟΓΟΣ
ΣΤΟ ΑΡΧΑΪΚΟ ΕΠΟΣ

Διδακτορική Διατριβή

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ε. ΜΑΝΤΖΑΡΗ

ΡΕΘΥΜΝΟ

2008

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ο ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΟ ΑΡΧΑΪΚΟ ΕΠΟΣ

Διδακτορική Διατριβή

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ε. ΜΑΝΤΖΑΡΗ

Επόπτης Διατριβής
ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ
Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας

ΡΕΘΥΜΝΟ

2008

Η Θέτιδα φέρνει στον Αχιλλέα τα όπλα που κατασκεύασε
ο Ήφαιστος, ενώ εκείνος θρηνεί για τον Πάτροκλο

Έργο του B. WEST με τίτλο *Achilles and Thetis* βασισμένο στην Γ ραφωδία της *Ιλιάδας*.
Βασιλική Ακαδημία Τεχνών, Λονδίνο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α': Η «λογοτεχνία της σοφίας» και ο παροιμιακός λόγος ...	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β': Η λειτουργικότητα του παροιμιακού λόγου	58
1. Περιεχόμενο και λογοτεχνικά συμφραζόμενα	58
A) Όμηρος	71
i) <i>Ιλιάδα</i>	71
ii) <i>Οδύσσεια</i>	98
B) Ησίοδος	118
i) <i>Θεογονία</i>	119
ii) <i>Έργα και Ημέραι</i>	121
iii) <i>Αποσπάσματα</i>	129
Γ) <i>Ομηρικοί Ύμνοι</i>	130
Δ) <i>Αποσπάσματα (Κύκλια έπη, Ομηρικά Επιγράμματα)</i>	134
2. Γενικές μορφολογικές παρατηρήσεις	136
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ': Παροιμιακός λόγος και αφηγηματολογία	142
1. Αφηγηματολογία	142
2. Ο πομπός και ο δέκτης	150
3. Το είδος του παροιμιακού λόγου	154
A) Προτρεπτικός	157
B) Αποτρεπτικός	160
Γ) Παρηγορητικός	162
Δ) Απολογητικός	164
Ε) Διδακτικός	167

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ': Μετρική μορφή	169
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε': Όμηρος και Ησίοδος.....	177
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	184
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ	188
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	195

Μακάριος ἄνθρωπος, ὅς εὔρε σοφίαν,
καὶ θνητός, ὅς οἶδε φρόνησιν...
Τιμιωτέρα δέ ἐστι λίθων πολυτελῶν.

Παροιμιών, γ, 13 - 15

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη του παροιμιακού λόγου γενικά είχε περιοριστεί για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στην απλή συλλογή παροιμιών και στη σύνθεση καταλόγων που ανέφεραν ποιες παροιμίες συναντάμε και σε ποιόν συγγραφέα.¹

Ο παροιμιακός λόγος όμως συνίσταται στη χρήση παροιμιών και παροιμιωδών εκφράσεων και εντάσσεται σε αυτό που ονομάζουμε «λογοτεχνία της σοφίας» (wisdom literature), αλλά δεν έχει τύχει της προσήκουσας προσοχής από τους μελετητές. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το θέμα έχει παραμεληθεί.² Μάλιστα αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, όχι μόνο οι σύγχρονοι μελετητές, αλλά και οι αρχαίοι θεωρητικοί δεν ασχολήθηκαν με το θέμα σε βάθος.³

Ο Αριστοτέλης, σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε, φαίνεται να ασχολήθηκε συστηματικά με τις παροιμίες, αλλά όχι με τον παροιμιακό λόγο, θέτοντας

¹ Βλ. TZIFOPOULOS, (1995) σελ. 169, όπου χαρακτηριστικά παρατηρεί: «The traditional approach to ancient Greek proverbs has almost been limited to collecting them and listing references of their occurrence in ancient authors». Για αναλυτική βιβλιογραφία βλ. ό.π. σελ. 169, υποσ. 1.

² Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 14 κ.εξ., όπου η μέχρι τώρα πορεία της έρευνας.

³ Βλ. KINDSTRAND, (1978), σελ. 71. «Proverbs are found in Greek literature from a very early date and some authors frequently use them. It is very strange, therefore, that we find very little theoretical background for this use». Επίσης, βλ. LARDINOIS, (1997) σελ. 231 και παρακάτω σελ 7 κ.εξ. Για τους αρχαίους θεωρητικούς των παροιμιών, βλ. παρακάτω, σελ. 16 κ.εξ. Για βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα βλ. Τ.Α. STEPHENS, *Proverb Literature: A Bibliography of Works Relating to Proverbs*, London, 1930, STRÖMBERG (1954), O.E. MOLL, *Sprichwörter-Bibliographie*, Frankfurt am Main, 1958.

συγχρόνως τις βάσεις για περαιτέρω μελέτη,⁴ αν και η προσπάθεια του Σταγειρίτη φιλοσόφου δεν βρήκε αντάξιους συνεχιστές, όπως θα δούμε στη συνέχεια.⁵ Η ύπαρξη μιας χαμένης πραγματείας του με τίτλο *Παροιμίες*⁶ ίσως αποτελεί ένδειξη για το ενδιαφέρον του φιλοσόφου⁷ και μπορούμε, νομίζω, να θεωρήσουμε τον Αριστοτέλη ως τον πρώτο θεωρητικό των παροιμιών,⁸ με βάση τον ορισμό της παροιμίας ο οποίος διασώζεται:⁹ *Ἀριστοτέλης φησίν, ὅτι παλαιᾶς εἰσι φιλοσοφίας ἐν ταῖς μεγίσταις ἀνθρώπων φθοραῖς*

⁴ Ο KINDSTRAND, (1978) σελ. 80, παρατηρεῖ σχετικά: «It seems plausible that the whole concept originated with Aristotle, and the later writers merely elaborated his ideas».

⁵ Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 16 κ.εξ.

⁶ Την ύπαρξη αυτής της πραγματείας του Αριστοτέλη πληροφορούμαστε από τον Διογένη Λαέρτιο, 5.26 και από τον Αθήναιο, 2.56.26-30. Η ύπαρξη της πραγματείας έχει από άλλους αμφισβητηθεί. Βλ. V. ROSE, *De Aristotelis librorum ordine et auctoritate commentario*, Berlin, 1854, σελ. 51, V. ROSE, *Aristoteles Pseudoepigraphicus*, Leipzig, 1863, σελ. 563, CRUSIUS, (1883) σελ. 81, υποσ. 4. Ο RUPRECHT, *RE* 18, 2 (1949), 1736, s.v. *Paroimia* τη θεωρεῖ γνήσιο ἔργο του φιλοσόφου.

⁷ Βλ. σχετικά G. L. HUXLEY, (1981) σελ. 332-333 με σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, (1995) σελ. 169.

⁸ Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο KINDSTRAND, (1978) σελ. 73, όπου χαρακτηριστικά αναφέρει: «So far as we can judge, the first to study proverbs in a more analytical manner is Aristotle».

⁹ Πρέπει να είμαστε ευγνώμονες στο Συνέσιο, που διασώζει τον ορισμό αυτό στο ἔργο του *Φαλάκρας εγκώμιον* 22. Ο ορισμός αυτός όμως, κατά πάσα πιθανότητα, δεν βρισκόταν στην πραγματεία *Παροιμίες*, αλλά στην επίσης χαμένη πραγματεία του *Περί Φιλοσοφίας*. Οι απόψεις διίστανται. Σύμφωνα με τον RUSSO, (1997) σελ. 52 ο ορισμός βρισκόταν στο *Περί Φιλοσοφίας*. Ο LARDINOIS θεωρεῖ ότι ο ορισμός προέρχεται από το ἔργο *Παροιμίες* βλ. LARDINOIS (1995) σελ. 14. Ο KINDSTRAND, ὁ.π. σελ. 74-75 αποδίδει και αυτός τον ορισμό στο ἔργο *Περί Φιλοσοφίας* και δίνει αναλυτική βιβλιογραφία. Το συγκεκριμένο χωρίο αποτελεί τον πρώτο ορισμό της παροιμίας στη Δυτική σκέψη, όπως χαρακτηριστικά παρατηρεῖ ο RUSSO, (1997) σελ. 52: «The earliest definition in Western thought is that of Aristotle, who wrote o whole treatise (no longer extant) on proverbs».

ἀπολομένης ἐγκαταλείμματα, περισωθέντα διὰ συντομίαν και δεξιότητα.

Ο Αριστοτέλης, μέσω του παραπάνω ορισμού, προσδίδει κάποια βασικά χαρακτηριστικά στην παροιμία που αφορούν την προέλευση, το χαρακτήρα και τη μορφή της. Έτσι, αναφέρει πως οι παροιμίες είναι τα υπολείμματα της παλαιάς φιλοσοφίας. Με τον όρο φιλοσοφία εννοεί την επιδίωξη και αναζήτηση της σοφίας.¹⁰ Επομένως, παρουσιάζει ο ίδιος στο σημείο αυτό την πρώτη κατάταξη των παροιμιών στη λεγόμενη «λογοτεχνία της σοφίας» και μάλιστα τονίζει ότι οι ρίζες της πρέπει να αναζητηθούν στο απώτερο παρελθόν.¹¹ Η προέλευση συνεπώς των παροιμιών, κατά τον Αριστοτέλη, πρέπει να αναζητηθεί στην παλαιότερη «λαϊκή» σοφία, η οποία είχε χαθεί στις μέρες του και οι παροιμίες δεν ήταν τίποτε άλλο από τα υπολείμματά της · ό,τι από αυτήν είχε απομείνει.¹²

Η σιέψη και πεποίθηση αυτή υπάρχει και στα *Μεταφυσικά*, όπου ο Αριστοτέλης, αναφερόμενος στο μυθολογικό υλικό, ορίζει: *Παραδέδοται δὲ*

¹⁰ Ο MARTIN θεωρεί ότι ο Αριστοτέλης, όταν υποστηρίζει ότι οι παροιμίες ήταν κατάλοιπα της παλαιάς φιλοσοφίας, αναφέρεται σε έναν περιορισμένο αριθμό παροιμιών. Βλ. MARTIN, (1989) σελ 4. Την ίδια άποψη συμμαρτίζεται και ο KINDSTRAND, (1978) σελ. 75.

¹¹ Η άποψη για την παλαιότητα των παροιμιών διαφαίνεται και στις εκφράσεις άλλων συγγραφέων και ποιητών. Βλ. Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες* 528-529: *τὴν παροιμίαν τὴν παλαιάν*, Πλάτων, *Κρατύλος* 384a8: *παλαιὰ παροιμία*, *Λόσις* 216c6: *κατὰ τὴν ἀρχαίαν παροιμίαν κ. ά*. Βλ. σχετικά LARDINOIS, (1997) σελ. 14 και KINDSTRAND, ό.π. σελ. 73.

¹² Ο λόγος για τον οποίο η παλαιά σοφία αυτή είχε χαθεί στις μέρες του φιλοσόφου και είχαν απομείνει μόνο υπολείμματά της δεν είναι άλλος από κάποιες μεγάλες συμφορές και καταστροφές που είχαν βρει την ανθρωπότητα, οι οποίες, σύμφωνα με την Αριστοτελική φιλοσοφία, έπλητταν τη γη κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Σχετικά με την άποψη αυτή του Αριστοτέλη, η οποία απαντάται και στον Πλάτωνα, βλ. KINDSTRAND, ό.π. σελ. 73, υποσ. 19, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Περί της σημασίας που προσέδιδαν οι αρχαίοι Έλληνες στη σοφία των προγόνων τους, αλλά γενικότερα περί του θαυμασμού στους πρόγονούς και στο παρελθόν βλ. παρακάτω σελ. 61 κ.εξ.

παρὰ τῶν ἀρχαίων καὶ παμπαλαίων ἐν μύθου σχήματι καταλελειμμένα τοῖς ὕστερον ... καὶ κατὰ τὸ εἶκος πολλάκις εὐρημένης εἰς τὸ δυνατόν ἐκάστης καὶ τέχνης καὶ φιλοσοφίας καὶ πάλιν φθειρομένων καὶ ταύτας τὰς δόξας ἐκείνων οἶον λείψανα περισεσῶσθαι μέχρι τοῦ νῦν (1074a38-b13).

Βέβαια, δεν προσδιορίζεται στο σημείο αυτό ποιες είναι οι καταστροφές που πλήττουν την ανθρωπότητα και αφήνουν μόνο υπολείμματα από την ανθρώπινη σοφία. Ίσως ο φιλόσοφος να έχει στο μυαλό του τη φυσική φθορά του ανθρώπου, δηλαδή το θάνατο, αλλά αυτό έχει μικρή σημασία όσον αφορά το ζήτημα που μας απασχολεί. Αυτό που πρέπει να προσέξουμε εδώ, πέραν της κυκλικής πορείας της ανθρώπινης γνώσης, που είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα θεωρία, είναι ότι ο φιλόσοφος έχει την ίδια άποψη όσον αφορά την επιβίωση των παροιμιών με αυτή που έχει για την επιβίωση του μυθολογικού υλικού.¹³ Αυτό είναι πολύ σημαντικό, διότι αν τα δύο αυτά, ο μύθος και η παροιμία σχετίζονται τόσο στενά στο μυαλό του Σταγειρίτη, τότε δεν μας μένει παρά να θεωρήσουμε την πηγή προέλευσής τους και τον τρόπο διάδοσής τους κοινό. Ο Αριστοτέλης σημειώνει αινιγματικά ότι η πηγή προέλευσης της παροιμίας, συνεπώς και του μύθου, είναι η *παλαιά φιλοσοφία*. Μεγάλο ζήτημα που πρέπει να διασαφηνιστεί αποτελεί όμως το τι εννοεί λέγοντας *παλαιά φιλοσοφία* και ποια μορφή θεωρεί ότι αυτή είχε.

Προσωπικά θεωρώ ότι υπάρχει μεγάλη πιθανότητα ο Αριστοτέλης να αναφέρεται εκτός των άλλων και σε «παλαιά» χαμένα έπη, διότι δια μέσου της επικής παράδοσης κυρίως θα μπορούσε να διαδοθεί η σοφία των παλαιότερων χρόνων και το κυρίαρχο λογοτεχνικό προϊόν για αρκετούς αιώνες ήταν η προφορική επική ποίηση. Δεν μπορούμε ωστόσο να παραβλέψουμε και τις πρόδρομες μορφές του έπους, δηλαδή τη λαϊκή ποιητική παράδοση που υπήρχε πριν τον Όμηρο και στην οποία ήταν πιθανό να υπήρχε αυτό που ο

¹³ Βλ. KINDSTRAND, (1978) σελ. 74: «We see here that Aristotle's view of myths and proverbs is very similar, a similar vocabulary being used in both cases».

φιλόσοφος ονομάζει *παλαιά φιλοσοφία*.¹⁴ Όσον αφορά επίσης το μυθολογικό υλικό, που ο Αριστοτέλης συνδέει έμμεσα με τις παροιμίες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο κυριότερος τρόπος διάδοσης και επιβιώσής του ήταν οι επικές συνθέσεις.

Ο κατεξοχήν επιικός ποιητής, ο Όμηρος, έζησε και δημιούργησε στο τέλος μιας επικής παράδοσης που η επιστημονική έρευνα παραδέχεται ότι ήταν μακροαίωνη.¹⁵ Εάν ο Αριστοτέλης στο σημείο αυτό δεν υπαινισσόταν την ύπαρξη χαμένων, ακόμη και για εκείνον, επών, δεν θα μπορούσαμε να δικαιολογήσουμε την έκφραση *παλαιάς φιλοσοφίας εγκαταλείμματα* για τις παροιμίες, αλλά και για το μύθο. Διότι, εάν η *παλαιά* εκείνη *φιλοσοφία* δεν είχε κάποια σταθερή μορφή και καθορισμένη έκταση, δεν θα μπορούσε να αναφερθεί σε απώλεια αυτής και επιβίωση μόνο υπολειμμάτων της. Και επειδή το μόνο λογοτεχνικό κείμενο με έκταση τέτοια που να δικαιολογεί την επιβίωση μικρών τμημάτων μετά την απώλειά του ήταν η μακρά επική αφήγηση, κατά πάσα πιθανότητα ο Αριστοτέλης στο σημείο αυτό αναφέρεται σε παλαιά έπη.

Μικρή είναι η πιθανότητα να αναφέρεται ο φιλόσοφος με την έκφραση *παλαιάς φιλοσοφίας* στο σύνολο των παλαιών παροιμιών που υπήρχαν και

¹⁴ Σχετικά με την λαϊκή ποιητική παράδοση και τις πρόδρομες μορφές του έπους βλ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ, (1979) σελ. 175 και J. FOLEY, “Oral tradition and its implications”, στο I. MORRIS – B. POWELL, (eds), *A New Companion to Homer*, Leiden-N. York-Köln 1997, σελ. 146 κ.εξ.

¹⁵ Βλ. LESKY, (1988) σελ. 42, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά για την ομηρική ποίηση: «Η ποίηση αυτή, με την τεράστια επίδραση είναι από άλλη άποψη, όχι ένα αρχίνημα, αλλά περισσότερο η ώριμη κατάληξη μιας μακράς εξέλιξης». Αναγνωρίζει δηλαδή τη μεγάλη επική παράδοση που προηγήθηκε του Ομήρου και της οποίας γνώστης ήταν δίχως άλλο ο Όμηρος, αφού την αξιοποίησε με τρόπο δημιουργικό. Επίσης, βλ. EASTERLING – KNOX, (2000) σελ. 71 κ.εξ. και FOLEY, ό.π. υποσ. 14, C.R. BEYE, *The Iliad, the Odyssey and the epic tradition*, London, 1968, A. HOEKSTRA, *Homeric modifications of formulaic prototypes*, Amsterdam, 1969, G.S. KIRK, *Homer and the oral tradition*, Cambridge, 1976, J. LATACZ, *Homer: Tradition und Neuerung*, Darmstadt, 1979 κ.α.

διαδίδονταν αυτόνομες και όχι ενταγμένες σε κάποια λογοτεχνική σύνθεση και ήταν προϊόν του λαϊκού προφορικού λόγου. Διότι, αν συμβαίνει αυτό, δεν μπορούμε εύκολα να απαντήσουμε στο γιατί επιβίωσαν κάποιες από αυτές τις παροιμίες ως υπολείμματα, εφόσον ο λόγος που επιβίωσαν ως τις μέρες του Αριστοτέλη, δηλαδή η *σύντομία* και η *δεξιότητα*, λογικά θα χαρακτηρίζαν όλες τις παροιμίες και όχι μόνο αυτές που διατηρήθηκαν. Εξάλλου, εάν η *παλαιά φιλοσοφία* δεν συνιστούσε ενιαίο κείμενο με αρχή μέση και τέλος, πως θα μπορούσε μιλήσει ο φιλόσοφος για υπολείμματα από αυτό;

Πέρα όμως από την προέλευση των παροιμιών, ο Αριστοτέλης, στον ορισμό που δίδει, συζητά για το χαρακτήρα των παροιμιών. Αναφέρεται στην αξία που έχουν αυτές ως προϊόντα και «υπολείμματα σοφίας» και έμμεσα αναγνωρίζει τη σπουδαιότητά τους αφού διασώζουν τη σοφία παλαιότερων ανθρώπων.

Τέλος, στον ορισμό αυτόν ο φιλόσοφος παρέχει και κάποια στοιχεία για τη μορφή των παροιμιών. Αναφέρει δηλαδή ότι οι παροιμίες ήταν σύντομες και τις χαρακτήριζε η *δεξιότητα*. Δεν είναι ξεκάθαρη η έννοια που δίδεται στη λέξη *δεξιότητα* και δεν είμαστε σίγουροι ποια μορφικά χαρακτηριστικά οδηγούν τον Αριστοτέλη στο να υποστηρίξει ότι οι παροιμίες διακρίνονται από *δεξιότητα*. Ο RUSSO θεωρεί ότι τα χαρακτηριστικά αυτά είναι η παρήχηση (alliteration), η συνήχηση (assonance) και η επανάληψη (repetition).¹⁶ Όμως, πέρα από αυτά, θεωρώ ότι με τον όρο *δεξιότητα* αναφέρεται και στην ευστοχία που μπορεί να έχει η παροιμία σε κάποιες περιστάσεις· και αυτό δεδομένου του ότι υπήρχαν παροιμίες που δεν εμπεριείχαν παρηχήσεις, συνηχήσεις ή επαναλήψεις και μολαταύτα επιβίωσαν. Μάλλον χαρακτηρίζονταν από αυτή την ευστοχία. Εξάλλου η λέξη *δεξιότης* είχε την έννοια της ικανότητας, της επιδεξιότητας, της εμπειρίας, της ευφυΐας και της οξύνοιας,¹⁷ έννοια που περισσότερο μπορεί να

¹⁶ Βλ. RUSSO, (1983) σελ. 122.

¹⁷ Βλ. Ηρόδοτος 8.124.8-9: Ἄριστήια μὲν νυν ἔδοσαν <ἀνδρήιης μὲν> Εὐρυβιάδη ἔλαιης στέφανον, σοφίης δὲ καὶ δεξιότητος, Θεμιστοκλέϊ καὶ τούτῳ στέφανον

συνδεθεί με την ευστοχία παρά με τα μορφικά χαρακτηριστικά της παροιμίας. Επειδή όμως και τα μορφικά χαρακτηριστικά είναι προϊόντα δεξιότητας, πρέπει να δεχτούμε ότι γίνεται αναφορά και στην ευστοχία αλλά και στα μορφικά χαρακτηριστικά που επισημαίνει ο RUSSO. Ο ίδιος μελετητής εξάλλου αναγνωρίζει τη διάσταση αυτή και αναγκάζεται να παραδεχτεί: «a large number of Greek proverbs have no striking structural features whatsoever. They make their point in plain language, through sheer economy and sharpness of insight».¹⁸ Ο λόγος που μόνο αυτές οι παροιμίες επιβίωσαν από ολόκληρη την απολεσθείσα *παλαιά φιλοσοφία* ήταν αυτά τα μορφικά στοιχεία τους.

Συνεπώς, ο ορισμός του Αριστοτέλη εμπεριέχει τα στοιχεία που αναλύσαμε παραπάνω, αλλά δεν μας επιτρέπει να εικασουμε ότι ο φιλόσοφος ασχολήθηκε περαιτέρω με την παροιμία, εκτός των θεμάτων που σχετίζονται με τη μορφή και την προέλευσή της. Βέβαια, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι υπήρχε πληρέστερη ανάλυση στη χαμένη πραγματεία του *Παροιμίας*, αλλά δεν μπορούμε ούτε και να το επιβεβαιώσουμε. Επομένως, ο ορισμός αυτός του Σταγειρίτη ήταν βέβαια πρωτοποριακός για την εποχή του, θεωρείται όμως και ελλιπής.¹⁹

Στη *Ρητορική* ο φιλόσοφος ασχολήθηκε με τις παροιμίες και διατυπώνει την άποψη ότι οι παροιμίες είναι ένα είδος μεταφοράς. Χαρακτηριστικά τονίζει: *καὶ αἱ παροιμίαι μεταφοραὶ ἀπ' εἶδους ἐπ' εἶδος εἰσιν* (1413a14-15). Ο ορισμός και οι υποδιαιρέσεις της μεταφοράς βρίσκονται στην *Ποιητική* 1457b6-9. Εκεί αναφέρεται το εξής: *μεταφορὰ δέ ἐστίν ὀνόματος ἀλλοτρίου ἐπιφορὰ ἢ ἀπὸ τοῦ γένους ἐπὶ εἶδος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ*

ἐλαίης, Αριστοφάνης, Ιππ. 719-720: καὶ νῆ Δί' ὑπό γε δεξιότητος τῆς ἐμῆς / δύναμαι ποιεῖν τὸν δῆμον εὐρὺν καὶ στενὸν κ.ά.

¹⁸ Βλ. RUSSO, (1983) σελ. 125.

¹⁹ Την ίδια άποψη έχει και ο RUSSO, (1997) σελ. 52: «This definition stresses their value as wisdom and some aspects of their form, but omits any consideration of the dynamics of their use in social context, their important “performative” dimension».

τὸ γένος ἢ ἀπὸ τοῦ εἴδους ἐπὶ εἶδος ἢ κατὰ τὸ ἀνάλογον.²⁰ Ὅμως ὅλες οι παροιμίες δεν εἶναι μεταφορές. Αἰόμη και ο ἴδιος ο Αριστοτέλης παραθέτει στα ἔργα του παροιμίες που χρησιμοποιούνται κυριολεκτικά.²¹ Επομένως, η παραπάνω φράση δεν μπορεί να ἔχει γενική ισχύ.

Ο Σταγειρίτης ασχολήθηκε και με τα ἄλλα εἶδη της «λογοτεχνίας της σοφίας» και προσπάθησε να δώσει τα γενικά τους χαρακτηριστικά και το θεωρητικό τους πλαίσιο. Ασχολήθηκε με τη γνώμη,²² με την υποθήκη²³ και με το ἀπόφθεγμα.²⁴ Και για τον Αριστοτέλη ὅμως, ὅπως θα δούμε, ἦταν πολύ δύσκολο να γίνει σαφής διάκριση μεταξύ των ειδῶν της «λογοτεχνίας της σοφίας».²⁵ Παρὰ το γεγονός ὅτι η ἀποψη του Αριστοτέλη δεν επαρκεί για τη μελέτη του παροιμιακοῦ λόγου, η συμβολή του θεωρεῖται σημαντική.

Αρκετὰ ἀπὸ ὅσα εἶχε παρατηρήσει και ἐπισημάνει ο Αριστοτέλης ενσωματώνονται στους ορισμούς των σύγχρονων μελετητῶν.²⁶

²⁰ Ὅσον ἀφορὰ την ἔννοια της μεταφορᾶς βλ. LAUSBERG, (1960) παρ. 554-560 και MARTIN, (1974) σελ. 266-268.

²¹ Βλ. *Ρητορική* 1376a5: μήποτ' εὔ ἔρδειν γέροντα. Ἀνάλογες περιπτώσεις και παραδείγματα υπάρχουν πολλά. Σχετικά βλ. LARDINOIS, (1995) σελ. 15-16, ὅπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²² Βλ. σχετικά LARDINOIS, (1995) σελ. 7-13.

²³ Βλ. σχετικά ὁ.π. υποσ. 22, σελ. 17-18.

²⁴ Βλ. σχετικά ὁ.π. υποσ. 22, σελ. 18-19.

²⁵ Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 16.

²⁶ Βλ. και τον ορισμό που δίνει ο Μ. Βασίλειος, Ομιλία 13: Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν 2 (PG 31, 388 b-c): «τὸ τῶν παροιμιῶν ὄνομα ἐπὶ τῶν δημωδεστέρων λόγων παρὰ τοῖς ἔξωθεν τέτακται, και ἐπὶ τῶν ἐν ταῖς ὁδοῖς λαλουμένων, ὡς τὰ πολλά· οἶμος γὰρ παρ' αὐτοῖς ἢ ὁδὸς ὀνομάζεται, ὅθεν και τὴν παροιμίαν ὠρίζοντο, ῥῆμα παρόδιον τετριμμένον ἐν τῇ χρήσει τῶν πολλῶν, και ἀπὸ ὀλίγων ἐπὶ πλείονα ὅμοια μεταληφθῆναι δυνάμενον. Παρὰ δὲ ἡμῖν παροιμία ἐστὶ λόγος ὠφέλιμος, μετ' ἐπικρύψεως μετρίας ἐκδεδομένος, πολὺ μὲν τὸ αὐτόθεν χρήσιμον περιέχον, πολλὴν δὲ και ἐν τῷ βᾶθει τὴν διάνοιαν συγκαλύπτων». Στον ορισμό αὐτὸ ο Μ. Βασίλειος εἶναι φανερὰ ἐπηρεασμένος ἀπὸ την

Ο ABRAHAMS, δίδει τον εξής ορισμό: «Proverbs are short and witty traditional expressions that arise as part of everyday discourse ... nearly always stated in the form of a single sentence. They are among the shortest forms of traditional expression that call attention to themselves as formal artistic entities. ... Proverbs are descriptions that propose an attitude or a mode of action in relation to a recurrent social situation. They attempt to persuade by clarifying the situation, by giving it a name, thus indicating that the problem has arisen before and that the past practice has come up with a workable solution».²⁷

Επίσης, ο SEITEL σημειώνει: «A proverb is a metaphorical representation, or description, of the situation about which it is spoken ... Metaphor is a central feature of the phenomenon of proverb use... Metaphorical proverbs are taken to be the most general proverbial type.

αντίληψη που είχαν οι αρχαίοι Έλληνες για τον παροιμιακό λόγο. Διακρίνουμε την αναγωγή της παροιμίας στον απλό καθημερινό λόγο, την προσπάθεια να βρεθεί η ετυμολογία της λέξης παροιμία και την παραδοχή ότι η παροιμία προσαρμόζεται σε πολλές περιστάσεις, η καθολικότητα και γενικότητά της δηλαδή, κάτι που το είχε εκφράσει και ο Αριστοτέλης, μιλώντας για τη γνώμη (*Ρητορική* 2.21.15). Αυτά όσον αφορά την χρήση της παροιμίας εκτός Εκκλησίας· διότι ο Μ. Βασίλειος, ιεράρχης ων, προχωρά σε διάκριση και αναφέρεται και στην αντίληψη που η Εκκλησία έχει για τις παροιμίες στην οποία πάλι εμπεριέχονται στοιχεία της αρχαίας ελληνικής σκέψης, όπως η αινιγματικότητα των παροιμιών, η χρησιμότητα και η σοφία που εμπεριέχουν. Κατά τη βυζαντινή περίοδο παρατηρήθηκε ενδιαφέρον για τον παροιμιακό λόγο. Το ενδιαφέρον όμως αυτό περιορίστηκε στην εισαγωγή αρχαίων ελληνικών παροιμιών σε βυζαντινά κείμενα για να φανεί ότι συνδέονται τα κείμενα αυτά με την αξεπέραστη για τους Βυζαντινούς αρχαία ελληνική γραμματεία. Όταν αντιμετωπιζόταν το θέμα στο θεωρητικό του υπόβαθρο, γινόταν απλή επανάληψη όσων οι αρχαίοι θεωρητικοί είχαν διατυπώσει. Βλ. σχετικά Γεώργιος Χοιροβοσκός, *Επιμερισμοί συν θεω του Ψαλτηρίου* 114.25, Μιχαήλ Ψελλός, *Θεολογικά* 7.28-40 κ.ά. Επομένως, ούτε οι Βυζαντινοί ασχολήθηκαν με το θέμα όσο θα έπρεπε, ούτε του προσέδωσαν τις διαστάσεις που αρμόζουν.

²⁷ Βλ. ABRAHAMS, (1972) σελ. 119, 121.

Literal proverbs (aphorisms, apothegms) may be seen as a special case of *the* more general metaphorical type». ²⁸

Όπως παρατηρεί επίσης ο STRÖMBERG, «Greek proverbs are of great value for the history of civilization by reason of the insight which they give into the life, outlook and social relations of those who lived in ancient times». ²⁹ Η άποψη αυτή έχει διατυπωθεί σε μια εποχή κατά την οποία δεν είχε αλλάξει ακόμη η παραδοσιακή αντιμετώπιση του θέματος, που περιοριζόταν στην απλή συλλογή των παροιμιών και την ταξινόμησή τους σε καταλόγους. ³⁰ Η μεταστροφή από την παραδοσιακή αυτή αντιμετώπιση σε μια διεξοδικότερη και αναλυτικότερη μελέτη με έμφαση στο πλαίσιο, στο περιβάλλον ή το συγκείμενο, όταν πρόκειται για παροιμίες που βρίσκονται ενσωματωμένες σε άλλα κείμενα, έχει τις ρίζες της στη δεκαετία του 1960. ³¹ Η μεταστροφή αφορά βέβαια όλες τις υποκατηγορίες της λεγόμενης «λογοτεχνίας της σοφίας», (γνώμες, αποφθέγματα, ρητά, υποθήκες), που δεν θα μας απασχολήσει στο σύνολό της. Η έρευνα, η εξέταση, η ανάλυση αλλά και τα συμπεράσματα που θα προκύψουν αφορούν αποκλειστικά και μόνο στην υποκατηγορία των

²⁸ Βλ. SEITEL, (1972) σελ. 14.

²⁹ Βλ. STRÖMBERG, (1954) σελ. 7. Ο συγκεκριμένος μελετητής θεωρεί επίσης ότι οι ευρωπαϊκές παροιμίες έχουν καταβολές στις ελληνικές και τις ρωμαϊκές και μάλιστα μιλά για χρέος της Ευρώπης προς την Ελλάδα και τη Ρώμη όσον αφορά τον παροιμιακό λόγο. Σημειώνει μάλιστα ότι το ζήτημα αυτό το είχε επεξεργαστεί ο F. SEILER, *Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnworts* V-VIII, Halle a. d. S., 1921-1924. Στην παρούσα μελέτη δεν θα εξετάσουμε το θέμα αυτό, καθώς αποτελεί αντικείμενο της συγκριτικής γλωσσολογίας.

³⁰ Βλ. σχετικά ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, (1995) σελ. 169 και πιο κάτω σελ. 20 κ.εξ.

³¹ Βλ. LARDINOIS, (1995) σελ. 1: «...since the 1960's a whole new approach to the study of wisdom expressions has been developed in the field of ethno- and sociolinguistics. Central to this new approach is the notion of context. It demands that wisdom expressions be studied in their social and linguistic surroundings». Παραθέτει επίσης και μία Αφρικανική παροιμία: «There is no proverb without the situation».

παροιμιωδών εκφράσεων και παροιμιών στο γραμματειακό είδος του αρχαϊκού έπους.³²

Βέβαια, τα όρια μεταξύ των παροιμιών, των παροιμιωδών εκφράσεων, των υποθιγών, των γνωμών, των ρητών και των αποφθεγμάτων δεν είναι πάντα σαφή.³³ Μάλιστα χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμη και ο Αριστοτέλης δεν είχε σαφώς διακρίνει τις παροιμίες από τις γνώμες και τα αποφθέγματα.³⁴ Στη *Ρητορική* ο Αριστοτέλης αναφέρει: *ἔτι ἔνιαι τῶν παροιμιῶν καὶ γνῶμαί εἰσιν, οἷον παροιμία 'Ἀττικὸς πάροικος'* (1395a17-18).

Μετά τον Αριστοτέλη ο μαθητής του Θεόφραστος ασχολήθηκε με τις παροιμίες και συνέγραψε μια σχετική πραγματεία με τίτλο *Περὶ παροιμιῶν*.³⁵

³² Σε όποια σημεία της εργασίας κριθεί απαραίτητο θα υπάρξουν παράλληλες αναφορές σε άλλες υποκατηγορίες της «λογοτεχνίας της σοφίας» καθώς επίσης και αναφορές σε άλλα γραμματειακά είδη πέραν του αρχαϊκού έπους. Αυτό θα γίνει όμως επικουρικά προς το βασικό θέμα της εργασίας και σε καμία περίπτωση δεν θα αποτελέσει βασικό θέμα πραγμάτευσης. Εξάλλου, αποτελεί βασική θέση του προβληματισμού της παρούσας εργασίας ότι σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και γνωμικές ή άλλες εκφράσεις εντάσσονται στον παροιμιώδη λόγο, εφόσον ανάγονται σε παροιμίες που εμείς δεν έχουμε τη δυνατότητα να γνωρίζουμε ή να ανασυνθέσουμε.

³³ Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 17 κ.εξ. όπου γίνεται προσπάθεια να διευκρινιστεί τι είναι ο παροιμιώδης λόγος επακριβώς και να διαχωριστεί από τα υπόλοιπα είδη της «λογοτεχνίας της σοφίας».

³⁴ Ο KINDSTRAND, (1978) σελ. 73 παρατηρεί: «The term παροιμία obviously has a rather wide meaning for him, and he does not clearly differentiate between παροιμία and other similar forms of expression, such as γνώμη or απόφθεγμα...».

³⁵ Αυτό μαρτυρεί ο Διογένης Λαέρτιος, (*Βίοι Φιλοσόφων* 5.45). Η πραγματεία αυτή δυστυχώς δεν διασώθηκε και έτσι δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η περαιτέρω συμβολή του. Βλ. KINDSTRAND, (1978) σελ. 76 και G. ROSENTHAL, “Ein vergessenes Theophrastfragment”, *Hermes* 32 (1897), σελ. 317-320. Σχετικά, σε ένα χωρίο του Στοβαίου, διαβάζουμε: *Γνῶθι σαυτὸν ὡς παροιμία λαμβάνεται, μαρτυρεῖ Θεόφραστος ἐν τῷ Περὶ παροιμιῶν. οἱ πολλοὶ δὲ Χείλωνος εἶναι τὸ ἀπόφθεγμα, Κλέαρχος δὲ ὑπὸ τοῦ θεοῦ λεχθῆναι Χείλωνι* (*Ανθολόγιο* 3.21.12). Το παραπάνω χωρίο υποδηλώνει

Ο περιπατητικός φιλόσοφος Κλέαρχος φαίνεται ότι συνέδεσε τις παροιμίες με τους γρίφους, πράγμα βέβαια που δεν αποτελεί πρωτοτυπία, αφού και ο Αριστοτέλης είχε εντοπίσει τη σχέση.³⁶ Στον Αριστοτέλη επίσης οφείλει την αναγωγή των παροιμιών στην παλαιά σοφία.³⁷ Ο στωικός φιλόσοφος Χρύσιππος είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι ξεχώριζε την παροιμία από το απόφθεγμα.³⁸ Επίσης, δεν δίσταζε να τροποποιεί κάποιες παροιμίες μεταβάλλοντάς τη μορφή και το περιεχόμενό τους.³⁹ Ο Κοϊντιλιανός επίσης ασχολήθηκε με την παροιμία και υποστήριξε ότι η παροιμία συνδέεται με την αλληγορία και με τον αίνο.⁴⁰ Το ότι η παροιμία σχετίζεται με τον αίνο είναι φυσικά γνωστό ήδη από την εποχή του Ευριπίδη.⁴¹ Με την άποψη του Κοϊντιλιανού περί της σχέσεως παροιμίας και αίνου τάσσεται και ο Λούκιλλος ο Ταρραίος,⁴² καθώς επίσης και ο Αμμώνιος.⁴³ Διάκριση παροιμίας και

ότι τη φράση *Γνώθι σαυτόν* ο Θεόφραστος την εκλάμβανε ως παροιμία, ενώ οι άλλοι την κατέτασσαν στα αποφθέγματα.

³⁶ Βλ. *Ρητορική* 1405b4. Στο σημείο αυτό ο φιλόσοφος σημειώνει: μεταφοραὶ γὰρ αἰνίττονται. Εφόσον θεωρεί τις παροιμίες μεταφορές, κατά συνέπεια προσδίδει και στις πρώτες αινιγματικό χαρακτήρα. Βλ. KINDSTRAND, (1978) σελ. 80.

³⁷ Ο Κλέαρχος έγραψε μια πραγματεία που ονομαζόταν *Περί παροιμιών* σε δύο βιβλία. Δεν έχει διασωθεί κάτι ούτε από αυτή την πραγματεία και δεν γνωρίζουμε αν ο συγκεκριμένος φιλόσοφος προσέθεσε κάτι καινούριο στη μελέτη του θεωρητικού υποβάρθρου των παροιμιών. Βλ. απόσπ. 63-88 WEHRLI και KINDSTRAND, ό.π. σελ. 76.

³⁸ Στα αρχαία σχόλια στον *Ισθμιόνικο* 2.17 διαβάζουμε: *χρήματ' ἀνήρ: τοῦτο ἀναγράφεται μὲν εἰς τὰς παροιμίας ὑπ' ἐνίων, ἀπόφθεγμα δέ ἐστίν Ἀριστοδήμου, καθάπερ φησὶ Χρύσιππος ἐν τῷ Περί παροιμιῶν.* Ο Χρύσιππος συνέγραψε μια πραγματεία με τίτλο *Περί παροιμιών προς Ζηνόδοτον* (βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι φιλοσόφων* 7.200), από την οποία δεν έχει σωθεί τίποτε.

³⁹ Βλ. Πλούταρχος, *Άρατος* 1.1 και KINDSTRAND, (1978) σελ. 76-77.

⁴⁰ Βλ. 5.11.21, 9.2.46, 8.6.57 κ.α. Σχετικά βλ. KINDSTRAND, ό.π. σελ. 79-80, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁴¹ Βλ. Ευριπίδης, *Δίκτυς* απόσπ. 333 NAUCK.

⁴² Την άποψη του διασώζει ο Ευστάθιος, *Παρεκβολαί εις την Ομήρου Ιλιάδα* 11.430 σελ. 855.

⁴³ Βλ. *Περί ομοίων και διαφόρων λέξεων* 18 σελ. 6.

γνώμης έκανε και Ψευδο-Δημήτριος.⁴⁴ Βέβαια, οι μεταγενέστεροι θεωρητικοί έκαναν σαφή διαχωρισμό μεταξύ των ειδών της «λογοτεχνίας της σοφίας» και η σύγχρονη έρευνα έχει εντοπίσει τα στοιχεία που διαφοροποιούν με σαφήνεια την παροιμία από τη γνώμη.⁴⁵ Η γνώμη δεν έχει καθορισμένη μορφή και είναι δυνατόν να παρουσιάζει παραλλαγές, αρκεί το περιεχόμενό της να είναι σταθερό, κάτι που δεν συμβαίνει με την παροιμία. Δημιουργείται για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες ενός προσώπου σε μια ορισμένη χρονική στιγμή, αλλά στη δημιουργία της ο ομιλητής λαμβάνει υπ' όψιν του παραδοσιακά μοτίβα και φόρμουλες, γεγονός που επιδρά στη μορφή και το περιεχόμενο της γνώμης. Η αξία της είναι καθολική και βρίσκει γενική εφαρμογή, κάτι που είχε παρατηρήσει και ο Αριστοτέλης.⁴⁶ Διεξοδική προσέγγιση στην έννοια και το περιεχόμενο της γνώμης επιχειρεί ο LARDINOIS στην αρχή της διατριβής του για τις γνωμικές εκφράσεις στην αρχαϊκή ποίηση.⁴⁷

Γενικά πάντως, με βάση τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας, μπορούμε να πούμε ότι την παροιμία, η οποία αποτελεί μαζί με την παροιμιώδη έκφραση αυτό που ονομάζουμε παροιμιακό λόγο, χαρακτηρίζουν και διαφοροποιούν από τα άλλα είδη της «λογοτεχνίας της σοφίας» τα εξής στοιχεία:⁴⁸

α) Ο δημιουργός της είναι ανώνυμος. Μπορεί σε ένα συγκεκριμένο κείμενο να παρατίθεται από κάποιο πρόσωπο, αλλά δεν αναφέρεται ποτέ ποιος

⁴⁴ Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 24. Σχετικά με τη γνώμη γενικά βλ. K. HORNA – K. v FRITZ, “Gnome, Gnomendichtung, Gnomologien”, *RE*, Suppl.b.6 (1935), 74-89 και W. SPOERRI, “Gnome”, *KP* 2 (1967), σελ. 823-829.

⁴⁵ Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 19 κ.εξ.

⁴⁶ Βλ. *Πητορική* 1394a21-23.

⁴⁷ Βλ. LARDINOIS, (1995) σελ. 7-13, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁸ Ο KINDSTRAND, (1978) σελ. 71 σημειώνει ότι οι παροιμίες έχουν τα εξής χαρακτηριστικά: «1) it is popular in character, 2) it has a definite form and 3) it is an expression of wisdom».

την επινόησε, διότι αυτό δεν είναι γνωστό.⁴⁹ Αρμόζει στον καθημερινό δημώδη λόγο. Αντίθετα το απόφθεγμα δεν αντιπροσωπεύει τη λαϊκή παραδοσιακή σοφία αλλά είναι δημιούργημα ενός συγκεκριμένου προσώπου, συνήθως πολύ γνωστού, σε μια συγκεκριμένη, συνήθως κρίσιμη, χρονική στιγμή (*καιρός*).⁵⁰

β) Οι απόψεις που εμπεριέχει, αποτέλεσμα της λαϊκής σοφίας, εκφράζονται κυρίως μεταφορικά και με αινιγματικό τρόπο.⁵¹ Αντίθετα, το ρητό είναι μια γενική, κοινώς αποδεκτή αλήθεια, που βρίσκει εφαρμογή σε μια συγκεκριμένη περίπτωση και συνήθως δεν έχει μεταφορικό χαρακτήρα.⁵²

γ) Χαρακτηρίζεται από συντομία, σε αντίθεση με τη γνώμη⁵³ και την υποθήκη⁵⁴ και είναι ευρηματική και πνευματώδης.

⁴⁹ Βλ. RUSSO, (1997) σελ. 52: «The proverb differs from the other two genres (gnome and arophetegma) in that its author is always anonymous...».

⁵⁰ Σχετικά με το απόφθεγμα βλ. RUSSO, ό.π. σελ 57 κ.εξ. και GEMOLL, (1924).

⁵¹ Σύμφωνα με την άποψη συγχρόνων θεωρητικών του παροιμιακού λόγου, υπάρχει περίπτωση η παροιμία να μην έχει μεταφορικό χαρακτήρα. Όταν αυτό συμβαίνει, υποστηρίζουν ότι ταυτίζεται με το ρητό. Βέβαια, η άποψη αυτή δεν τυγχάνει καθολικής αποδοχής. Βλ. RUSSO, (1997) σελ. 55, όπου αναιρείται η παραπάνω άποψη. Βλ. επίσης RUSSO, ό.π. σελ. 52: «The proverb differs from the other two genres (gnome and arophetegma) in that ... its truth is most often metaphorically expressed». Όπως θα φανεί από την πραγμάτευση του θέματος, στο αρχαϊκό έπος ο παροιμιακός λόγος δεν είναι πάντοτε απαραίτητο να έχει μεταφορικό χαρακτήρα. Βλ. παρακάτω Κεφ. Β' σελ. 58 κ.εξ.

⁵² Για τη διαφορά ρητού και παροιμίας αναλυτικά βλ. RUSSO, ό.π. σελ. 55-56, KINDSTRAND, (1978) σελ. 71, F. SEILER, "Deutsche Sprichwörterkunde", *Handbuch des Deutschen Unterrichts an höheren Schulen*, 4.3, München, 1922, σελ. 1-18, P. NIEMEYER, "Die Sentenz als poetische Ausdrucksform vorzüglich im dramatischen Stil: Untersuchungen an Hand der Sentenz in Schillers Drama", *Germanische Studien* 146 (1934), σελ. 1-23, BARLEY, (1972) και SEITEL, (1969).

⁵³ Βλ. LARDINOIS, (1995) σελ. 7-13, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁴ Βλ. LARDINOIS, ό.π. σελ. 17-18, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. FRIEDLÄNDER, (1913).

δ) Έχει σταθερή μορφή, συνήθως αποτελείται μόνο από μία πρόταση. Αντίθετα, η γνώμη δεν έχει καθορισμένη μορφή, αρκεί το περιεχόμενό της να είναι σταθερό.⁵⁵

ε) Στοχεύει να πείσει τον αποδέκτη της να ακολουθήσει ένα συγκεκριμένο πρότυπο συμπεριφοράς με το να αναφέρεται σε ανάλογο περιστατικό του παρελθόντος. Σε αυτό το σημείο προσεγγίζει την υποθήκη που έχει περιεχόμενο καθαρά συμβουλευτικό, παραινετικό και προτρεπτικό. Έτσι το παρελθόν γίνεται πρότυπο συμπεριφοράς για το παρόν και το μέλλον.

στ) Διαδίδεται από γενιά σε γενιά και διαγράφει μακρά πορεία στο χρόνο.

Στην ίδια κατηγορία με τις παροιμίες ανήκουν και οι λεγόμενες παροιμιώδεις εκφράσεις. Διαφέρουν από τις παροιμίες στο ότι δεν είναι ολόκληρες αυτοτελείς προτάσεις, αλλά μικρές φράσεις. Ως προς τα υπόλοιπα όμως ταυτίζονται με τις παροιμίες⁵⁶ και μαζί με τις παροιμίες θα αποτελέσουν το υλικό με το οποίο θα ασχοληθούμε στη μελέτη του παροιμιακού λόγου.

Οι αρχικές προσπάθειες μελέτης του παροιμιακού λόγου γενικώς περιορίστηκαν, όπως είδαμε, στην απλή συλλογή των παροιμιών. Το πρώτο βήμα στη νεότερη έρευνα έγινε όταν εκπονήθηκε το *Corpus Paroemiographorum Graecorum* στο Göttingen.⁵⁷

Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και στις αρχές του εικοστού είχαν υποβληθεί σε πανεπιστήμια της Γερμανίας διδακτορικές διατριβές με θέμα τις παροιμίες σε διάφορους συγγραφείς. Είχαν ασχοληθεί με τον Αριστοφάνη,⁵⁸ με

⁵⁵ Βλ. LARDINOIS, ό.π. σελ. 7-13, όπου υπάρχει αναλυτική βιβλιογραφία.

⁵⁶ Για τις παροιμιώδεις εκφράσεις βλ. LARDINOIS, (1997) σελ. 14, υποσ. 48, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁷ Βλ. *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, I-II, ed. E. L. LEUTCSH, et G. F. SCHNEIDEWIN, Göttingen, 1839-1851.

⁵⁸ Βλ. L. BAUCK, *De proverbii aliisque locutionibus ex usu vitae communis petitis apud Aristophanem comicum*, Königsberg, 1880.

τον Λουκιανό,⁵⁹ με τον Πολύβιο,⁶⁰ με το Λιβάνιο,⁶¹ με συγγραφείς επιγραμμάτων,⁶² με τους επιστολογράφους Αλκίφρονα και Αιλιανό⁶³ και Αρισταίνετο.⁶⁴ Επίσης, έγιναν μελέτες σχετικά με τη σοφία που υπάρχει στις παροιμίες, μελέτες που θυμίζουν την αριστοτελική σύλληψη του θέματος.⁶⁵

Το ενδιαφέρον όμως για τις παροιμίες, αλλά γενικότερα και για τα υπόλοιπα είδη της «λογοτεχνίας της σοφίας», πρέπει να σημειωθεί ότι είχε αρχίσει από τον πέμπτο αιώνα π.Χ.⁶⁶ Το ενδιαφέρον αυτό δεν συνίστατο παρά μόνο στην απλή συλλογή των ειδών της «λογοτεχνίας της σοφίας» και την παράθεσή τους σε καταλόγους, που ονομάζονταν *γνωμολογίες*. Πρόκειται, δηλαδή για κάτι αντίστοιχο με την προσπάθεια που έγινε, όταν άρχισε να συντάσσεται το *CPG*. Οι *γνωμολογίες* αυτές, είτε προοριζόνταν για σχολική χρήση, είτε τις χρησιμοποιούσαν οι ρήτορες και ρητοροδιδάσκαλοι στη σύνθεση των λόγων τους, θέλοντας να διανθίσουν τις ομιλίες τους με αυτά τα αποστάγματα σοφίας. Όμως, αυτή η προσπάθεια δεν μπορεί να ενταχθεί στο θεωρητικό υπόβαθρο του παροιμιακού λόγου, διότι δεν ήταν παρά απλή απαρίθμηση παροιμιών και τίποτε περισσότερο.⁶⁷

⁵⁹ Βλ. T. W. REIN, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten bei Lukian*, Tübingen, 1894.

⁶⁰ Βλ. C. WUNDERER, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten bei Polybios*, Leipzig, 1898.

⁶¹ Βλ. E. SALZMANN, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten bei Libanios*, Tübingen, 1910.

⁶² Βλ. E. PRITZWITZ-GSFFRON, *Das Sprichwort im griechischen Epigramm*, Diss., München, 1912.

⁶³ Βλ. D. TSIRIMBAS, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten bei den Epistolographen der zweiten Sophistik: Alkiphron – Cl. Aelianus*, Diss., München, 1936.

⁶⁴ Βλ. D. TSIRIMBAS, «Παροιμίες και παροιμιώδεις φράσεις παρά τω επιστολογράφω Αρισταίνετω», *Πλάτων* 2 (1950), σελ. 25-85.

⁶⁵ Βλ. PRANTL, (1858).

⁶⁶ Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο LARDINOIS, (1995) σελ. 1 και (1997) σελ. 213.

⁶⁷ Σχετικά βλ. HORNA, (1935) σελ. 74-90, BARNES, (1950) σελ. 126-137, CRIBIORE, (1996) σελ. 43 – 47. Μάλιστα ο WEST, (1974) σελ. 57 υποστηρίζει ότι αρκείται από τα ελεγειακά

Μετά το *CPG* πραγματοποιήθηκε ένα πολύ σημαντικό βήμα. Έγιναν μελέτες σχετικά με την προέλευση των παροιμιών και υποστηρίχθηκε ότι είναι πολύ πιθανό οι παροιμίες να ανάγονται σε κάποιον μύθο ή ιστορία. Η ιδέα φυσικά ανάγεται στην αρχαία ελληνική αντίληψη περί του θέματος διότι ο Δικαίαρχος, που φαίνεται ότι ασχολήθηκε και αυτός με τις παροιμίες,⁶⁸ θεωρούσε πως μια παροιμία έχει τις ρίζες της σε κάποιο ιστορικό γεγονός. Αυτό προκύπτει από το απόσπ. 103. 1 WEHRLI του φιλοσόφου όπου διαβάζουμε: *ὄθεν εἰς παροιμίαν ἤλθεν ὁ λόγος*. Η άποψη αυτή όμως δεν αποτελεί πρωτοτυπία του Δικαίαρχου, αλλά είναι καθαρά αριστοτελική.⁶⁹

Ο γραμματικός Τρύφων επίσης, αναφερόμενος στην παροιμία, δίδει τον εξής ορισμό και μας θυμίζει την αριστοτελική θεωρία και τη θεωρία του Δικαίαρχου, σχετικά με την προέλευση της παροιμίας από ένα περιστατικό: *παροιμία ἐστὶ λόγος εἰρημένος ἐν ἀρχῇ πρὸς ἕτερον, λεγόμενος δὲ ὑφ' ἡμῶν κατὰ ἀνακύκλησιν πρὸς τινὰ τῶν ὁμοηθῶν, ὡς παρὰ Σαπφοῦ, μήτι ἐμοὶ μέλι, μήτε μέλιττα*.⁷⁰

Μελέτες προς την κατεύθυνση αυτή της αναζήτησης της προέλευσης των παροιμιών συνέχισαν να εκπονούνται.⁷¹ Επίσης, το ενδιαφέρον στράφηκε και στις νεοελληνικές παροιμίες,⁷² αλλά και μελετήθηκε και το θεωρητικό πλαίσιο του παροιμιακού λόγου στην αρχαία Ελλάδα, όπως το εξέφρασαν οι αρχαίοι

δίστιχα που έχουν φτάσει μέχρι τις μέρες μας κάτω από το όνομα του Θέογνη έχουν συνταχθεί για παρεμφερή σκοπό.

⁶⁸ Το πιο πιθανό είναι όμως ότι περιορίστηκε στη συλλογή και ερμηνεία κάποιων παροιμιών. Αυτό εικάζεται από κάποια αποσπάσματα του φιλοσόφου που έχουμε στη διάθεσή μας. Βλ. απόσπ. 100-103 WEHRLI.

⁶⁹ Βλ. *Ρητορική* 1569a28-29 και 1555b14. Επίσης, βλ. σχετικά KINDSTRAND, (1978) σελ. 76.

⁷⁰ Στο έργο του *Περί τρόπων* (σελ. 206 19-22).

⁷¹ Βλ. TAYLOR, (1931) και TAYLOR, (1934), WHITING, (1931) και WHITING, (1932), JENTE, (1945).

⁷² Βλ. LOUKATOS, (1978), CARNES, (1988).

συγγραφείς, όχι όμως αποκλειστικά και μόνο στο αρχαϊκό έπος.⁷³ Ακόμη, εκδόθηκαν άρθρα για την ορολογία που χρησιμοποιείται στην παροιμιολογία γενικώς⁷⁴ και τη χρησιμότητα των παροιμιών στην εκπαίδευση.⁷⁵

Γενικές μελέτες για τον παροιμιακό λόγο στην Αρχαία Ελλάδα δημοσιεύτηκαν, αλλά και αυτές δεν επικεντρώθηκαν στον παροιμιακό λόγο στο αρχαϊκό έπος ούτε αντιμετώπισαν τις παροιμίες και παροιμιώδεις εκφράσεις υπό το πρίσμα που στοχεύει να τις αντιμετωπίσει η παρούσα μελέτη.⁷⁶ Έτσι, μελετήθηκε η σχέση Ελλήνων και Σλάβων όπως διαφαίνεται μέσα από τις παροιμίες τους,⁷⁷ αλλά αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας και οι αρχαίοι Έλληνες παροιμιογράφοι.⁷⁸ Σημαντικό θεωρείται το άρθρο στη *Realenzyklopädie*.⁷⁹

⁷³ Βλ. KINDSTRAND, (1978). Οι μελέτες των TAYLOR, WHITING, JENTE και CARNES, βλ. παραπάνω σελ. 22 υποσ. 71 και 72, αφορούν τις παροιμίες γενικότερα και όχι μόνο στην αρχαία Ελλάδα.

⁷⁴ Βλ. L. BIELER, “Die namen des Sprichworts in den klassischen Sprachen”, *Rhein. Museum* 85 (1936), σελ. 240-254.

⁷⁵ Βλ. McKENNA, (1978).

⁷⁶ Για τον τρόπο με τον οποίο θα προσεγγίσουμε τον παροιμιακό λόγο βλ. παρακάτω σελ. 27 κ.εξ. Επίσης, την περίοδο αυτή πραγματοποιήθηκαν μελέτες αποκλειστικά και μόνο για τη γνώμη και το απόφθεγμα, τα άλλα είδη δηλαδή της «λογοτεχνίας της σοφίας». Βλ. STRÖMBERG, (1954), σελ. 113, όπου υπάρχει πλήρης βιβλιογραφία για τη γνώμη και το απόφθεγμα ως το 1954. Όσον αφορά τη γνώμη και το απόφθεγμα, πραγματοποιήθηκαν μελέτες στους επικούς ποιητές, δεν πραγματοποιήθηκε όμως καμία μελέτη για τις παροιμίες και τις παροιμιώδεις εκφράσεις σε αυτούς. Βλ. AHRENS, (1937) και J. TEUFFER, *De Homero in apophthegmatics usurpato*, Diss., Leipzig, 1890. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν μελέτες και για άλλους συγγραφείς πέραν των επικών ποιητών. Βλ. STRÖMBERG, (1954) σελ. 114-119, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁷ Βλ. R. ALTENKIRCH, *Die Beziehungen zwischen Slaven und Griechen in ihren Sprichwörtern 1*, Diss., Berlin, 1908.

⁷⁸ Βλ. CRUSIUS, (1883a), (1883b), (1884), (1888), (1890) και (1910), GRAUX, (1878), E. HILLER, “Photios, Suidas, Apostolios”, *Philologus* 34 (1876), σελ. 226-234, JUNGBLUT, (1882) και (1883), CREUZER, (1847), FINCKH, (1870), MEINEKE, (1867), PETZOLD, (1904), SCHNECK, (1892), M. TREU – O. CRUSIUS, “Griechische Sprichwörter”,

Η προσέγγιση αυτή δεν άλλαξε μέχρι τη δεκαετία του 1960 και συγκεκριμένα μέχρι το 1964 όταν οι AREWA και DUNDES δημοσίευσαν ένα άρθρο με τίτλο “Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore,” το οποίο θεωρείται πρωτοποριακό και άνοιξε το δρόμο της σύγχρονης παροιμιολογίας.⁸⁰ Το θεωρητικό υπόβαθρο του άρθρου αυτού πρέπει βέβαια να αναζητηθεί στις εργασίες του FIRTH⁸¹ και του MESSENGER.⁸² Ο νέος αυτός τρόπος αντιμετώπισης του παροιμιακού λόγου πρόκρινε τη μελέτη των παροιμιών και των παροιμιωδών εκφράσεων μέσα στο συγκεκριμένο λογοτεχνικό πλαίσιο που αυτές βρίσκονταν, μέσα σε ένα συγκεκριμένο δηλαδή συγκείμενο. Αυτός ο νέος τρόπος αντιμετώπισης του ζητήματος σηματοδοτεί μια σημαντική μεταστροφή στο χώρο της μελέτης του παροιμιακού λόγου και θα μας απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό καθ’ όλη την πορεία της έρευνάς μας, διότι παρατηρήθηκε ότι, εάν άλλαζε το συγκείμενο, μεταβαλλόταν και η παροιμία σημασιολογικά ακόμη και αν δεν είχε αλλάξει σε αυτή τίποτε μορφικά. Στη συνέχεια εκπονήθηκε μια σειρά εργασιών που εξέταζε τον παροιμιακό λόγο υπό το πρίσμα αυτό και οι μελετητές συσχέτιζαν στην έρευνα τους πορίσματα της φιλοσοφίας, της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της εθνογραφίας και της γλωσσολογίας.⁸³ Οι μελέτες αυτές, αν και δεν σχετίζονται αποκλειστικά και μόνο με την αρχαία ελληνική παροιμία, ούτε αναφέρονται

Philologus 1 (1889), σελ. 193-208, TODESCO, (1916) κ.ά, Βλ. STRÖMBERG, (1954) σελ. 109-122 όπου υπάρχει αναλυτική βιβλιογραφία έως το 1954.

⁷⁹ Βλ. RE 18, 2 (1949), 1707-1735, s.v. *Paroimia*.

⁸⁰ Βλ. AREWA – DUNDES, (1964).

⁸¹ Βλ. FIRTH, (1926).

⁸² Βλ. J. MESSENGER, “The role of the Proverb in a Nigerian Judicial System”, *Southwestern Journal of Anthropology* 15 (1959), σελ. 64-73.

⁸³ Βλ. HYMES, (1962), AUSTIN, (1962), FINNEGAN, (1969), MIEDER, (1989), SEITEL, (1972). Η μελέτη αυτή αναφέρεται στον παροιμιακό λόγο στην Τανζανία, αλλά μπορούμε να αντλήσουμε σημαντικά στοιχεία από αυτή, καθώς εμπεριέχει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τις παροιμίες γενικά. Επίσης, βλ. SEITEL, (1969), KIRSCHENBLATT – GIMBLETT, (1973), (1981) κ.ά.

στο αρχαϊκό έπος, μπορούν να θεωρηθούν βασικές για την περαιτέρω πραγμάτευση του θέματος στην παρούσα μελέτη, διότι δίνουν νέα ώθηση και πνοή στη θεώρηση του παροιμιακού λόγου γενικότερα. Η εξέλιξη αυτή είναι σημαντική, διότι με τον τρόπο αυτό φαίνεται ότι ο παροιμιακός λόγος αντιμετωπίζεται πλέον ως λογοτεχνικό κείμενο. Ως λογοτεχνικό κείμενο όμως διέπεται από τους δικούς του κανόνες, τη δική του «ποιητική» με την οποία θα ασχοληθούμε στην παρούσα εργασία.

Με χρήση των παροιμιών εντός των κειμένων είχε όμως ασχοληθεί και ο Ψευδο-Δημήτριος.⁸⁴ Στο σημείο της πραγματείας του που σχετίζεται με την *χάριν* υποστηρίζει ότι οι παροιμίες είναι στοιχεία που μπορούν να προσδώσουν *χάριν* στο κείμενο.⁸⁵ Η *χάρις* αυτή προσδίδεται μέσω της συντομίας που διακρίνει τις παροιμίες (137) και οι παροιμίες είναι μεταφορές και αλληγορίες (142). Η παροιμία σχετίζεται με το μύθο (157-158) και είναι ένα είδος λόγου που μπορεί να χαρακτηριστεί δημοτικός και κοινός, προσιδιάζει δηλαδή σε απλούς «λαϊκούς» ανθρώπους (232). Επίσης, γίνεται διάκριση ανάμεσα στην παροιμία και στη γνώμη, αλλά και οι δύο σχετίζονται με τη σοφία και μάλιστα τη λαϊκή σοφία (232). Οι σιέψεις αυτές δεν είναι βέβαια καινούριες. Το νέο στοιχείο είναι ότι οι παροιμίες που αναλύονται δεν είναι παρμένες από τον καθημερινό λόγο, αλλά από λογοτεχνικά κείμενα.

Ο Ψευδο-Αριστείδης ασχολήθηκε και αυτός με την χρήση των παροιμιών εντός των κειμένων και στην πραγματεία του *Περί πολιτικού λόγου* (*Ars Rhetorica*) παρατηρεί ότι η παροιμία προσδίδει γλυκύτητα στο λόγο

⁸⁴ Βλ. *Περί ερμηνείας* 128-162.

⁸⁵ Βλ. *Περί Ερμηνείας* 156. Για την έννοια της *χάριτος* στον Ψευδο-Δημήτριο βλ. G.M.A. GRUBE, “A Greek Critic: Demetrius On Style”, *Phoenix Suppl. 4* Toronto (1961), σελ. 30-32 και D.M. SCHENKEVELD, *Studies in Demetrius On Style*, Diss. Amsterdam, 1964, σελ. 19-20.

(1.132.52). Η *γλυκύτητα* αυτή δεν είναι τίποτε άλλο από την *χάριν* του Ψευδο-Δημητρίου.⁸⁶

Το 1983 ο RUSSO δημοσιεύει ένα άρθρο που μπορεί να θεωρηθεί κλασικό στη μελέτη του αρχαίου ελληνικού παροιμιακού λόγου.⁸⁷ Η προσέγγιση του RUSSO συνίσταται στην προσπάθεια να προσδιοριστούν οι ποιητικοί κανόνες που διέπουν τον παροιμιακό λόγο. Η ερμηνεία των παροιμιών και του συγκείμενου θα πρέπει να είναι αμφίδρομη, δηλαδή το συγκείμενο να βοηθήσει στην πλήρη κατανόηση της παροιμίας, αλλά και η παροιμία να βοηθήσει στην πλήρη κατανόηση του συγκείμενου. Στα ίδια πλαίσια κινήθηκαν και οι μελέτες του MARTIN,⁸⁸ ο οποίος ανίχνευσε την ποιητική των παροιμιών, του ABRAHAMS⁸⁹ και του CARO⁹⁰ οι οποίοι προσπάθησαν να περιγράψουν αναλυτικά τον παροιμιακό λόγο και να δώσουν καθολικά χαρακτηριστικά του με την παράθεση αριστών παραδειγμάτων, χωρίς ωστόσο να προσεγγίσουν τον παροιμιακό λόγο στο αρχαϊκό έπος.

Το 1995 ο LARDINOIS αξιοποίησε τις θεωρίες της νεότερης παροιμιολογίας και τις εφάρμοσε στη διδακτορική διατριβή που εκπόνησε σε

⁸⁶ Αυτή η *γλυκύτητα* είναι που προσδίδει κάποιες φορές και κωμικά στοιχεία στις παροιμίες. Την παρατήρηση ότι οι παροιμίες εμπεριέχουν κωμικά στοιχεία την είχε πραγματοποιήσει αρχικά ο Θεόφραστος. Αθήναιος, 8.39.348a: *Θεόφραστος δ' ἐν τῷ Περὶ γελοίου λεχθῆναι μὲν φησι τὴν παροιμίαν ὑπὸ Στρατονίου, ἀλλ' εἰς Σιμόκαν τὸν ὑποκρίτην, διελόντος τὴν παροιμίαν 'οὐδείς μέγας σαπρὸς ἰχθύς'.* Την ίδια ιδέα μπορούμε να συναντήσουμε στον Κικέρωνα (*De Oratore* 2.64.258) και στον Κοϊντιλιανό (6.3.98). Επίσης, βλ. KINDSTRAND, (1978) σελ. 81-82. Τέλος ο ρήτορας Μένανδρος (392.28-393.) αναφέρει και την παροιμία ανάμεσα στα άλλα στοιχεία που προσδίδουν *ηδονή* στο λόγο. Η *ηδονή* εδώ δεν είναι τίποτε άλλο από τη *γλυκύτητα* και τη *χάρη* που είδαμε πιο πάνω.

⁸⁷ Βλ. RUSSO, (1983) και (1997).

⁸⁸ Βλ. MARTIN, (1992), (1993), (1997).

⁸⁹ Βλ. ABRAHAMS, (1972).

⁹⁰ Βλ. CARO, (1986).

σχέση με τη γνώμη στην αρχαϊκή ποίηση.⁹¹ Η συμβολή του μπορεί να θεωρηθεί πραγματικά πολύτιμη, ωστόσο δεν καλύπτει σε καμία περίπτωση το κενό που υπάρχει, διότι αφορά τη γνώμη και όχι τον παροιμιακό λόγο, την αρχαϊκή ποίηση γενικά και όχι αποκλειστικά το αρχαϊκό έπος.

Σύμφωνα λοιπόν με όσα είδαμε παραπάνω, ούτε οι αρχαίοι συγγραφείς ασχολήθηκαν επαρκώς με το θέμα του παροιμιακού λόγου στο αρχαϊκό έπος, αλλά ούτε και οι σύγχρονοι ερευνητές. Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να συμβάλλει σε μια ουσιαστικότερη προσέγγιση του παροιμιακού λόγου στο αρχαϊκό έπος. Τα έπη του Ομήρου και του Ησιόδου κυρίως, αλλά και οι *Ομηρικοί Ύμνοι* και τα αποσπάσματα χαμένων επών, προσφέρουν άφθονο υλικό η μελέτη του οποίου μπορεί να μας οδηγήσει σε χρήσιμα συμπεράσματα.⁹²

Η παροιμία και η παροιμιώδης έκφραση, ανεξάρτητη ή σε όποιο λογοτεχνικό συγκείμενο και αν βρίσκεται, δεν παύει να αποτελεί άμεση έκφραση του δημώδους, προφορικού καθημερινού λόγου. Στο χώρο της κλασικής φιλολογίας δεν μπορούμε να έχουμε άμεση γνώση της καθομιλουμένης γλώσσας γιατί αυτή παρουσιάζεται πάντα μέσα από λογοτεχνικά κείμενα τα οποία διακρίνονται στη μορφή και το περιεχόμενό τους από την καθομιλουμένη γλώσσα. Ίσως η κωμωδία αποτελεί μια καλή πηγή προς αυτή την κατεύθυνση. Ο παροιμιακός λόγος όμως είναι και αυτός μια καλή ένδειξη για την καθομιλουμένη δημώδη γλώσσα, δηλαδή την καθημερινή γλώσσα του λαού. Βέβαια, η εικόνα που φτάνει ως εμάς είναι διαθλασμένη, διότι και οι ίδιες οι παροιμίες ανήκουν στον λογοτεχνικό λόγο,

⁹¹ Βλ. LARDINOIS, (1995).

⁹² Είναι γεγονός ότι στα ομηρικά έπη δεν υπάρχει πληθώρα παροιμιών σε σχέση με τα έπη του Ησιόδου. Ωστόσο, η παρουσία παροιμιακού λόγου είναι έκδηλη, διότι, ακόμη και αν δεν συναντάμε αφθονία παροιμιών και παροιμιωδών εκφράσεων, συναντάμε στίχους στους οποίους διαπιστώνουμε εύκολα την ύπαρξη παροιμιακού υλικού. Αυτό θα γίνει σαφέστερο στη συνέχεια, βλ. Κεφ. Β', σελ. 58 κ.εξ.

αλλά και εντοπίζονται εγριβωτισμένες σε λογοτεχνικά κείμενα. Έτσι, τα πράγματα περιπλέκονται ακόμη περισσότερο.⁹³

Μέσω των παροιμιών μπορούμε να καταλήξουμε σε χρήσιμες γλωσσολογικές παρατηρήσεις σχετικές με την εξέλιξη της Ελληνικής γλώσσας και μάλιστα σε ένα χρονικό πλαίσιο σαφώς ενδιαφέρον, διότι οι παροιμίες διαδίδονται από γενιά σε γενιά και οι ρίζες τους χάνονται στο χρόνο. Μάλιστα αυτό γίνεται ακόμη πιο ενδιαφέρον από τη στιγμή που η έρευνά μας αφορά το αρχαϊκό έπος.⁹⁴

Ο παροιμιακός λόγος επίσης είναι αδύνατον να ειδωθεί ανεξάρτητα από το κοινωνικό, πολιτιστικό και ιστορικό πλαίσιο στο οποίο ανήκει. Δεν μπορεί παρά να αποτελεί, με άλλα λόγια, καθρέφτη της κοινωνίας που αντιπροσωπεύεται στα αρχαϊκά έπη. Επομένως, οι παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν για το πλαίσιο αυτό είναι πολλές και οι γνώσεις που θα αποκομίσουμε περισσότερες.⁹⁵

Επειδή πολλές παροιμίες και παροιμιώδεις εκφράσεις των επών ανάγονται χρονικά σε προγενέστερες εποχές, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τις ρίζες και την προέλευσή τους. Φυσικά δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πρωτοτυπία και την προσωπική δημιουργία του κάθε ποιητή.⁹⁶ Η προσπάθεια αυτή βεβαίως ενέχει πολύ σοβαρές δυσκολίες

⁹³ Βλ. σχετικά G. JÄGER, *Εισαγωγή στην Κλασική Φιλολογία* (μετ. Δ.Ι. ΙΑΚΩΒ, Μ. ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ), Αθήνα, 1987, σελ. 109 κ.εξ. και παραπάνω σελ. 10, υποσ. 14.

⁹⁴ Στην εργασία αυτή δεν θα μας απασχολήσει το συγκεκριμένο θέμα, εφόσον αντικατροπτίζει την εξέλιξη της γλώσσας, άρα άπτεται της επιστήμης της γλωσσολογίας. Εξάλλου, οι λεκτικές ή μορφικές διαφορές που θα εντοπιστούν στη χρήση της ίδιας παροιμίας θεωρούμε ότι οφείλονται σε λόγους λειτουργικότητας της παροιμίας αλλά και στη μετρική μορφή των επών. Βλ. σχετικά παρακάτω Κεφ. Β', σελ 58 και Δ' σελ. 169.

⁹⁵ Βλ σχετικά παραπάνω σελ. 15 όσα σημειώνει ο STRÖMBERG.

⁹⁶ Το ζήτημα των πηγών του αρχαϊκού έπους δεν είναι καθόλου απλό. Η προσπάθεια να αναζητήσουμε τις ρίζες και την προέλευση του γραμματειακού αυτού είδους είναι επίπονη και πολύ συχνά είμαστε υποχρεωμένοι να αντιπαρατεθούμε με τις απόψεις πολλών

δεδομένης της χρονικής απόστασης, αλλά και δεδομένου του ότι κείμενα και αναφορές, οι οποίες θα ήταν πολύτιμες για το μελετητή, έχουν χαθεί. Συνεπώς, η όλη εργασία πρέπει να γίνει περισσότερο σε θεωρητική βάση και οι παρατηρήσεις που θα προκύψουν θα είναι γενικές.⁹⁷ Επίσης, στο σημείο αυτό θα γίνουν καίριες παρατηρήσεις στον τρόπο χρήσης και ανανέωσης του ποιητικού υλικού και θα συζητηθεί η προσωπική συμβολή του δημιουργού.

Αξίζει επίσης να σημειώσουμε εισαγωγικά ότι συχνά συναντάμε την ίδια παροιμία ή παροιμιώδη έκφραση σε δύο ποιητές.⁹⁸ Το γεγονός αυτό αποτελεί πρόκληση για το μελετητή που πρέπει να ανακαλύψει αν οι δύο αυτοί ποιητές χρησιμοποίησαν ένα άλλο ποίημα ή υπήρξε μεταξύ τους δανεισμός. Θα εντοπίσουμε, θα ερμηνεύσουμε και θα σχολιάσουμε επίσης τις ομοιότητες και διαφορές που σίγουρα υπάρχουν στην χρήση της ίδιας παροιμίας ή παροιμιώδους έκφρασης μεταξύ των δημιουργών, σε σχέση πάντα με τους στόχους του κάθε ποιητή.⁹⁹

Στην παρούσα μελέτη θα μας απασχολήσει επίσης η μετρική δομή του παροιμιακού λόγου. Η ενσωμάτωση μιας παροιμίας σε ένα ποιητικό κείμενο, με δεδομένη και συγκεκριμένη τη μετρική μορφή που αυτό έχει, ενέχει σίγουρα δυσκολίες για το δημιουργό του και απαιτεί συγκεκριμένες τεχνικές για την υπέρβαση των δυσκολιών αυτών. Η παροιμία έχει τη δική της μετρική

επιστημόνων καθώς αυτές δίστανται σε μεγάλο βαθμό. Το ζήτημα θα εκτεθεί στο Κεφ. Α', σελ. 32 κ.εξ.

⁹⁷ Βλ. σχετικά STRÖMBERG, (1954) σελ. 7.

⁹⁸ Βλ. παρακάτω Κεφ. Ε', σελ. 177 κ.εξ.

⁹⁹ Η ίδια παροιμία ή παροιμιώδης έκφραση είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί από δύο ποιητές με διαφορετικό τρόπο. Επίσης, είναι δυνατόν και ο ίδιος ποιητής να χρησιμοποιήσει μια παροιμία δύο ή περισσότερες φορές με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο. Αυτό συμβαίνει διότι αλλάζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνεται χρήση παροιμιακού λόγου και μεταβάλλονται οι ανάγκες και οι στόχοι του ποιητή.

μορφή.¹⁰⁰ Ο ποιητής θα πρέπει επομένως να προσαρμόσει μετρικά την παροιμία στο δικό του ποίημα, αλλά ταυτόχρονα δεν θα πρέπει να την τροποποιήσει σε τέτοιο βαθμό που να μην είναι αναγνωρίσιμη. Μας ενδιαφέρουν επομένως οι τεχνικές που ο κάθε δημιουργός χρησιμοποιεί για να το πετύχει το στόχο του.

Πέρα από τη μετρική μορφή, υπάρχει η λειτουργικότητα και η πρόσληψη των παροιμιών και των παροιμιωδών εκφράσεων, που είναι πολυεπίπεδη. Υφίσταται ενδοκειμενικά, δηλαδή ανάμεσα στους ήρωες των επών, εξωκειμενικά, δηλαδή ανάμεσα στους ήρωες των επών και τον ακροατή αλλά και ανάμεσα στον ποιητή και τον ακροατή. Αξιοποιώντας επομένως τις νεότερες και σύγχρονες θεωρίες αφηγηματολογίας θα εξετάσουμε και θα ερμηνεύσουμε τον παροιμιακό λόγο και από αυτή τη σκοπιά.¹⁰¹

Τέλος, ο παροιμιακός λόγος πρέπει να αντιμετωπιστεί και ως αυτόνομο, ξεχωριστό και αυτοτελές λογοτεχνικό κείμενο. Πρέπει δηλαδή να θεωρηθεί και ανεξάρτητα από το λογοτεχνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συναντιέται. Ως λογοτεχνικό κείμενο έχει φυσικά κανόνες που το διέπουν. Οι κανόνες αυτοί αφορούν τον τρόπο σύνθεσης και δημιουργίας, αλλά και τον τρόπο εκφοράς του παροιμιακού λόγου και είναι απαραίτητο να διατυπωθούν, να κωδικοποιηθούν και να ερμηνευθούν. Είναι ανάγκη δηλαδή να μελετηθεί η «ποιητική» του παροιμιακού λόγου στο αρχαϊκό έπος. Όπως πολύ εύστοχα

¹⁰⁰ Όπως είδαμε παραπάνω, η συγκεκριμένη μορφή, όχι μόνο μετρικά, είναι ένα από τα στοιχεία που διαφοροποιούν τον παροιμιακό λόγο από τις υπόλοιπες υποδιαιρέσεις της λεγόμενης «λογοτεχνίας της σοφίας». Για παράδειγμα μια γνωμική έκφραση μπορεί να γίνει με διάφορες λεκτικές παραλλαγές, αρκεί να διατηρεί ακέραιο το νόημά της. Η παροιμία όμως δεν μπορεί να διαφοροποιηθεί από την σταθερή μορφή που έχει προσλάβει διότι τότε παύει να λειτουργεί ως παροιμία και να αναγνωρίζεται από τους ακροατές και τον ήρωα του έπους προς τον οποίο απευθύνεται ως παροιμία. Χάνει δηλαδή την ισχύ της. Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 18 κ.εξ. και παρακάτω σελ. 136 κ.εξ.

¹⁰¹ Περί της αφηγηματολογίας στον Όμηρο βλ. DE JONG (1987), όπου αναλύεται το θέμα λεπτομερώς με πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. επίσης παρακάτω Κεφ. Γ', σελ. 142 κ.εξ.

παρατηρεί ο MARTIN: «Proverbs have their own poetic markings – internal rhythms, assonance, alliteration, binary structure, paronomasia».¹⁰²

Βέβαια, δεν θα ήταν δυνατόν ο παροιμιακός λόγος να εξεταστεί μόνο ως ανεξάρτητο λογοτεχνικό κείμενο. Αντίθετα, θα πρέπει να μελετηθεί και σε συνάρτηση με το κείμενο στο οποίο εντοπίζεται όχι όμως με τον μονοδιάστατο τρόπο που αυτό γινόταν από τους μελετητές πριν τη δεκαετία του 1960.¹⁰³ Θα μελετηθεί η χρήση, η λειτουργικότητα, η εκφορά του παροιμιακού λόγου και θα εξεταστεί το πώς εισάγονται, ποιοι τις παραθέτουν, ποια θέση παίρνουν στο κείμενο, ποιους σκοπούς του ποιητή εξυπηρετούν και σε ποιες λογοτεχνικές συμβάσεις υπόκεινται οι παροιμίες και οι παροιμιώδεις εκφράσεις στο λογοτεχνικό περιβάλλον που βρίσκονται.

¹⁰² Βλ. MARTIN, (1992) σελ. 25. Στο σημείο αυτό ο MARTIN αναγνωρίζει ότι ο παροιμιακός λόγος έχει τη δική του «ποιητική». Μάλιστα υποστηρίζει ότι η «ποιητική» αυτή είναι που δίνει τη δυνατότητα στο δημιουργό (ο MARTIN ασχολείται με τον Ησίοδο) να εντάξει τον παροιμιακό λόγο στο λογοτεχνικό πλαίσιο του ποιήματός του. Με το αν αυτό ισχύει ή όχι θα ασχοληθούμε παρακάτω σελ. 136 κ.εξ. Επίσης, βλ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, (1995) σελ. 169.

¹⁰³ Το ότι θα έπρεπε να μελετηθεί ο παροιμιακός λόγος ως ανεξάρτητο κείμενο, αλλά και σε σχέση με το κείμενο στο οποίο βρίσκεται δεν αποτελεί φυσικά αντίθεση. Απλώς, αποτελεί πολύπλευρη και αναλυτική εξέταση του θέματος. Εξάλλου, η παροιμία αποτελεί αναμφισβήτητα λογοτεχνικό είδος «genre» διότι υφίσταται και αυτόνομη εις το λογοτεχνικών κειμένων, στον καθημερινό λόγο και εκεί χαρακτηρίζεται από λογοτεχνικά στοιχεία. Υπάρχει φυσικά και η διάσταση του «sub-genre», όταν η παροιμία είναι εγριβωτισμένη σε άλλο λογοτεχνικό κείμενο. Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 30, υποσ. 101 και παρακάτω Γ' Κεφ. σελ. 142 κ.εξ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Η «ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ» ΚΑΙ Ο ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Αρχικά είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί αν μπορεί ο παροιμιακός λόγος στο αρχαϊκό έπος να είναι και αποτέλεσμα επίδρασης και συγκεκριμένα αν υπάρχουν «ανατολικά» πρότυπα τα οποία ενδεχομένως επηρέασαν σε οποιονδήποτε βαθμό την αρχαϊκή ποίηση. Το ζήτημα της προέλευσης του παροιμιακού λόγου στο αρχαϊκό έπος και οι τυχόν επιδράσεις από τη λογοτεχνία των «ανατολικών» λαών είναι σημαντικό διότι είναι διαδεδομένη η άποψη ότι οι Έλληνες ποιητές της εποχής του χαλκού επηρεάστηκαν από ανατολικά πρότυπα τόσο στη σύνθεση των έργων τους γενικά, όσο και στον παροιμιακό λόγο ειδικότερα. Η συζήτηση λοιπόν αυτή για τον παροιμιακό λόγο θα ρίξει φως στο παραπάνω ενδεχόμενο.¹⁰⁴

Ο WEST είναι ένας από τους βασικούς υποστηρικτές της άποψης αυτής, χωρίς να είναι ο μόνος. Χαρακτηριστικά σημειώνει: «*Greek literature is a Near Eastern literature*».¹⁰⁵ Μάλιστα, επεκτείνοντας τη σκέψη του, πρεσβεύει ότι ολόκληρος ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός έχει τις ρίζες του στους λαούς της

¹⁰⁴ Εάν όντως υπήρξε επίδραση της λογοτεχνίας των ανατολικών λαών στον ελλαδικό χώρο, δεν είναι ξεκάθαρο πότε αυτή ξεκίνησε. Έχει διατυπωθεί το ερώτημα αν αυτό έγινε κατά τις υποτιθέμενες επαφές των Ελλήνων ποιητών στην Ιωνία ή αν ανάγεται πίσω στους Μυκηναϊκούς χρόνους. Ο WEBSTER, (1956) σελ. 104 θέτει το ερώτημα και ο ίδιος υποστηρίζει ότι αυτό έγινε κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους. Βλ. επίσης για το ίδιο θέμα WEST, (1978) σελ. 29-30.

¹⁰⁵ Βλ. WEST, (1966) σελ. 31. Παρόμοιες απόψεις εκφράζουν οι F.J. TEGGART, *Journal of the History of Ideas* 8 (1947), σελ. 45-77, W. NIKOLAI, *Hesiods Erga: Beobachtungen zum Aufbau*, Heidelberg, 1964, σελ. 189-194, P. WALCOT, *Hesiod and the Near East*, Cardiff, 1966 κ.ά.

Ανατολής, χωρίς να εξαιρεί τη θρησκεία,¹⁰⁶ τη φιλοσοφία, τη γλώσσα, τις συνήθειες και τα έθιμα.¹⁰⁷ Συμπεριλαμβάνει δε και τη «λογοτεχνία της σοφίας», μέρος της οποίας είναι και ο παροιμιακός λόγος.¹⁰⁸

Θα μπορούσε κανείς βέβαια να παρατηρήσει ότι Έλληνες είχαν όντως αναπτύξει πολιτιστικούς και εμπορικούς δεσμούς με τους λαούς της ανατολής, οι οποίοι ήταν μακραιώνιοι, πολύ στενοί και οπωσδήποτε δεν αμφισβητείται η ύπαρξή τους.¹⁰⁹ Σε αυτό συνέτεινε κυρίως το ότι οι λαοί αυτοί γειτνιάζαν γεωγραφικά και επικοινωνούσαν πολύ συχνά και πολύ εύκολα μεταξύ τους. Αυτό όμως μπορεί να μας οδηγήσει στο να μιλούμε για άμεσο δανεισμό ή

¹⁰⁶ Ο WEST θεωρεί ότι η αντίληψη για τη θεϊκή δύναμη που υπάρχει στην *Ιλιάδα* έχει καθαρά ανατολική προέλευση. Γράφει: «the whole picture of the gods in the Iliad is oriental». Εάν ισχύει η άποψη αυτή, τότε ολόκληρη η αντίληψη των αρχαίων για τη θεϊκή δύναμη έχει ανατολική προέλευση δεδομένου του ότι τα ομηρικά έπη αποτελούσαν αξεπέραστη πηγή «θεολογίας» ελλείψει άλλων θρησκευτικών κειμένων. Βλ. BURKERT, (1993) σελ. 261 κ.εξ. Πάντως αρκετοί επικρίνουν όσα υποστηρίζει ο WEST για το ζήτημα αυτό. Βλ. Ø. ANDERSEN, “Diomedes, Aphrodite, and Dione: Background and Function of a Scene in Homer’s *Iliad*”, *C&M* 48 (1997), σελ. 25 κ.εξ.

¹⁰⁷ Βλ. WEST, (1997). Η επιρροή που είχε ο πολιτισμός των λαών της ανατολής στους Έλληνες δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Βλ. LESKY, (1955) σελ. 32 κ.εξ., για πλήρη βιβλιογραφία βλ. TSAGARAKIS, (2000) σελ. 19, υποσ. 46. Όμως πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί όταν αναφερόμαστε σε λογοτεχνικές επιδράσεις, διότι δεν ισχύουν τα ίδια κριτήρια που ισχύουν με τις επιδράσεις στον υπόλοιπο πολιτισμό. Μπορεί κανείς π.χ. να επηρεαστεί παρατηρώντας ένα άγαλμα ανατολικής προέλευσης και ακόμη να το αντιγράψει. Όμως στην επική ποίηση αυτό δεν είναι δυνατό για συγκεκριμένους λόγους. Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 39 κ.εξ.

¹⁰⁸ Βλ. WEST, (1997) σελ. 306 στο κεφάλαιο σχετικά με τον Ησίοδο, και WEST, (1978) σελ. 27 κ.εξ. στο κεφάλαιο «Hesiod. A. Sources and antecedents».

¹⁰⁹ Βλ. D.M. HALPERIN, “The Forebears of Daphne” *TAPA* 113 (1983), σελ. 183 κ.εξ., C. STARR, *The Origins of Greek Civilization*, New York, 1961, σελ. 56 κ.εξ. και WEST, (1997) σελ. 606 κ.εξ.

επιρροές στη λογοτεχνία και συγκεκριμένα στο μόνο λογοτεχνικό προϊόν της εποχής του χαλκού, το έπος;¹¹⁰

Οφείλουμε όμως, πριν προχωρήσουμε στη διερεύνηση του ενδεχομένου άμεσης επίδρασης και λογοτεχνικού δανεισμού, να ξεκαθαρίσουμε ορισμένα πολύ βασικά ζητήματα τα οποία δεν είναι δυνατόν να αγνοηθούν. Πηγή προέλευσης του παροιμιακού λόγου στο αρχαϊκό έπος θα μπορούσαν να αποτελέσουν είτε παλαιότερες επικές συνθέσεις, είτε προφορικές αναδιηγήσεις μύθων, ή έπη της ανατολικής λογοτεχνικής παράδοσης, όπως υποστηρίζει ο WEST.¹¹¹ Δεν είναι δυνατόν σε καμία περίπτωση να εντάξουμε στις πηγές προέλευσης τον απλό καθημερινό λόγο, που είναι εκ των πραγμάτων αποσπασματικός, διότι δεν αναζητούμε την πηγή των παροιμιών, αλλά του παροιμιακού λόγου, που σημαίνει ότι δεν μας ενδιαφέρουν αυτές καθαυτές οι παροιμίες, αλλά αντίθετα ερευνούμε το πώς χρησιμοποιούνται στη λογοτεχνία και συγκεκριμένα στο αρχαϊκό έπος.¹¹²

¹¹⁰ Βλ. TSAGARAKIS, (2000) σελ. 19, όπου σημειώνει: «Greece had established and maintained cultural ties and commercial contacts with her Eastern neighbors in Minoan - Mycenaean times and in the Archaic Epoch, which is evident in the arts and handicrafts but not so in epic poetry». Μπορεί κανείς να μιλήσει για επιδράσεις σε πολλούς τομείς της καθημερινής ζωής των Ελλήνων και του πολιτισμού τους, αλλά για τους λόγους που ακολουθούν δεν μπορεί να γίνει εύκολα λόγος για δανεισμό στο έπος.

¹¹¹ Βλ. παραπάνω σελ. 32-33.

¹¹² Σε αντίθετη περίπτωση θα κάναμε λόγο για λογοτεχνικό δανεισμό ακόμα και αν εντοπίζαμε μια όμοια ή παρόμοια παροιμία σε ένα ελληνικό και σε ένα ανατολικό κείμενο. Αυτό όμως δεν ισχύει διότι δεν ενδιαφέρει η ίδια η παροιμία αλλά το πώς αυτή αξιοποιείται λογοτεχνικά, ποια η θέση της στο έπος, ποια η λειτουργικότητά της κ.τ.λ. Βλ. Εισαγωγή, σελ. 27 κ.εξ. Όπως θα φανεί παρακάτω σελ. 39, οι ποιητές μπορούσαν να έχουν ως πρότυπα μόνο άλλα λογοτεχνικά κείμενα για να μπορεί να υφίσταται λογοτεχνικός δανεισμός με τη συγκεκριμένη έννοια που εκλαμβάνει ο όρος στην παρούσα εργασία.

Επιπλέον, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η ομηρική και προομηρική ποίηση ήταν προφορική και κυρίαρχο λογοτεχνικό είδος ήταν το έπος.¹¹³ Ίχνη της μακραιώνης προομηρικής προφορικής ποιήσεως διακρίνονται ακόμη και στα ομηρικά έργα. Απόδειξη αποτελεί η τελειότητα των ομηρικών επών που προϋποθέτει ασφαλώς ποιητική παράδοση.¹¹⁴ Η παρουσία του Δημόδοκου (θ 261, 471, ν 28 κ.α.) και του Φήμιου (α 155, 325 κ.εξ.) στην *Οδύσσεια* είναι χαρακτηριστική. Επίσης, στην *Ι ραψωδία* (186) ο Αχιλλέας ψάλλει *κλέα ανδρών*. Υπάρχουν επίσης κάποια στοιχεία στην ομηρική ποίηση που αποτελούν ενδείξεις-μαρτυρίες για την ύπαρξη προομηρικής δακτυλικής ποίησης. Συναντάμε φράσεις και λέξεις όπως *φάσγανον* (ή *ξίφος*) *ἀργυρόηλον* (Ψ 807, Τ 372, θ 406 κ.α.), *κάρη κομόωντες* (Αχαιοί) (Β 323, Γ 79, υ 277 κ.α.) ή *αἴσιμον ἦμαρ* (Θ 72, Φ 100, π 280 κ.α.). Επίσης, χαρακτηριστικά είναι τα επίθετα *Παλλάς* (Α 400, Δ 78, α 125 κ.α.) και *Ἄτρυτώνη* (Β 157, Ε 115, δ 762 κ.α.), *Ἐριούνιος* (Υ 72, Ω 457 κ.α.), *διάκτορος* (Φ 497, Ω 339, ε 75 κ.α.), *Γλαυκῶπις* (Α 206, Β 166, α 44 κ.α.) ή *βοῶπις* (Α 551, Α 568 κ.α.) και η *ἑπταβόειος* (Η 222 κ.α.) ασπίδα του Αχιλλέα. Δεν μπορούμε τέλος να αγνοήσουμε διάφορους συντακτικούς και γραμματικούς σχηματισμούς,¹¹⁵ π.χ.

¹¹³ Βλ. σχετικά EASTERLING – KNOX, (2000) σελ. 70 κ.εξ. και Ν.Π. ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΣ – Χ. ΤΣΑΓΓΑΛΗΣ, (επιμ.), *Μουσάων αρχώμεθα: Ο Ησίοδος και η αρχαϊκή επική ποίηση*, Αθήνα, 2006.

¹¹⁴ Βλ. σχετικά LESKY, (1988) σελ. 41-48 και σελ. 77: «Οι ρίζες της δημιουργίας του (του Ομήρου) είναι βυθισμένες βαθιά στην παλιά περιοχή του προφορικού ηρωικού άσματος, που τα βασικά του γνωρίσματα διατηρήθηκαν πλατιά μέσα στο έργο του. Τέτοιου είδους προφορική επική ποίηση ήταν η πηγή του Ομήρου, και πρέπει να φαντασθή κανείς ότι το πλήθος της ζωντανής ποίησης που ήταν στη διάθεσή του ήταν μεγάλο». Βλ. επίσης „„WEBSTER, (1964).

¹¹⁵ Βλ. σχετικά J. BENNET, “Homer and the Bronze Age”, στο I. MORRIS – B. POWELL, (eds), *A New Companion to Homer*, Leiden-N. York-Köln 1997, σελ. 511 κ.εξ και ό.π. E. BACKER, “The study of Homeric Discourse”, σελ. 284-285.

η χρήση της τμήσης¹¹⁶ (δηλ. ο χωρισμός του ρήματος από την πρόθεσή του).¹¹⁷ Βέβαια, οι αιδοί γνώριζαν και άλλα τραγούδια εκτός από τις επικές αφηγήσεις¹¹⁸ και είχαν υπόψη τους, εκτός από αφηγήσεις σε δακτυλικό εξάμετρο, και άλλους ρυθμούς. Επίσης, θεωρούμε ότι υπήρχαν και κυκλοφορούσαν αναδιηγήσεις επών, ίσως σε πεζή μορφή, ή λαϊκοί μύθοι που γνώριζαν οι ποιητές, αλλά ο λογοτεχνικός δανεισμός προϋποθέτει την ύπαρξη αυτοτελών ολοκληρωμένων κειμένων και την εξοικείωση του ποιητή με αυτά,¹¹⁹ πράγμα δύσκολο για τον επικό ποιητή του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Τέτοια κείμενα μπορεί να βρέθηκαν στην Ουγκαρίτ, αλλά δεν υπάρχει απόδειξη, ούτε καν ένδειξη ότι έφτασαν στην Ιωνία στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση.¹²⁰ Αν υπήρχε ενδιαφέρον για λογοτεχνικά κείμενα την εποχή του χαλκού ή και αργότερα, θα είχαμε κάποιες ενδείξεις στη Γραμμική Β.¹²¹

Δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε ότι δεν αναζητούμε την προέλευση των παροιμιών ως αυτόνομες και αυτοτελείς φράσεις, αλλά του παροιμιακού λόγου, δηλαδή μας ενδιαφέρει η λογοτεχνική χρήση τους.¹²² Ο ποιητής θα μπορούσε να αντλήσει μια παροιμία ή παροιμιώδη έκφραση από τον καθημερινό λόγο, την προσωπική του εμπειρία, τη συναναστροφή του με άλλους ανθρώπους, τα

¹¹⁶ Βλ. Z 62: ὁ δ' ἀπό ἔθεν ὤσατο χειρὶ κ.α.

¹¹⁷ Υπάρχουν επίσης εκφράσεις που ανάγονται σε μια ινδοευρωπαϊκή κοινή, καθώς απαντούν στην ποίηση άλλων ινδοευρωπαϊκών λαών, π.χ. κλέος ἄφθιτον (I 413 κ.α.), ἱερόν μένος (η 167) κ.τ.λ.

¹¹⁸ Βλ. δ 17 κ.εξ. Επίσης, βλ. Ω 725 κ.εξ., όπου ο θρήνος της Ανδρομάχης, της Εκάβης και της Ελένης. Σχετικά με το θρήνο βλ. C. TSAGALIS, *Epic Grief*, 2004, σελ. 109 κ.εξ.

¹¹⁹ Βλ. επίσης, παρακάτω σελ. 39 κ.εξ., όπου διευκρινίζεται ο όρος «δανεισμός» στη λογοτεχνία.

¹²⁰ Το ότι τα κείμενα αυτά βρέθηκαν καταγεγραμμένα δεν αναιρεί τον προφορικό χαρακτήρα τους. Αρχικά είχαν συντεθεί σε προφορική μορφή και στη συνέχεια καταγράφηκαν. Βλ. WEBSTER, (1956) σελ. 111.

¹²¹ Το ζήτημα αυτό αναλύεται παρακάτω σελ. 38 κ.εξ., όπου υπάρχει και η σχετική βιβλιογραφία.

¹²² Βλ. Εισαγωγή σελ. 27 κ.εξ.

προγενέστερα έπη και ακόμη από ανθρώπους άλλης εθνικότητας, αν φυσικά δεν τον εμπόδιζε η γλώσσα.¹²³ Στην περίπτωση αυτή είναι πιθανό κάποια παροιμία να είχε ακόμη και ανατολική προέλευση. Θα μπορούσε κάποιος ποιητής να την έχει ακούσει στις συναναστροφές που είχε ενδεχομένως με ανθρώπους άλλων εθνικοτήτων και να την συμπεριέλαβε στο ρεπερτόριό του ή να έχει υπεισέλθει αυτή στην καθημερινή ομιλία των συμπατριωτών του και έτσι να την έμαθε και εκείνος. Στον παροιμιακό λόγο όμως ο δημιουργός δεν αναπαράγει απλώς μια παροιμία, αλλά τη χρησιμοποιεί και την αξιοποιεί λογοτεχνικά. Συνεπώς μας ενδιαφέρει ο τρόπος χρήσης και όχι η ίδια η παροιμία ή η παροιμιώδης έκφραση. Για παράδειγμα, θα πρέπει να εξετάσουμε αν υπάρχει αντιστοιχία στο ποιος παραθέτει την παροιμία στο κάθε έπος, σε ποια περίπτωση την παραθέτει, τι στόχο έχει, αν πετυχαίνει το στόχου του κ.ο.κ. Αυτό όμως μπορεί να το δει ο ποιητής μόνον σε ένα άλλο λογοτεχνικό κείμενο και εφόσον τα μόνα λογοτεχνικά προϊόντα της εποχής ήταν τα έπη, περιορίζουμε το πεδίο της αναζήτησης των πηγών του παροιμιακού λόγου αποκλειστικά και μόνο σε άλλα έπη. Μένει να εξεταστεί αν τα έπη αυτά ήταν ανατολικής προέλευσης.

Ερχόμαστε τώρα στην περίπτωση που μπορεί κανείς ενδεχομένως να διαπιστώσει ομοιότητες και σε αυτή τη χρήση του παροιμιακού λόγου μεταξύ των αρχαϊκών επών και των ανατολικών υποτιθέμενων προτύπων τους. Όμως οι ομοιότητες αυτές, αν όντως υπάρχουν, θα πρέπει να εξεταστούν αναλυτικά με την προϋπόθεση ότι δεν συνιστούν αναγκαστικά άμεση επιρροή,¹²⁴ ούτε λογοτεχνικό δανεισμό, ούτε πρέπει να μας οδηγήσουν αβίαστα στο συμπέρασμα ότι τα έπη της λογοτεχνικής παράδοσης της Ανατολής, ως

¹²³ Σχετικά με το ζήτημα της γλώσσας βλ. παρακάτω σελ. 40 κ.εξ.

¹²⁴ Βλ. σχετικά ΤΣΑΓΑΡΑΚΙΣ, (2000) σελ. 20, όπου αναφέρεται ότι αρκετοί σύγχρονοι μελετητές τείνουν στο να αποκλείσουν την πιθανότητα άμεσης επίδρασης της λογοτεχνίας των λαών της Ανατολής στον Όμηρο, με τη σχετική βιβλιογραφία.

προγενέστερα, αποτέλεσαν πρότυπο για τους Έλληνες δημιουργούς στη σύνθεση των δικών τους επών. Η παραδοχή αυτή ισχύει για πολλούς λόγους.

Ένας πρώτος και βασικός λόγος είναι ότι πολύ πιθανό τα στοιχεία που συνθέτουν την ομοιότητα αποτελούν προϊόντα παράλληλης γένεσης ή πολυγένεσης κατά την ορολογία της MORRIS.¹²⁵ Το γεγονός αυτό δεν αφορά μόνο τον παροιμιακό λόγο αλλά επεκτείνεται και σε όλες τις περιπτώσεις που διακρίνει κανείς κάποια αντιστοιχία. Πολλές φορές, επειδή η ποίηση μιμείται τη ζωή, κατά τον Αριστοτέλη,¹²⁶ και η ζωή των λαών της Ανατολής παρουσίαζε πολλά κοινά σημεία με τη ζωή των Ελλήνων, είναι πιθανόν να υπάρχουν κοινά στοιχεία στη λογοτεχνία των λαών αυτών τα οποία έχουν αναπτυχθεί παράλληλα και ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, χωρίς να υφίσταται επικοινωνία και δανεισμός μεταξύ των λαών.¹²⁷ Η ποιητική παραγωγή αντανακλά την κοινωνία, επομένως οι ομοιότητες στην ποιητική παραγωγή, όπου και να τις συναντάμε, πρέπει να αναζητηθούν και στις αντιστοιχίες στην κοινωνία.¹²⁸

Επομένως, η ύπαρξη μιας παροιμίας ή παροιμιώδους έκφρασης, αν εντοπιστεί τέτοιο φαινόμενο, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί *de facto* λογοτεχνικός δανεισμός, ο οποίος είναι ως όρος εντελώς διαφορετικός από τις τυχόν ομοιότητες ή αντιστοιχίες που ενδεχομένως να μπορούσαν να οδηγήσουν στην

¹²⁵ Βλ. MORRIS, (1997) σελ. 606, STARR ό.π. σελ. 31, υποσ. 126, σελ. 69 κ.εξ. και σχετικά με τον Ησίοδο βλ. Ν.Π. ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΣ, «Ησίοδος και Ανατολή», στο Ν.Π. ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΣ – Χ. ΤΣΑΓΓΑΛΗΣ, (επιμ.), *Μουσάων αρχώμεθα: Ο Ησίοδος και η αρχαϊκή επική ποίηση*, Αθήνα, 2006, σελ 137-138: «...στους λαούς υπάρχουν κοινά θέματα που δεν προέρχονται μόνο από αλληλεπίδραση αλλά και από τον κοινό πνευματικό προσανατολισμό των ανθρώπων και από κοινές εμπειρίες».

¹²⁶ Βλ. *Ποιητική* 1450a16-17 κ.α., και για το ότι και οι επικές συνθέσεις αποτελούν μίμηση βλ. *Ποιητική* 1461b26 κ.α.

¹²⁷ Βλ. TSAGARAKIS, (2000) σελ. 22.

¹²⁸ Βλ. BARNETT, (1956) σελ. 217.

παραδοχή ότι οι ρίζες του αρχαϊκού έπους βρίσκονται στη λογοτεχνία των λαών της Ανατολής.

Πρέπει επίσης να έχουμε στο μυαλό μας ότι για να υφίσταται λογοτεχνικός δανεισμός θα πρέπει οπωσδήποτε να υπάρχουν κείμενα στη διάθεση του δανειζόμενου. Στα κείμενα αυτά θα πρέπει στη συνέχεια να ανιχνευτούν και να εντοπιστούν τα στοιχεία που θα οδηγήσουν ασφαλώς στο συμπέρασμα ότι ένας ποιητής ή συγγραφέας χρησιμοποίησε το κείμενο του άλλου, άντλησε από αυτό κάποια στοιχεία και τα ενέταξε στο δικό του έργο εξυπηρετώντας τους δικούς του στόχους και βέβαια επιφέροντας τις απαραίτητες αλλαγές και τροποποιήσεις, όπου ήταν αυτό απαραίτητο.

Σύμφωνα όμως με τα παραπάνω, ο Όμηρος θα έπρεπε είτε να έχει ανά χείρας έπη των λαών της ανατολής π.χ. το *Έπος του Γκιλγκαμές*, όπως ο Βιργίλιος είχε τα έπη του Ομήρου, για να είναι σε θέση να αντλήσει από αυτό το υλικό που θα τον ενδιέφερε, είτε να το γνώριζε σε προφορική μορφή.¹²⁹ Και οι δύο αυτές περιπτώσεις μάλλον πρέπει να αποκλειστούν για τους παρακάτω λόγους:

Οι Έλληνες ποιητές δεν ήταν δυνατόν να έχουν άμεση γνώση των επών της ανατολικής παράδοσης, να τα χρησιμοποιήσουν δηλαδή ως πρότυπο και πηγή δανεισμού με την έννοια που είδαμε πιο πάνω. Είναι βέβαιο ότι από την εποχή του Χαλκού οι Έλληνες αντάλασσαν αγαθά, ιδέες και διάφορα πολιτιστικά στοιχεία με τους λαούς της ανατολής, αλλά δεν υπήρχε η

¹²⁹ Στοιχεία των παραπάνω σκέψεων έχουν εληφθεί από την επιχειρηματολογία που ο TSAGARAKIS αναπτύσσει στη μονογραφία του σχετικά με τη *Νέκυια*, βλ. TSAGARAKIS, (2000). Η επιχειρηματολογία αυτή αναφέρεται στην προέλευση του θεματικού μοτίβου της κατάβασης, ωστόσο ισχύει απόλυτα και για τη διερεύνηση της προέλευσης του παροιμιακού λόγου.

δυνατότητα ή η ανάγκη να ανταλλάξουν λογοτεχνικά κείμενα.¹³⁰ Αν υπήρχε, θα είχαμε κάποιου είδους ένδειξη στις πινακίδες της Γραμμικής Β.¹³¹

Οι γλωσσικές δυσκολίες θα ήταν ασφαλώς αξεπέραστες. Τα έπη των λαών της Ανατολής ήταν συντεθειμένα σε μια γλώσσα ακατάληπτη για τους Έλληνες. Οι τυχόν επιδράσεις στη γλυπτική, την αγγειογραφία και σε άλλους τομείς, αν υπάρχουν, δεν προϋποθέτουν γλωσσομάθεια. Αντίθετα, στην ποίηση, όποιος επηρεάζεται, οφείλει να γνωρίζει άψογα το πρότυπό του. Κάτι τέτοιο φυσικά δεν μπορεί να γίνει μέσω μεταφράσεων ή παραφράσεων, που δεν είναι αποδεδειγμένο ότι υπήρχαν. Αλλά και αν ακόμη υπήρχαν παραφράσεις ή μεταφράσεις έργων της ανατολικής λογοτεχνίας, ο δανεισμός θα ήταν δύσκολος, διότι οι ποιητές δεν είχαν μπροστά τους αυτούσιο το ποιητικό κείμενο για να μπορέσουν να το αξιοποιήσουν ή να το μιμηθούν.¹³² Στη λογοτεχνία ακόμη και η πιστότερη μετάφραση δεν αποδίδει απόλυτα ποτέ το πρωτότυπο. Μόνο ο βαθύς γνώστης μιας γλώσσας μπορεί να αντιληφθεί τις λεπτές σημασιολογικές αποχρώσεις που παρέχει η επιλογή συγκεκριμένων λέξεων και συντακτικών σχημάτων.¹³³ Επίσης, δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι άνθρωποι που γνώριζαν τις γλώσσες των λαών της Ανατολής ήταν σε θέση να ειπώσουν μια ακριβή μετάφραση των επών των λαών αυτών και να εφοδιάσουν με αυτή τους Έλληνες ποιητές. Επομένως, θεωρείται μάλλον

¹³⁰ Βλ. TSAGARAKIS, (2000) σελ. 22, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «...stories and ideas traveled along trading routes from the Bronze Age to the Archaic Epoch, but not literary texts, not with the same facility anyway».

¹³¹ Όπως παρατηρεί ο TSAGARAKIS, (2000) σελ. 20: «There is no evidence that the Mycenaeans recorded local or foreign literature». Οι επιγραφές περιέχουν μόνο στοιχεία που εξυπηρέτούσαν την γραφειοκρατία της εποχής, βλ. J.T. HOOKER, *Linear B. An Introduction*, Bristol, 1980, σελ. 7.

¹³² Βλ. N. ROBERTSON, "Some Recent Work in Greek Religion and Mythology", *EMC* 35 (1991), σελ. 60 και DALLEY, (1989) σελ. 48.

¹³³ Για τους λόγους αυτούς είναι δύσκολο εγχείρημα μια καλή μετάφραση. Βλ. σχετικά Ι.Θ. Κακριδής, *Το μεταφραστικό πρόβλημα*, Αθήνα, 1966, σελ. 3 κ.εξ και G. JÄGER, *Εισαγωγή στην Κλασική Φιλολογία* (μετ. Δ.Ι. ΙΑΚΩΒ, Μ. ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ), Αθήνα, 1987, σελ. 119 κ.εξ.

απίθανο να κυκλοφορούσαν μεταφράσεις λογοτεχνικών κειμένων που θα μπορούσαν έτσι να τα καταστήσουν προσπελάσιμα στους Έλληνες δημιουργούς.¹³⁴

Ακόμη και αν οι Έλληνες ποιητές είχαν τη δυνατότητα να έλθουν σε επαφή με παπύρους που εμπεριείχαν γραπτά κείμενα των λαών της Ανατολής, όπως έχει υποστηριχθεί,¹³⁵ ποιος μπορεί να μας διαβεβαιώσει ότι είχαν τη δυνατότητα να τα διαβάσουν; Ακόμη και αν παραδεχτούμε ότι οι Έλληνες ποιητές ήξεραν γραφή και ανάγνωση ποιος μας διαβεβαιώνει ότι ήξεραν να διαβάζουν κείμενα γραμμένα σε μια γλώσσα απροσπέλαστη για αυτούς όπως η ακκαδική που θεωρείται η *lingua franca* της εποχής του Χαλκού;¹³⁶

Ας εξετάσουμε όμως πιο συγκεκριμένα το ζήτημα. Παρατηρούμε ότι η λογοτεχνική παραγωγή των λαών της Ανατολής είναι σαφώς προγενέστερη της αντίστοιχης των Ελλήνων και αριστά πλούσια.¹³⁷ Μεγάλο μέρος από αυτήν καταλαμβάνουν κείμενα που ανήκουν στη λεγόμενη «λογοτεχνία της σοφίας».¹³⁸ Η υπόλοιπη αποτελείται από ύμνους και ειτεταμένες διηγήσεις, οι

¹³⁴ Βλ. TSAGARAKIS, (2000) σελ. 21 κ.εξ.

¹³⁵ Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο W. BURKERT, “Oriental Myth and Literature in the *Iliad*”, στο *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation*, R. HÄGG – N. MARINATOS (επιμ), Stockholm 1983, σελ. 55.

¹³⁶ Βλ. KRAMER, (1963) σελ. 487 και WEST, (1997) σελ. 62.

¹³⁷ Τα πρώτα λογοτεχνικά έργα των λαών της Ανατολής εμφανίζονται γύρω στα 2600 π.Χ., σύμφωνα με τον WEST, (1997) σελ. 61, όπου αναφέρεται: «They include hymnic, narrative, and wisdom poetry». Για μια πλήρη εικόνα της λογοτεχνικής παραγωγής των ανατολικών λαών βλ. WEST, ό.π. σελ. 61 κ.εξ. στο κεφάλαιο “Ancient Literatures of Western Asia”.

¹³⁸ Το είδος ήταν ευρέως διαδεδομένο. Το παλαιότερο γνωστό κείμενο είναι των Σουμερίων, ονομάζεται *Instructions of Šuruppak* και έχει συντεθεί από το 2500 π.Χ. ως τα τέλη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. Στους 285 στίχους του διαβάζει κανείς συμβουλές που απευθύνει κάποιος σοφός στο γιο του μεταξύ των οποίων υπάρχει σημαντικός αριθμός παροιμιών και ένας μύθος. Βλ. WEST, (1978) σελ. 3-4 και WEST, (1997) σελ. 76-78. Βλ. επίσης ALSTER, (1974) και για τις παροιμίες στο έργο βλ. ALSTER, (1975). Υπάρχει επίσης μεγάλος αριθμός έργων που χαρακτηρίζονται συλλογές παροιμιών, αλλά δεν είναι τίποτε άλλο παρά απλή

οποίες όμως συμπεριλαμβάνουν και αυτές στοιχεία που ανήκουν στη «λογοτεχνία της σοφίας».¹³⁹ Το πιο γνωστό έπος, το *Έπος του Γκίλγκαμες*, εμπεριέχει στοιχεία, όπως θα δούμε, που μπορούμε να τα εντάξουμε στον παροιμιακό λόγο.¹⁴⁰ Το ζήτημα είναι αν τα στοιχεία αυτά έγιναν γνωστά στους Έλληνες ποιητές και αξιοποιήθηκαν στο έργο τους ή αν πρόκειται για τυχαίες ομοιότητες, προϊόντα παράλληλης δημιουργίας και δεν προϋποθέτουν άμεση επίδραση ή δανεισμό.¹⁴¹

καταγραφή παροιμιών σε λίστες με τυχαία σειρά, χωρίς λογοτεχνικά συμφραζόμενα, επομένως δεν ενδιαφέρουν την έρευνά μας. Βλ. WEST, (1978) σελ. 4-5, ALSTER, (1974) σελ. 166 κ.εξ., GORDON, (1959), LAMBERT, (1960) σελ. 222-282 κ.ά. Επίσης, βλ. PRITCHARD, (1958) σελ. 136 κ.εξ. το κεφάλαιο “Sumerian Wisdom Texts.” Ακόμη, υπάρχουν κείμενα αναφερόμενα στην ακαδική λαϊκή σοφία. Χαρακτηριστικό είναι το *Counsels of Wisdom* για το οποίο ο WEST, (1978) σελ. 6 σημειώνει ότι θυμίζει το *Έργα και Ημέραι*. Βλ. LAMBERT, (1960) σελ. 96-106, και για την ακαδική λογοτεχνική παραγωγή PRITCHARD, (1958) το κεφάλαιο “Akkadian didactic and wisdom literature.” Για τα κείμενα των Βαβυλωνίων βλ. WEST, (1978) σελ. 6-7, NOUGAYROL, (1968) σελ. 273-290, LAMBERT, (1960) σελ. 110-115. Για τη λογοτεχνική παραγωγή των Αιγυπτίων, βλ. WEST, (1978) σελ. 8-13 όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Τέλος για κείμενα γραμμένα στην Αραμαϊκή βλ. WEST, ό.π. σελ. 13-15, όπου και η σχετική βιβλιογραφία και WEST, (1997) σελ. 94-95. Τα κείμενα αυτά δεν ενδιαφέρουν την έρευνά μας εφόσον απλή παράθεση παροιμιών δεν συνιστά παροιμιακό λόγο.

¹³⁹ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την ιστορία της λογοτεχνίας των ανατολικών λαών βλ. OPPENHEIM, (1977) σελ. 250-275, A. FALKENSTEN, *Die Literaturen der Welt*, W. von EINSIEDELN (επιμ.), Darmstadt, 1965, σελ. 1-21, J. KRECHER – E. REINER, *Altorientalische Literatur* (Neues Handbuch der Literaturwissenschaft, 1), W. RÖLLING (επιμ.), Wiesbaden, 1978, σελ. 100-210 και FOSTER, (1993) σελ. 1-48. Επίσης, για τη «λογοτεχνία της σοφίας» των ανατολικών λαών βλ. LAMBERT, (1960), ALSTER, (1974), (1975).

¹⁴⁰ Εκτός του *Έπους του Γκίλγκαμες* βλ. τα έργα *Atrahasis*, *Etana* και *Anzumi* που είναι συνθεθειμένα στην ακαδική γλώσσα, WEST, (1997) σελ. 64 κ.εξ.

¹⁴¹ Έχουν, κατά καιρούς, διατυπωθεί διάφορες απόψεις για τυχόν επίδραση του *Έπους του Γκίλγκαμες* στο έργο των αρχαϊκών ποιητών. Ορισμένοι μελετητές προσπάθησαν να

Όσον αφορά τα έργα των ανατολικών λαών που δεν έχουν συγκεκριμένο αφηγηματικό πλαίσιο αλλά είναι μια σειρά συμβουλών ή παράθεση παροιμιών σε μορφή καταλόγου, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για επιδράσεις στον Όμηρο, διότι πρόκειται για διαφορετικό λογοτεχνικό είδος που ταιριάζει περισσότερο στη λογοτεχνική παραγωγή του Ησίοδου και κυρίως στο *Έργα και Ημέραι*.¹⁴² Στην περίπτωση αυτή ο παροιμιακός λόγος επιτελεί κυρίως διδακτική λειτουργία, αφού ο ποιητής έχει στόχο μέσω αυτού να διδάξει και να ηθικολογήσει. Δεν επιζητά, επομένως, να διαμορφώσει την πλοκή του έργου του μέσω και του παροιμιακού λόγου, δεδομένης και της απουσίας σαφούς αφηγηματικού πλαισίου. Έχουν εντοπιστεί ομοιότητες και αντιστοιχίες μεταξύ των έργων του Ησίοδου και έργων της λογοτεχνικής παραγωγής των λαών της Ανατολής.¹⁴³ Όσον αφορά όμως τον παροιμιακό λόγο, τα πράγματα είναι διαφορετικά δεδομένου του ότι θεωρούμε πως η παρουσία και μόνο κάποιας κοινής παροιμίας αν εντοπιστεί, θα μπορούσε να αποτελέσει ένα είδος αντιγραφής της ίδιας της παροιμίας, αλλά δε συνιστά σε καμία περίπτωση λογοτεχνικό δανεισμό. Έτσι ως αντιστοιχία π.χ. θα μπορούσε να θεωρηθεί το ότι ο Ησίοδος απευθύνει τις συμβουλές του στον αδερφό του και στους βασιλείς κάτι που παρατηρούμε και στη λογοτεχνική παράδοση των λαών της Ανατολής.

Ως προς τη μορφή των παροιμιών, παρατηρούμε ότι υπάρχουν αρκετά κοινά μορφικά στοιχεία στο αρχαϊκό έπος και στις παροιμίες της ανατολικής

εντοπίσουν κοινά σημεία, ομοιότητες και συνδεδεικούς κτίκους, οι οποίοι όμως δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Βλ. WEBSTER, (1956) σελ. 114-115 και GRESSETH, (1975) σελ. 1-18, DIRLMEIER, (1955), SZABO, (1956), PETRICONI, (1964) κ.ά. Σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα βλ. TSAGARAKIS, (2000) σελ. 15, υποσ. 33 και σελ. 19-26, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴² Στον τομέα αυτό διαφοροποιείται και η χρήση του παροιμιακού λόγου ακόμη και μεταξύ του Ομήρου και του Ησίοδου. Στον Όμηρο πρωτεύει η αποδεικτική λειτουργία ενώ στον Ησίοδο η διδακτική. Βλ. αναλυτικά παρακάτω Κεφ. Ε', σελ. 177 κ.εξ.

¹⁴³ Βλ. WEST, (1997) σελ. 276 κ.εξ. και 306 κ.εξ.

λογοτεχνικής παράδοσης. Όμως αυτά τα στοιχεία μάλλον δεν είναι αποτέλεσμα λογοτεχνικού δανεισμού, μιας και παρουσιάζονται και στις παροιμίες του καθημερινού λόγου, αυτές δηλαδή που δεν είναι ενσωματωμένες σε κάποιο εκτενέστερο λογοτεχνικό κείμενο. Ενδεχομένως πρόκειται για γενικά χαρακτηριστικά του είδους.¹⁴⁴

Ως προς το περιεχόμενο των παροιμιών βλέπουμε ότι και στον Ησίοδο αλλά και σε ανατολικά έπη αναφέρονται στην αγροτική ζωή, στην συνύπαρξη του ανθρώπου με τους συνανθρώπους του, στον έρωτα, το θάνατο, την αμαρτία, το ψέμα, την αδικία κ.λ.π.¹⁴⁵ Όμως πως μπορούμε να κάνουμε λόγο για δανεισμό, όταν τα θέματα αυτά, όπως βλέπουμε, είναι καιρία για κάθε άνθρωπο και σε κάθε εποχή;¹⁴⁶ Μάλλον δεν πρόκειται για λογοτεχνικό δανεισμό, αλλά για ομοιότητα μεταξύ ανθρώπων που έχουν κοινό τρόπο ζωής και παρόμοιες ηθικές αρχές. Εξάλλου δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι τα παραγγέλματα αυτά ανταποκρίνονται σε πολύ μεγάλο βαθμό και στην ηθική των σημερινών ανθρώπων παρά τη μεγάλη χρονική απόσταση που μας χωρίζει από την εποχή του Ησίοδου και πολύ περισσότερο των υποτιθέμενων

¹⁴⁴ Ο GORDON, (1959) σελ. 10 κ.εξ. έχει εντοπίσει τα χαρακτηριστικά αυτά στις παροιμίες των Σουμερίων. Αναφέρει ότι στον τομέα της γραμματικής είναι: η έλλειψη συνδετικού ρήματος, ασυνήθιστη σειρά λέξεων, ιδιόμορφη σύνταξη, χρήση κτητικών αντωνυμιών κ.ά. Επίσης, παρατηρεί τη χρήση μεταφορών, ειρωνείας, παρομοιώσεων, υπερβολής, μετωνυμίας, παραλληλισμού κ.ά. Για τα μορφικά στοιχεία των παροιμιών στο αρχαϊκό έπος βλ. παρακάτω σελ. 136 κ.εξ.

¹⁴⁵ Για τις παροιμίες στον Ησίοδο βλ. παρακάτω σελ. 118 κ.εξ. Για τα υπόλοιπα ανατολικά έπη βλ. WEST, (1978), σελ. 3 κ.εξ.

¹⁴⁶ Όπως ο ίδιος ο WEST, (1978) σελ. 25 παρατηρεί: «... wisdom literature, in various forms ranging from a simple collection of precepts to a fully fashioned literary work with an elaborate narrative framework, is something that can be found among many peoples, ancient and modern, lettered and unlettered. No one will suppose that they are all historically connected. Traditions of this kind, then, can arise independently in different places».

λογοτεχνικών του προτύπων της λογοτεχνικής παραγωγής των λαών της Ανατολής.

Ως προς τα έργα που παρουσιάζουν αφηγηματικό πλαίσιο εκεί ο παροιμιακός λόγος λειτουργεί αποδεικτικά και επηρεάζει την εξέλιξη της πλοκής του ποιήματος. Θα ερευνήσουμε λοιπόν τυχόν επιδράσεις στον Όμηρο. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις και συγκεκριμένα παραδείγματα βλέπουμε στο *Έπος του Γκίλγκαμες*. Στο κεφάλαιο *Ο Γκίλγκαμες και η χώρα της ζωής* (ή αλλιώς *Γκίλγκαμες και Χουμπαμπά*) ο ήρωας απευθύνεται στο φίλο του, Ενκιντού λέγοντας: «Μόνο οι θεοί ζούνε για πάντα με τον ένδοξο Σαμάς. Και όσο για μας, τους ανθρώπους, οι μέρες μας είναι μετρημένες και μια πνοή ανέμου είναι οι απασχολήσεις μας».¹⁴⁷ Ο ήρωας προσπαθεί να πείσει τον Ενκιντού να επιχειρήσουν μια παράτολμη πράξη, να προχωρήσουν δηλαδή στο δάσος όπου ζει ο Χουμπαμπά και να παλέψουν μαζί του. Αφού η ζωή είναι εφήμερη, δεν θα πρέπει να διστάζει κανείς, όταν πρόκειται να εκτελέσει κάποια ηρωική πράξη.¹⁴⁸ Η παραπάνω έκφραση δεν εμπεριέχει αυτούσια κάποια

¹⁴⁷ Βλ. πινακίδα II, νί κ.εξ. Η μετάφραση στα αγγλικά είναι του SANDARS, (1977) και στα ελληνικά του ΡΟΔΑΚΗ στο ίδιο πόνημα.

¹⁴⁸ Στο ίδιο πλαίσιο αναφέρει αργότερα (πινακίδα V, ν): «Όλα τα ζωντανά πλάσματα που γεννήθηκαν από σάρκα θα κάτσουν κάποτε στο πλοίο της Δύσης. Κι όταν αυτό βυθιστεί, όταν το πλοίο Μάξιλουμ θα βυθισθεί χάνονται κι αυτά». Και ακόμη (πινακίδα IV, ιν): «Κι αυτή θα είναι και η δική μου τύχη. Στ' αληθινά και τούτο το γνωρίζω καλά, αφού κι ο πιο ψηλός απ' τους ανθρώπους δεν θα μπορέσει να φτάσει στον ουρανό κι ο πιο τρηνός δεν θα μπορέσει με τη γη να αντιπαραβληθεί». Τα παραπάνω χωρία είναι χαρακτηριστικά για την αντίληψη που είχαν οι άνθρωποι της εποχής για το εφήμερο της ανθρώπινης ζωής και το περιορισμένο των ανθρωπίνων δυνατοτήτων. Στον Όμηρο υπάρχει παρόμοια αντίληψη. Το περίεργο θα ήταν βέβαια να μην υπήρχε, αφού το μυστήριο και το αναπόφευκτο του θανάτου είναι κάτι που απασχολεί όλους τους ανθρώπους. Ο Όμηρος σε μια γνωμική φράση αναφέρει δια στόματος της Παλλάδος: 'Αλλ' ἤ τοι θάνατον μὲν ὁμοίων οὐδε θεοὶ περ/καὶ φίλῳ ἀνδρὶ δύνανται ἀλαλκέμεν, ὅπποτε κεν δῆ/μοῖρ' ὀλοή καθέλῃσι τανηλεγέος θανάτοιο (γ 236-238). Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 115. Η ιδέα είναι μεν κοινή, δεν μπορούμε όμως σε καμία περίπτωση να διακρίνουμε κάποια άλλη ομοιότητα.

παροιμία, ωστόσο είναι έκδηλη η παρουσία παροιμιακού υλικού που πιστοποιείται και μέσω του γενικευτικού χαρακτήρα της φράσης. Επίσης, η φράση «μια πνοή ανέμου» θα μπορούσε να θεωρηθεί παροιμιώδης όσον αφορά τη ζωή του ανθρώπου και θα μας απασχολήσει στη συνέχεια.¹⁴⁹

Όταν αργότερα βρίσκονται μπροστά στο δάσος, πάλι ο Γκίλγκαμες αναφέρει στον Ενκιντού: «Όταν δυο προχωρούν μαζί, ο καθένας προστατεύει τον εαυτό του και καλύπτει και το φίλο του. Και αν πέσουν θα αφήσουν αθάνατο όνομα».¹⁵⁰ Τα λόγια αυτά, που αποτελούν γνωμική έκφραση, τα χρησιμοποιεί πάλι για να παρακινήσει τον Ενκιντού να τον ακολουθήσει στο δάσος του Χουμπαμπά υποστηρίζοντας ότι δύο πολεμιστές τα καταφέρνουν πολύ καλύτερα από έναν και στην απευκαταία περίπτωση που ηττηθούν, τους μένει το κέρδος της υστεροφημίας.

Στη συνέχεια ο Γκίλγκαμες τονίζει: «Όποιος αφήνει μισοτελειωμένη τη μάχη δεν μπορεί να βρει ησυχία».¹⁵¹ Αυτά τα λόγια σκοπό έχουν να προτρέψουν τον Ενκιντού να συνεχίσει την καταδίωξη του φοβερού Χουμπαμπά και να μην εγκαταλείψει την προσπάθεια που έχει αρχίσει.

Λίγο αργότερα, ο Ενκιντού αυτή τη φορά, απευθύνεται στον Γκίλγκαμες λέγοντας: «Κι ο πιο δυνατός από τους ανθρώπους θα υποκύψει στη μοίρα αν δεν έχει κρίση».¹⁵² Εδώ ο ομιλητής σκοπό έχει να πείσει τον Γκίλγκαμες να σκοτώσει τον Χουμπαμπά και να μην υποκύψει στις ιεσίες του και τον αφήσει ελεύθερο.

Στη συνέχεια, όταν ο Γκίλγκαμες έχει πια φτάσει στον Κάτω Κόσμο, συναντά το σοφό Ουτναπιστίμ και εκείνος του τονίζει «... Ο ύπνος και ο θάνατος είναι πολύ διαφορετικά πράγματα. Κι όμως ο ύπνος μοιάζει με το

¹⁴⁹ Βλ. παρακάτω σελ. 53 και 89 κ.εξ.

¹⁵⁰ Βλ. Πινακίδα VI, ii κ.εξ.

¹⁵¹ Βλ. Πινακίδα V, v κ.εξ.

¹⁵² Βλ. Πινακίδα V, vi κ.εξ.

θάνατο».¹⁵³ Τα λόγια αυτά είναι το απόσταγμα της σοφίας του Ουτναπιστίμ, εφόσον μάλιστα είναι τα πρώτα που απευθύνει στο Γκίλγκαμες, όταν εκείνος του εξηγεί για ποιο λόγο τον επισκέφτηκε.

Τέλος, μετά τον κατακλυσμό, ο θεός των πηγαδιών και των καναλιών Νινούρτα αναφέρει στον Ενλίλ, τον πολεμοχαρή θεό: «Η αμαρτία τον αμαρτωλό θα πρέπει να βαραίνει και η παρανομία τον παράνομο».¹⁵⁴ Τα παραπάνω λέγονται από τον Νινούρτα διότι θέλει να πείσει τον Ενλίλ ότι δεν έπρεπε να πραγματοποιήσει τον κατακλυσμό, που τιμωρεί όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους, αλλά να αποδώσει την τιμωρία μόνο στους αμαρτωλούς και τους παράνομους.

Η προσέγγιση των παραπάνω περιπτώσεων παροιμιακού λόγου στο *Έπος του Γκίλγκαμες* μας οδηγεί στις ακόλουθες παρατηρήσεις που αφορούν στη μορφή, στα χαρακτηριστικά, στη θέση και στη λειτουργικότητα των παροιμιών στο ανατολικό έπος:

Αρχικά βλέπουμε ότι στις περιπτώσεις που εντοπίσαμε το πρόσωπο που χρησιμοποιεί παροιμιακό λόγο ξεχωρίζει από το σύνολο και διακρίνεται για τη σοφία ή τη γενναιότητά του και γενικά ξεπερνά τον καθημερινό απλό άνθρωπο. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί το μέσο αυτό ο κεντρικός ήρωας του έπους, ο Γκίλγκαμες, άνθρωπος που γνώριζε τα πάντα, όλες τις χώρες του κόσμου, είδε τα μυστήρια και τα απόκρυφα και ήταν σοφός.¹⁵⁵ Ο Γκίλγκαμες χρησιμοποιεί τον παροιμιακό λόγο τρεις φορές, όπως είδαμε πιο πάνω. Και ο Ενκιντού όμως χρησιμοποιεί παροιμίες, αλλά και αυτός ξεχωρίζει από τον κοινό άνθρωπο. Όπως βλέπουμε στο κεφάλαιο *Ο ερχομός του Ενκιντού*, ο ήρωας είχε μέσα του τις αρετές του θεού του πολέμου, του ίδιου του Νινούρτα και ήταν έξοχος.

¹⁵³ Βλ. Πινακίδα VII, νί κ.εξ. Βλ. σχετικά Ξ 231 και *Θεογονία* 756, όπου ο ύπνος χαρακτηρίζεται αδελφός του θανάτου.

¹⁵⁴ Βλ. Πινακίδα XI, κ.εξ.

¹⁵⁵ Οι πληροφορίες αυτές παρέχονται στον αναγνώστη ήδη από το προοίμιο του έπους. Μάλιστα οι ιδιότητες αυτές του Γκίλγκαμες έχουν οδηγήσει στη σκέψη πως ο ήρωας αυτός ίσως αντιστοιχεί με τον ομηρικό Οδυσσέα. Βλ. WEST, (1997) σελ. 402-404.

Επίσης, ο Ουτναπιστίμ χρησιμοποιεί παροιμιακό λόγο, αλλά και εκείνος ξεχωρίζει από τον κοινό άνθρωπο, αφού ήταν σοφός και είχε κατορθώσει να μπει στο συμβούλιο των θεών, όπως βλέπουμε στο κεφάλαιο *Η αναζήτηση της αιώνιας ζωής*. Τέλος παροιμία χρησιμοποιεί και ο θεός των πηγαδιών και καναλιών Νινούρτα που φυσικά υπερέχει του κοινού ανθρώπου, εφόσον είναι θεός.

Όπως είδαμε λοιπόν, στο ανατολικό έπος μόνο σημαντικά και ξεχωριστά πρόσωπα μπορούν να αξιοποιήσουν τα είδη «λογοτεχνίας της σοφίας». Βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στο έπος αυτό απουσιάζει ο απλός άνθρωπος και οι ήρωες γενικά είναι κατά πολύ πάνω από τα μέτρα του καθημερινού ανθρώπου. Έτσι φυσικό είναι ομιλητής να είναι κάποιο ξεχωριστό πρόσωπο όχι μόνο στις περιπτώσεις παροιμιακού λόγου, αλλά γενικά. Στο αρχαϊκό έπος ο πομπός του παροιμιακού λόγου δεν είναι απαραίτητο να είναι σημαντικό και ξεχωριστό πρόσωπο. Αυτό συμβαίνει, αλλά όχι πάντα και ανεξαιρέτως. Βέβαια, τις περισσότερες φορές, όπως θα δούμε, απευθύνεται σε κοινωνικά κατώτερους του αλλά δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που μιλά σε ισάξιούς του.¹⁵⁶

Ως προς τη λειτουργικότητα του παροιμιακού λόγου στο *Έπος του Γκιλγκαμές* παρατηρούμε ότι οι μορφές που συναντάμε εξυπηρετούν έναν συγκεκριμένο στόχο τον οποίο και πετυχαίνουν κατά κανόνα. Η λειτουργία που εδώ πρωτεύει είναι η αποδεικτική και ο παροιμιακός λόγος είναι ένα μέσο πειθούς που διαμορφώνει μια αντίληψη στον αποδέκτη του και προωθεί την πλοκή. Αρχικά, ο ήρωας αναφέρει τα σχετικά με τη βραχύτητα της ζωής του ανθρώπου, για να προτρέψει τον Ενκιντού να εισέλθει στο δάσος. Με τα λόγια αυτά τον πείθει να εισέλθει, αφού όμως πρώτα συναντήσουν τον Σαμάς. Στη συνέχεια, εκδηλώνει την πίστη του ότι δύο πολεμιστές τα καταφέρνουν πολύ καλύτερα από έναν, για τον ίδιο λόγο, όπως και παρακάτω, όταν τονίζει ότι όποιος αφήνει μισοτελειωμένη δουλειά δεν βρίσκει ησυχία. Έτσι ο Ενκιντού

¹⁵⁶ Για το τι συμβαίνει σχετικά στο αρχαϊκό έπος βλ. παρακάτω σελ. 150 κ.εξ.

πείθεται και συνεχίζει την καταδίωξη του Χουμπαμπά. Αλλά και η παροιμία του Εννιντού πετυχαίνει το στόχο της, αφού ο Γκίλγκαμες δεν υποκύπτει στις ιεσίες του Χουμπαμπά και τον σκοτώνει. Επίσης, τα λόγια του σοφού Ουτναπιστίμ, που είναι το απόσταγμα της γνώσης του, ικανοποιούν τον Γκίλγκαμες και εκπληρώνουν το σκοπό για τον οποίο εκείνος ταξίδεψε για να συναντήσει το σοφό γέροντα. Τέλος τα λόγια του Νινούρτα στον Ενλίλ δεν λέγονται για να αποτρέψουν τον κατακλυσμό, αφού αυτός έχει ήδη γίνει, αλλά αποτελούν προτροπή για το μέλλον και με αυτή την έννοια μπορούμε να πούμε ότι πετυχαίνουν.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι ο παροιμιακός λόγος εισάγεται από τον ποιητή του έπους σε κάποιο κομβικό σημείο του έργου (λίγο πριν την είσοδο των ηρώων στο δάσος του Χουμπαμπά, πριν το θάνατο του Χουμπαμπά, στη συνάντηση με το σοφό Ουτναπιστίμ κ.τ.λ.), τοποθετείται τις περισσότερες φορές σε σημείο που οι ήρωες αντιμετωπίζουν ένα δίλημμα και πρόκειται να πάρουν μια σοβαρή απόφαση, σημαντική για την περαιτέρω πλοκή και όλες τις φορές ο ήρωας που χρησιμοποιεί παροιμίες, πετυχαίνει το στόχο του. Τέλος παρατηρούμε ότι ο παροιμιακός λόγος εκτός από τη συγκεκριμένη λειτουργία που αποκτά κάθε φορά στο έπος λειτουργεί και εξωκειμενικά αφού εφοδιάζει τον ακροατή ή τον μετέπειτα αναγνώστη του έργου με συμβουλές χρήσιμες και απαραίτητες για την καθημερινή του ζωή. Επιτελεί δηλαδή και διδακτικό ρόλο ο παροιμιακός λόγος στο ανατολικό αυτό έπος αλλά όμως ο πρωτεύων ρόλος είναι ο αποδεικτικός. Στο αρχαϊκό έπος αυτό το συναντάμε στα ομηρικά έπη διότι υπάρχει συγκεκριμένο αφηγηματικό πλαίσιο αλλά στα έργα του Ησιόδου υπερτερεί η διδακτική λειτουργία.¹⁵⁷

Έχοντας στο μυαλό μας τις παραπάνω σκέψεις όσον αφορά τις γενικότερες συνθήκες επικοινωνίας και πολιτιστικών ανταλλαγών μεταξύ Ελλήνων και λαών της Ανατολής βλέπουμε ότι δύσκολα στοιχειοθετείται λογοτεχνικός δανεισμός από το *Έπος του Γκίλγκαμες* στα αρχαϊκά έπη, στις

¹⁵⁷ Για τα ζητήματα αυτά στο αρχαϊκό έπος βλ. παρακάτω Κεφ. Ε', σελ. 177 κ.εξ.

περιπτώσεις παροιμιακού λόγου που εντοπίσαμε παραπάνω. Πρέπει ωστόσο να κάνουμε τις ακόλουθες παρατηρήσεις που επιβεβαιώνουν αυτό τον ισχυρισμό: Στην πρώτη περίπτωση, όπου ο Γίλγκαμες αναφέρεται στη βραχύτητα της ανθρώπινης ζωής, παρατηρούμε ότι στην *Οδύσσεια* (τ 328) η Πηνελόπη αναφέρει σχετικά με το ίδιο θέμα: *ἄνθρωποι δὲ μινυνθάδιοι τελέθουσιν*.¹⁵⁸ Επίσης, ο Αχιλλέας, στην *Οδύσσεια* πάλι (ω 29), ευρισκόμενος στον Κάτω Κόσμο, τονίζει στον Αγαμέμνονα: *μοῦρ' ὀλοή, τήν οὔ τις ἀλεύεται, ὅς κε γένηται*. Στα παραπάνω χωρία το μόνο κοινό σημείο που μπορούμε να διαπιστώσουμε είναι η αντίληψη για τη συντομία της ανθρώπινης ζωής και το αναπόφευκτο του θανάτου.¹⁵⁹ Η αντίληψη όμως αυτή είναι κοινή στους ανθρώπους όλων των λαών και εποχών, ανεξάρτητα από την καταγωγή τους. Πρέπει να κατανοήσουμε πως η ανθρώπινη ψυχοσύνθεση είναι η ίδια και σε έναν Έλληνα και σε έναν ανατολίτη, τη στιγμή μάλιστα που έχουν τόσα κοινά πολιτιστικά στοιχεία. Είναι λοιπόν αναμενόμενες παρόμοιες αντιδράσεις μπροστά σε ένα θέμα που αφορά όλους, όπως είναι ο θάνατος. Επομένως, εδώ δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί λογοτεχνικός δανεισμός, δεδομένου και του ότι ούτε οι περιστάσεις στις οποίες παρατίθενται τα παραπάνω ταυτίζονται, αλλά ούτε υπάρχει κάποια λεκτική αντιστοιχία.¹⁶⁰

Στην *Ιλιάδα* όμως συναντάμε μια περίπτωση η οποία συμπίπτει με αυτήν του *Έπους του Γίλγκαμες*, τουλάχιστον με την πρώτη ματιά. Στην Μ ραφωδία (310 κ.εξ.) ο Σαρπηδόνας προτρέπει το Γλαύκο να αψηφήσει τον κίνδυνο και

¹⁵⁸ Βλ. επίσης Α 352.

¹⁵⁹ Βλ. επίσης και γ 236-238, όπου η θεά Αθηνά διατυπώνει την άποψη ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να γλιτώσει από το θάνατο ακόμη και αν το θέλουν οι ίδιοι οι θεοί.

¹⁶⁰ Την ίδια άποψη για το αναπόφευκτο του θανάτου μπορεί να συναντήσει κανείς και στην *Ιλιάδα* (Ι 158), όπου ο Αγαμέμνων υποστηρίζει πως ο Αχιλλέας πρέπει να υποχωρήσει και να δώσει τόπο στην οργή του, εφόσον μόνο ο Άδης είναι αμείλιχτος και αλύγιστος: *Ἄϊδης τοι ἀμείλιχος ἦδ' ἀδάμαστος*. Όμως η περίπτωση στην οποία παρατίθενται οι απόψεις αυτές διαφέρει ριζικά στα δύο έπη και επιπλέον δεν υπάρχει καμία λεκτική ομοιότητα που να στοιχειοθετεί περίπτωση άμεσου δανεισμού. Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 75 και 138.

να ριχτεί με τη μέγιστη γενναιότητα στη μάχη. Στην προσπάθειά του αυτή τονίζει ότι, αν οι άνθρωποι ήταν αθάνατοι, ούτε ο ίδιος θα πολεμούσε, ούτε θα προέτρεπε το Γλαύκο να πολεμήσει. Τώρα όμως που ο θάνατος είναι αναπόφευκτος για τους ανθρώπους πρέπει να ορμήσουν και οι δύο στον πόλεμο με τη μεγαλύτερη τόλμη. Χαρακτηριστικά τονίζει: νῦν δ' ἔμπης γὰρ κῆρες ἐφεστᾶσιν θανάτοιο / μυρίαί, ἄς οὐκ ἔστι φυγεῖν βροτὸν οὐδ' ὑπαλύξαι, / ἴομεν,... (M 326-328). Στο λόγο του Σαρπηδόνα συναντάμε μια από τις καλύτερες εκφάνσεις του ηρωικού ιδεώδους που προορίζει την ηρωική πράξη μπροστά στο αναπόφευκτο του θανάτου. Ο ομηρικός ἥρωας δεν διστάζει να πεθάνει στη μάχη διότι έτσι θα κερδίσει κῦδος.¹⁶¹

Η ομοιότητα που παρουσιάζει το παραπάνω χωρίο με το αντίστοιχο του *Ἔπους του Γιλγγκαμες* αξίζει να μελετηθεί. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στα δύο ἔπη οι ομιλητές στόχο έχουν να πείσουν το συνομιλητή τους να πραγματοποιήσει ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα. Ἐχουν σκοπό να παροτρύνουν τους συντρόφους τους να εισέλθουν στη μάχη χωρίς να δειλιάσουν. Επειδή όμως η πιο σοβαρή αιτία, που μπορεί να αποτρέψει κάποιον από το να πολεμήσει, είναι ο ενδεχόμενος θάνατος, και ο Σαρπηδόνας αλλά και ο Γιλγγκαμες προσπαθούν να υποβαθμίσουν τον ίδιο το θάνατο αναφέροντας πως είναι κοινός και αναπόφευκτος για όλους τους ανθρώπους, επομένως, δεν έχει νόημα να αναβάλλει κανείς την είσοδό του στη μάχη για κάτι που ούτως ή άλλως θα του συμβεί, είτε πολεμήσει, είτε όχι. Η ομοιότητα αυτή και μόνη όμως δεν συνεπάγεται αναγκαστικά δανεισμό. Ενδεικνύεται, για να εμψυχώσει κανείς το σύντροφό του στη μάχη, να υποβαθμίσει τον ενδεχόμενο κίνδυνο.

¹⁶¹ Βλ. HAINSWORTH, (1993) σελ. 352-353. Βλ. επίσης T 233-237, για την προτροπή που ο Οδυσσεύς πραγματοποιεί για είσοδο στη μάχη και Z 488-489 για την αναφορά του Έκτορα στο αναπόφευκτο της ανθρώπινης μοίρας. Βλ. επίσης TSAGARAKIS, (2000) σελ. 14-15 και G. NAGY, *The Best of the Achaeans: Concept of the Hero in Archaic Greek Poetry*, Baltimore, 1999.

Όταν μάλιστα ο κίνδυνος είναι κοινός σε όλους τους πολεμιστές, δηλαδή είναι ο θάνατος, είναι επόμενο να γίνεται χρήση του ίδιου τρόπου ενθάρρυνσης.¹⁶²

Όμως πέρα από αυτήν την ομοιότητα, που εύκολα μπορεί να δικαιολογηθεί, αν αναλογιστεί κανείς ότι και ο Γίλγκαμες και ο Σαρπηδόνας βρίσκονται σε ανάλογες καταστάσεις, υπάρχουν πολλές και σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα χωρία οι οποίες δεν αφήνουν περιθώρια να ειπεί κανείς ότι στο σημείο αυτό υπάρχει επίδραση.

Η πρώτη και πιο σημαντική διαφορά είναι η λεκτική. Πουθενά δεν υπάρχει κάποια λεκτική ή φραστική αντιστοιχία ανάμεσα στα δύο χωρία των επών ούτε καν υποψία υπάρχει για κάτι τέτοιο. Η μόνη ομοιότητα είναι νοηματική. Επίσης, ο Σαρπηδόνας πουθενά δεν υποστηρίζει ότι μόνο οι θεοί είναι αθάνατοι σε αντιδιαστολή με τους θνητούς, γεγονός που τονίζει ο Γίλγκαμες.

Η δεύτερη διαφορά έγκειται στο εξής: ο Εννιντού δισταζε από την αρχή να προχωρήσει στη μάχη και η δειλία του ήταν εμφανής. Μάλιστα δεν εισήλθε καν στη μάχη μετά την παράθεση της παραπάνω φράσης από τον Γίλγκαμες, αλλά τον παρότρυνε να συναντήσει το Σαμάς πριν προχωρήσει. Ο Γίλγκαμες υπάκουσε στη συμβουλή του Εννιντού και έτσι δεν ακολούθησε αμέσως σύγκρουση. Επομένως, δεν πετυχαίνει ο Γίλγκαμες άμεσα το στόχο του. Αντίθετα, στην *Ιλιάδα* ο Γλαύκος πουθενά δεν φαίνεται να διστάζει να πολεμήσει και να έχει ανάγκη της προτροπής του Σαρπηδόνα για να προχωρήσει στη μάχη. Ο Σαρπηδόνας προτρέπει το Γλαύκο να πολεμήσει όσο το δυνατόν πιο γενναία και όχι να προλάβει πιθανή αποχώρησή του από τον πόλεμο. Το αποτέλεσμα εδώ είναι εντελώς διαφορετικό. Ο Σαρπηδόνας πετυχαίνει το στόχο του. Οι δύο ήρωες εισέρχονται στη μάχη και τρομοκρατούν τους αντιπάλους τους (Μ 329 κ.εξ.). Επομένως, στην πρώτη

¹⁶² Ο HAINSWORTH, (1993) σελ. 252-253 τονίζει ότι το παραπάνω μοτίβο είναι κοινό στην ηρωική ποίηση.

περίπτωση ο Γκίλγκαμες δεν πετυχαίνει άμεσα το στόχο του, αφού πολεμούν μετά τη συνάντηση με το Σαμάς, ενώ συμβαίνει το αντίθετο στην *Ιλιάδα*.

Τέλος πουθενά δεν υποστηρίζει ο Γκίλγκαμες ότι πρέπει να πολεμήσουν για να διαφυλάξουν την υστεροφημία τους ενώ αντίθετα η αντίληψη αυτή είναι έκδηλη στο λόγο του Σαρπηδόνα. Αλλά η διαφορά αυτή είναι χαρακτηριστική σε όλο το εύρος των επών. Στα ομηρικά έπη το ηρωικό ιδεώδες διαπερνά ολόκληρα τα ποιήματα. Στο έπος του Γκίλγκαμες αυτό δεν συμβαίνει.

Για να επιστρέψουμε τώρα στην φράση «μια πνοή ανέμου», που χρησιμοποιεί ο Γκίλγκαμες, υπάρχει κάτι αντίστοιχο στην *Ιλιάδα*, αλλά βρίσκεται σε εντελώς διαφορετική περίσταση. Αναφερόμαστε στην πολύ γνωστή σκηνή του διαλόγου του Γλαύκου με το Διομήδη στη Ζ ραψωδία (120 κ.εξ.). Στην περίπτωση αυτή δεν χρησιμοποιείται η φράση για να δηλώσει το προσωρινό της ανθρώπινης υπάρξεως, αλλά κάτι παρεμφερές. Ο Γλαύκος παραλληλίζει τις ανθρώπινες γενιές με τα φύλλα των δένδρων που κάθε χρόνο αλλάζουν για να τονίσει την συνεχή διαδοχή των ανθρώπινων γενεών. Δεν έχουμε όμως ούτε λεκτική ομοιότητα, αλλά ούτε κοινό στόχο αφού ο Γκίλγκαμες απευθύνει τη φράση στο σύντροφό του για να τον ενθαρρύνει να εισέλθει με γενναιότητα στη μάχη, ενώ ο Γλαύκος απευθύνεται στο Διομήδη, που είναι αντίπαλός του για να ακολουθήσει η περιγραφή της καταγωγής του. Επομένως, ούτε σε αυτή την περίπτωση μπορεί να στοιχειοθετηθεί λογοτεχνικός δανεισμός.

Ακολουθώντας, στην περίπτωση που ο Γκίλγκαμες τονίζει ότι υπερέχουν οι δύο πολεμιστές έναντι του ενός, παρατηρούμε τα εξής: Στην Κ ραψωδία υπάρχει μια αντίστοιχη φράση. Όταν, μετά την προτροπή του Νέστορα, ο Διομήδης αποφασίζει να εισέλθει κρυφά στο στρατόπεδο των Τρώων για να κατασκοπεύσει, ζητά να τον ακολουθήσει και κάποιος άλλος και αναφέρει: σύν τε δύ' έρχομένω, καί τε πρό τοῦ ένόησεν / όπως κέρδος έη· μούνος δ' εἰ πέρ τε νοήση, / αλλά τέ οί βράσσων τε νόος, λεπτή δέ τε μῆτις (224-226).

Η αντιστοιχία και σε αυτή την περίπτωση μάλλον είναι φαινομενική και συμπτωματική για τους λόγους που ακολουθούν. Αρχικά οι περιστάσεις είναι κατά πολύ διαφορετικές. Ο Γκιλγκαμές και ο Εννιντού βαδίζουν στο δάσος του Χουμπαμπά, όπου θα ακολουθήσει μάχη σώμα με σώμα. Αυτό φαίνεται και από τα όσα προηγουμένως τονίζει ο Γκιλγκαμές. Συμβουλεύει τον σύντροφό του: «Ξαναβρέσε (sic) το θάρρος σου στη σκέψη της μάχης που πλησιάζει».¹⁶³ Αντίθετα ο Διομήδης και ο Οδυσσεάς, που πρόκειται να τον ακολουθήσει, δεν έχουν σκοπό να χτυπήσουν τους Τρώες δίνοντας μάχη σώμα με σώμα, αλλά να κατασκοπεύσουν το στρατόπεδό τους και να επιστρέψουν χωρίς εκείνοι να τους αντιληφθούν. Δεν είναι δηλαδή πολεμιστές, αλλά κατάσκοποι.

Έπειτα, και ως συνέπεια του παραπάνω γεγονότος, στην περίπτωση της *Ιλιάδας*, ο Διομήδης δεν ζητά από τον σύντροφό του σωματική βοήθεια και υπεράσπιση σε τυχόν κίνδυνο, αλλά διανοητική και πνευματική υποστήριξη. Αν ο ίδιος δεν μπορέσει να επινοήσει, να σκεφτεί κάτι, θα είναι ο σύντροφός του αυτός που θα το πράξει. Σκοπός του Διομήδη είναι η διανοητική ενίσχυσή του. Δεν είναι τυχαίο το ότι στα λόγια του υπάρχουν συσσωρευμένες τέσσερις λέξεις που σχετίζονται με τη διανοητική λειτουργία του ανθρώπου. Διαβάζουμε: *ἐνόησεν, νοήση, νόος και μῆτις*.¹⁶⁴ Φυσικά, σύμφωνα με τα πιο πάνω, δεν θα μπορούσε ο Διομήδης παρά να επιλέξει τον Οδυσσεά, εφόσον εκείνος *περίοιδε νοῆσαι* (Κ 274). Αντίθετα στο *Έπος του Γκιλγκαμές* δεν γίνεται πουθενά λόγος για βοήθεια σε διανοητικό επίπεδο.

Τέλος είναι φυσικό και αυτονόητο, όταν ο ήρωας πρόκειται να προχωρήσει σε κάποια παράτολμη επιχείρηση, να έχει την ανάγκη ενός

¹⁶³ Βλ. Πινακίδα VI, ii κ.εξ.

¹⁶⁴ Σχετικά με τις έννοιες που σχετίζονται με σκέψη, τη σύνεση και τη σοφία και τη σημασία που προσλαμβάνουν στην ομηρική ποίηση βλ. SNELL, (1992) σελ. 5, 20-39, 41-42. Βλ. επίσης EBELING, (1885) σελ. 1100 s.v. *μῆτις* και CALHOON, (1962) σελ. 447, όπου διαπιστώνει ότι νόος στον Όμηρο είναι «*mind and thought*».

συντρόφου. Αυτό δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο κανενός λαού, είναι ανθρώπινη ανάγκη. Επομένως, δικαιολογείται η αυτόνομη χρήση και παρουσία της παραπάνω προτροπής και στα δύο έπη και αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας τα παραπάνω και επιπλέον την έλλειψη κάποιας λεκτικής αντιστοιχίας, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για άμεσο δανεισμό ούτε στην παρούσα περίπτωση.

Επίσης, στην Ν ραψωδία ο Ποσειδώνας αναφέρει στον Ιδομενέα: *συμφερτή δ' ἄρετή πέλει ἀνδρῶν καὶ μάλα λυγρῶν* (237) σε ένα λόγο μεστό παροϊμαϊκού υλικού.¹⁶⁵ Ωστόσο, οι στίχοι αυτοί τονίζουν τη γενναιότητα του Ιδομενέα που την παραδέχεται ακόμη και ο ίδιος ο θεός (Ν 238) και επιπλέον ο Ιδομενέας αμέσως εισέρχεται στη μάχη (Ν 241) κάτι που δεν γίνεται στο *Έπος του Γκιλγκαμές*.

Στην *Οδύσσεια* δεν υπάρχει κάτι ανάλογο. Αντίθετα στην π ραψωδία ο Τηλέμαχος διαπιστώνει πως είναι πολύ δύσκολο δύο άνθρωποι να συναγωνιστούν με πολλούς και γενναίους άνδρες.¹⁶⁶ Αν ο Όμηρος είχε επηρεαστεί από το ανατολικό έπος, εδώ θα ήταν μια πολύ καλή ευκαιρία να τονίσει την υπεροχή των δύο πολεμιστών έναντι του ενός. Δεν το επιχειρεί όμως ούτε σε αυτή την περίπτωση, ούτε λίγο νωρίτερα, όταν ο Τηλέμαχος πάλι αναφέρεται στο πόσο δύσκολο είναι ένας άνθρωπος να αντιμετωπίσει πολλούς αντιπάλους.¹⁶⁷

Σχετικά με την ομοιότητα του ύπνου με το θάνατο που προβάλλει ο σοφός Ουτναπιστίμ, μπορούμε να πούμε ότι η βασική ιδέα της μεγάλης ομοιότητας του ύπνου με τον θάνατο δεν είναι βεβαίως άγνωστη στον Όμηρο αλλά ούτε και στον Ησίοδο· είναι πολλές οι περιπτώσεις που τη συναντάμε

¹⁶⁵ Βλ. JANKO, (1992) σελ. 76.

¹⁶⁶ Σημειώνει χαρακτηριστικά για να τονίσει την αδυναμία του ενός απέναντι στους πολλούς: *οὐδέ κεν εἶη / ἄνδρε δύω πολλοῖσι καὶ ἰφθίμοισι μάχεσθαι* (π 243-244).

¹⁶⁷ Βλ. γ 88-89: *πρῆξαι δ' ἄργαλέον τι μετὰ πλεόνεσσιν ἔοντα / ἄνδρα καὶ ἰφθιμον, ἐπεὶ ἧ πολὺ φέρτεροί εἴσι.*

στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* και βρίσκεται και στη *Θεογονία*. Μάλιστα ο Όμηρος, όπως επίσης και ο Ησίοδος, παρουσιάζει τον ύπνο ως αδερφό του θανάτου.¹⁶⁸ Όμως σε καμία περίπτωση στα αρχαϊκά έπη δεν γίνεται αυτό εντός των πλαισίων του παροιμιακού λόγου, επομένως, η ύπαρξη και μόνο παρόμοιας ιδέας δεν μπορεί να μας απασχολήσει.

Ως προς την διατύπωση του Εννιαντού ότι όποιος δεν έχει κρίση θα υποκύψει στη μοίρα του παρατηρούμε ότι τη συγκεκριμένη φράση δεν την συναντάμε σε κάποιο από τα αρχαϊκά έπη αυτούσια ή τουλάχιστον με κάποια λεκτική αντιστοιχία. Επομένως, ούτε εδώ στοιχειοθετείται λογοτεχνικός δανεισμός παρά το ότι η συγκεκριμένη αντίληψη και φιλοσοφία είναι γνωστή στους Έλληνες επικούς ποιητές.¹⁶⁹

Τέλος ως προς τη διατύπωση του Ενλίλ σχετικά με το ότι ο παράνομος πρέπει να πληρώσει για την παρανομία του και ο αμαρτωλός για την αμαρτία του, βλέπουμε ότι στα αρχαϊκά έπη όχι μόνον δεν υπάρχει καμία περίπτωση παροιμιακού λόγου που να παρουσιάζει λεκτική αντιστοιχία με το παραπάνω χωρίο, αλλά ούτε καν συναντάμε πλήρη νοηματική ταύτιση. Στην *Ιλιάδα* βέβαια ο Έκτορας είναι σαφής: ξυνός Ένυάλιος, καί τε κτανέοντα κατέκτα (Σ 309).¹⁷⁰ Τα λόγια αυτά μας φέρνουν στο μυαλό τη ρήση του Νινούρτα, αλλά οι περιστάσεις είναι εντελώς διαφορετικές. Επιπλέον, στο ομηρικό χωρίο τονίζεται η ανάμειξη στη μάχη του θεού του πολέμου και η αμερόληπτη στάση

¹⁶⁸ Βλ. ν 80, Ξ 231, Π 672, Π 682 και *Θεογονία* 756. Σχετικά με την επίδραση του Ομήρου στον Ησίοδο στο ζήτημα αυτό βλ. παρακάτω Κερ. Ε', σελ. 177 κ.εξ.

¹⁶⁹ Είναι γνωστά τα λόγια του Φοίνικα στην Ι ραψωδία (497 κ.εξ.), που παρουσιάζουν την έλλειψη της ορθής κρίσης ως αποτέλεσμα της Άτης, της τύφλωσης του νου την οποία ακολουθεί απαραίτητα η τιμωρία από το Δία. Βλ. επίσης Τ 91 κ.εξ., όπου η συμπεριφορά του Αγαμέμνονα προς τον Αχιλλέα παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της τύφλωσης του μυαλού του. Τα παραδείγματα είναι πολλά, ξεφεύγουν από το έπος και εκτείνονται σε όλη την αρχαία ελληνική γραμματεία. Επομένως, δεδομένης και της έλλειψης κάποιας λεκτικής αντιστοιχίας, δε μπορούμε να μιλήσουμε ούτε εδώ για δανεισμό.

¹⁷⁰ Τον παροιμιακό χαρακτήρα του στίχου αναγνωρίζει και ο EDWARDS, (1991) σελ. 182.

του και όχι ότι δεν πρέπει η τιμωρία να βρει αθώους, όπως στην περίπτωση του Έπους του Γκίλγκαμες.¹⁷¹

Συμπερασματικά, με βάση τα παραπάνω τόσο σε θεωρητικό επίπεδο, όσο και από την προσέγγιση συγκεκριμένων παραδειγμάτων που έχουν ληφθεί από το Έπος του Γκίλγκαμες, δεν μπορούμε σε καμία περίπτωση να καταλήξουμε στο ασφαλές συμπέρασμα ότι οι αρχαίοι ποιητές επηρεάστηκαν από τον παροιμιακό λόγο της λογοτεχνικής παράδοσης της Ανατολής. Δεν είχαν ούτε τη δυνατότητα, αλλά ούτε και την ανάγκη να το πράξουν. Στο επόμενο κεφάλαιο θα ανιχνεύσουμε περαιτέρω το ενδεχόμενο για αντιστοιχίες ή επιδράσεις.

¹⁷¹ Αντίστοιχη αντίληψη υπάρχει στην *Οδύσσεια* ξ 414 κ.εξ. και στα *Έργα και Ημέρες* 222 κ.εξ., 271 κ.εξ., αλλά όχι σε μορφή παροιμιακού λόγου. Συναντάται, τέλος, και στον *Ύμνο εις Διμήτραν* 367, αλλά πάλι δεν γίνεται λόγος για αθώους που δεν πρέπει να τιμωρηθούν, αλλά για ενόχους που τους αξίζει η τιμωρία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

1. Περιεχόμενο και λογοτεχνικά συμφραζόμενα

Πριν προχωρήσουμε σε οποιαδήποτε περαιτέρω ανάλυση, κρίνεται σκόπιμο να οριοθετηθεί το πεδίο της έρευνάς μας, διότι δεν είναι πάντα σαφές τι είναι παροιμία και παροιμιώδης έκφραση και επομένως δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιοριστεί η ύπαρξη παροιμιακού λόγου.¹⁷² Στην παρούσα εργασία θα θεωρηθούν παροιμίες και παροιμιώδεις εκφράσεις τα είδη της «λογοτεχνίας της σοφίας» που πληρούν τους όρους που έχουν αναφερθεί στην εισαγωγή.¹⁷³ Στην κατεύθυνση αυτή είναι χρήσιμο το *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, διότι μας εφοδιάζει με το απαραίτητο υλικό. Όμως, όπως θα φανεί παρακάτω, υπάρχουν και παροιμίες οι οποίες δεν εντάσσονται στο έργο αυτό, αλλά φαίνεται ότι πληρούν τις προϋποθέσεις τις οποίες αναλύσαμε στην Εισαγωγή.¹⁷⁴ Επίσης, θα συνεξετάσουμε και κάποιες περιπτώσεις που δεν είναι παροιμίες ή παροιμιώδεις εκφράσεις αλλά γνώμες, ωστόσο φαίνεται ότι εμπεριέχουν παροιμιακό υλικό και επομένως συνιστούν παροιμιακό λόγο. Ακόμη, δεν θα αγνοήσουμε περιπτώσεις που επίσης δεν ανήκουν εμφανώς στον παροιμιακό

¹⁷² Θα συμπεριλάβουμε στην ανάλυση μας μαζί με τις παροιμίες και τις παροιμιώδεις φράσεις. Ωστόσο, δικαιολογημένα ο LARDINOIS, (1995) σελ. 14 υποσ. 48 παρατηρεί ότι: «the most of the paroimiai collected in the ancient collections that make up LEUTSCH & SCHNEIDEWIN'S CPG are in fact not proverbs by modern paroemiologists' standards i.e. whole sentences, but constitute special kinds of what these scholars define as "proverbial expressions" or "phrases"». Παρόλα αυτά ο Αριστοτέλης (*Ρητορική* 1371b15-16, 1373a3-4, 1363a7, 1372b33) δεν διαχωρίζει με σαφήνεια τις παροιμίες από τις παροιμιώδεις φράσεις.

¹⁷³ Βλ. παραπάνω σελ. 18 κ.εξ., όπου διευκρινίζεται διεξοδικά τι είναι παροιμία και σε σχέση με τα υπόλοιπα είδη «λογοτεχνίας της σοφίας» και παρουσιάζονται οι θέσεις των αρχαίων και των σύγχρονων μελετητών πάνω στο θέμα αυτό.

¹⁷⁴ Εξάλλου, αρκετές από τις παροιμίες που εμπεριέχει το CPG δεν είναι καθαυτό παροιμίες σύμφωνα και με τη νεότερη παροιμιολογία, αλλά παροιμιώδεις φράσεις. Επομένως, το συγκεκριμένο πόνημα χρειάζεται σίγουρα επέκταση και συμπλήρωση.

λόγο, μολαταύτα σχετίζονται με τα ανατολικά πρότυπα της «λογοτεχνίας της σοφίας», όπως παρουσιάζονται στο *Έπος του Γίλγκαμες*, και έτσι δεν μπορούμε να τις παραβλέψουμε.¹⁷⁵ Τέλος, τα δείγματα παροιμιακού λόγου που συναντούμε περισσότερες από μία φορές θα εξεταστούν, αλλά με διαφορετική προσέγγιση, εφόσον, αφού διαφοροποιείται το λογοτεχνικό συγκείμενο, διαφοροποιείται η ίδια η παροιμία ως προς τη σημασία της και επιβάλλεται να μελετηθεί διαφορετικά.¹⁷⁶

Επομένως, πρέπει να τονιστεί ότι, όταν αναφερόμαστε σε παροιμιακό λόγο, δεν θα εξετάσουμε αποκλειστικά και μόνο αυτούσιες παροιμίες ή παροιμιώδεις εκφράσεις, που μπορεί στον Ησίοδο να είναι συνηθισμένες, στον Όμηρο όμως σπανίζουν. Η έρευνά μας θα επικεντρωθεί σε στοιχεία παροιμιακού υλικού που ανιχνεύονται στα έπη. Όπως θα φανεί, υπάρχουν κάποια στοιχεία που μας οδηγούν να υποθέτουμε ότι τα λόγια του ποιητή έχουν παροιμιακή χροιά. Εμείς όμως σπάνια γνωρίζουμε ποια παροιμία είχε στο μυαλό του ο ποιητής ενώ στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν μπορούμε να την ανασυνθέσουμε διότι αυτή πιθανώς έχει υποστεί μεταβολές *metri gratia* ή και για άλλους λόγους. Όμως, το γεγονός αυτό δεν εμποδίζει την εξαγωγή συμπερασμάτων, αφού δεν είναι απαραίτητη πάντα η γνώση της παροιμίας αυτούσιας για να διαπιστωθεί η ύπαρξη παροιμιακού υλικού και να υπάρχει έτσι παροιμιακός λόγος.

Όπως θα δούμε, η χρήση παροιμιακού λόγου γενικά εντάσσεται κυρίως στα μέσα πειθούς που χρησιμοποιούνται και απευθύνονται στους χαρακτήρες του έργου ή στους ακροατές. Θα μπορούσε να πει κανείς πως ο παροιμιακός λόγος επέχει θέση επιχειρήματος στα έπη εφόσον μέσω αυτού ο αποδέκτης

¹⁷⁵ Ως προς το ζήτημα αυτό βλ. παραπάνω Κεφ. Α', σελ. 32 κ.εξ.

¹⁷⁶ Βλ. LARDINOIS, (1995) σελ. 1-2, όπου παραθέτοντας τη σχετική βιβλιογραφία, δικαίως αναφέρει ότι η σύγχρονη προσέγγιση του παροιμιακού λόγου λαμβάνει υποχρεωτικά υπόψη το περιβάλλον, δηλαδή το λογοτεχνικό πλαίσιο στο οποίο είναι ενταγμένη κάθε φορά η παροιμία. Χαρακτηριστικά σημειώνει «Central to this approach is the notion of context. It demands that wisdom expressions be studied in their social and linguistic surroundings».

προτρέπεται,¹⁷⁷ αποτρέπεται,¹⁷⁸ αιτιολογεί,¹⁷⁹ διδάσκεται και νουθετείται¹⁸⁰ ή ακόμη παρηγορείται.¹⁸¹ Φυσικά, και στις περιπτώσεις παρηγορητικού λόγου ή αιτιολόγησης ενυπάρχει η προσπάθεια παραγωγής πειθούς. Επομένως, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η βασική και πρωταρχική λειτουργία του παροιμιακού λόγου, τουλάχιστον στα Ομηρικά έπη, είναι η παραγωγή πειθούς και προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται ότι στρέφεται ο ποιητής κάθε φορά που τον χρησιμοποιεί.¹⁸² Εκτός βέβαια της προσπάθειας πειθούς ενυπάρχει και διδακτικός στόχος, κυρίως στα έργα του Ησίοδου. Θα μπορούσε βέβαια κανείς να αντιτάξει ότι η διδακτική λειτουργία είναι στην ουσία προσπάθεια πειθούς, επομένως, εντάσσεται στην αποδεικτική. Η διαφορά έγκειται στο ότι στην πρώτη περίπτωση ο ομιλών έχει στόχο να επηρεάσει τον αποδέκτη όσον αφορά ένα συγκεκριμένο περιστατικό ή γεγονός που σχετίζεται με την πλοκή του έπους, ενώ στη δεύτερη περίπτωση του δίνει παραγγέλματα που ισχύουν σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του. Η διδακτική και η αποδεικτική λειτουργία εντοπίζεται και στον Όμηρο και στον Ησίοδο, αλλά στον Όμηρο πρωτεύει η αποδεικτική, ενώ στον Ησίοδο η διδακτική.¹⁸³

Θα πρέπει ωστόσο να λάβουμε υπόψη ότι ο ακροατής αντιλαμβανόταν διαφορετικά τον παροιμιακό λόγο σε σχέση με τον σύγχρονο αναγνώστη. Εκείνος γνώριζε το υπόβαθρο της παροιμίας, ενώ ο σύγχρονος αναγνώστης

¹⁷⁷ Βλ. παρακάτω σελ. 157 κ.εξ.

¹⁷⁸ Βλ. παρακάτω σελ. 160 κ.εξ.

¹⁷⁹ Βλ. παρακάτω σελ. 164 κ.εξ.

¹⁸⁰ Βλ. παρακάτω σελ. 167 κ.εξ.

¹⁸¹ Βλ. παρακάτω σελ. 162 κ.εξ.

¹⁸² Βλ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, (2000) σελ. 151, όπου αναγνωρίζεται η αποδεικτική λειτουργία του παροιμιακού λόγου και δίνεται η σχετική βιβλιογραφία. Χαρακτηριστικά διαβάζουμε: «In terms of their function, however, within a narrative, especially the proverb and the gnome are used in exactly the same way, i. e. to persuade the listener(s) to act accordingly».

¹⁸³ Για το ζήτημα αυτό καθώς και για άλλες διαφορές στους δυο ποιητές, βλ. αναλυτικά παρακάτω Κεφ. Ε', σελ. 177 κ.εξ.

δύσκολα το γνωρίζει.¹⁸⁴ Μπορούσε έτσι να αντιληφθεί καλύτερα τον παροιμιακό λόγο μέσα στα λογοτεχνικά συμφραζόμενα του έπους. Το υπόβαθρο της παροιμίας σε συνδυασμό με το λογοτεχνικό της πλαίσιο χαρακτηριζε και καθόριζε τη λειτουργικότητα του παροιμιακού λόγου πάντα ως φορέα πειθούς ή παιδείας.¹⁸⁵

Φαίνεται ότι η βαρύτητα του παροιμιακού λόγου έγκειται στη σχέση του με τις εμπειρίες της ζωής. Το κύρος και η ισχύς του βρίσκονται ακριβώς στο ότι οι παροιμίες και οι παροιμιώδεις εκφράσεις ήταν το απόσταγμα της σοφίας των ανθρώπων, όπως διαπιστώνει ο Αριστοτέλης.¹⁸⁶ Εύκολα μπορούμε να αναλογιστούμε την επίδραση που ασκούσε το παρελθόν και οι τρόποι συμπεριφοράς που ειπήγαζαν από τις εμπειρίες της ζωής. Βρισκόμαστε σε μια εποχή κατά την οποία, όπως γράφει ο JAEGER, «δεν υφίστατο ούτε κώδιξ νόμων ούτε σύστημα ηθικής, τα μόνα πρότυπα δια την εν βίω διαγωγήν συνίσταντο εις μερικάς πρακτικάς θρησκευτικάς εντολάς και εις εν απόθεμα παροιμιακής σοφίας κληροδοτουμένης από γενεάς εις γενεάν. Την πλέον αποτελεσματικήν καθοδήγησιν εις τας προσωπικάς δυσκολίας προσέφερον τα μεγάλα πρότυπα».¹⁸⁷ Ο Ισοκράτης δε αναφερόμενος στον Φωκυλίδη, στον Θεόγνη, αλλά και στον Ησίοδο, γράφει: σημείον δ' ἄν τις ποιήσαιτο τὴν Ἡσιόδου καὶ Θεόγνιδος καὶ Φωκυλίδου ποίησιν· καὶ γὰρ τούτους

¹⁸⁴ Βλ. σχετικά D. LOUKATOS, *Νεοελληνικοί Παροιμιώμωθοι*, Athens, 1978, CARNES, (1988), TAYLOR, (1931), WHITING, (1931) σελ. 47-80, KINDSTRAND, (1978) σελ. 71-85.

¹⁸⁵ Βλ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, (1995) σελ. 170 όπου αναγνωρίζεται η αποδεικτική αξία των παροιμιών. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι οι παροιμίες «they are treated as rhetorical devices». Για την λογοτεχνική χρήση των παροιμιών βλ. TAYLOR, (1931) σελ. 171 κ.εξ.

¹⁸⁶ Βλ. παραπάνω σελ. 6 κ.εξ.

¹⁸⁷ Βλ. JAEGER, (1968) σελ. 66. Το χωρίο έχει μεταφερθεί στο μονοτονικό σύστημα. Όπως παρατηρεί ο LARDINOIS, (1997) σελ. 5, κάτι ανάλογο συμβαίνει σε όλες τις παραδοσιακές κοινωνίες, σε αντίθεση με τις σύγχρονες. Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 63, υποσ. 194.

φασί μὲν ἀρίστους γεγενῆσθαι συμβούλους τῷ βίῳ τῷ τῶν ἀνθρώπων (Προς Νικοκλέα 43).¹⁸⁸

Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει ότι ο αρχαίος κόσμος αναλογιζόταν με αγάπη και σεβασμό το παρελθόν του. Οι άνθρωποι πίστευαν ότι στο παρελθόν βρίσκεται κάθε τι το θετικό, το αγαθό, το αξιομίμητο. Γι' αυτούς το παρελθόν παρείχε όλες τις ιδανικές αξίες ζωής και εκεί έβρισκαν οτιδήποτε θα μπορούσε να λειτουργήσει ως «πυξίδα» και πρότυπο συμπεριφοράς.¹⁸⁹ Με βάση τα παραπάνω διαπιστώνει κανείς έναν ακόμη λόγο για τον οποίο ο παροιμιακός λόγος αποτελούσε ιδανικό τρόπο, και πολλές φορές επιτυχημένο, για να επιτευχθεί το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.¹⁹⁰ Ο χαρακτήρας προς τον οποίο απευθυνόταν η παροιμία ανήκε στο λογοτεχνικό παρόν και συνεπώς φυσικό ήταν να προσβλέπει στην καταξιωμένη εμπειρία του παρελθόντος. Ως απόσταγμα σοφίας η παροιμία τον εφοδίαζε με τα μέσα να ανταποκριθεί στις προσωπικές του ανάγκες με επιτυχία. Ο ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ χαρακτηριστικά γράφει: «By expressing generalizing and therefore authoritative ideas, these statements belong to the collective wisdom and accumulated experience of the society at large, and constitute part of the society's cultural heritage, because they present solutions which in the past have been proven successful and therefore their validity is universally acknowledged».¹⁹¹

¹⁸⁸ Βλ. σχετικά παρακάτω Κεφ Ε', σελ 177 κ.εξ.

¹⁸⁹ Βλ. VAN GRONINGEN, (1953) σελ. 3 κ.εξ. Στο βιβλίο του αυτό ο συγγραφέας αναπτύσσει με μεγάλη πειστικότητα τη συγκεκριμένη άποψη η οποία αναφέρεται στη σχέση των αρχαίων Ελλήνων με τους προγόνους τους και στην αντίληψή τους γι' αυτούς. Θεωρεί ότι οι αρχαίοι Έλληνες ζούσαν πράγματι *in the grip of the past*, όπως είναι και ο τίτλος του βιβλίου, και παρέχει πειστικά επιχειρήματα προς αυτή την κατεύθυνση.

¹⁹⁰ Σε κάθε περίπτωση που δεν επιτυγχάνεται το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα η αιτία γι' αυτό δεν πρέπει να αναζητηθεί στην ίδια την παροιμία αλλά σε ανεξάρτητους με αυτήν παράγοντες που σχετίζονται με την πλοκή του έπους. Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 94, υποσ. 265.

¹⁹¹ Βλ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, (2000) σελ. 151.

Πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι ο παροιμιακός λόγος, εκτός από τον εκάστοτε χαρακτήρα του έπους προς τον οποίο παρετίθετο, απευθυνόταν και προς το κοινό που άκουγε ή διάβαζε, ανάλογα, το κάθε έργο, διότι μεταξύ κοινού και ήρωα του έπους πάντα υπάρχει μια ταύτιση, τουλάχιστον όσο διαρκεί το έργο, και εξαιτίας της ταύτισης αυτής ο ποιητής επιδίωκε κάθε φορά, συνειδητά ή μη, να πείσει και τους αποδέκτες του έργου του για το αν κάτι πρέπει να γίνει ή όχι και να προσδώσει αληθοφάνεια στις πράξεις και αποφάσεις των ηρώων του. Το κοινό όμως διακατείχεται και αυτό με την ίδια επιθυμία να ταυτιστεί με το παρελθόν και όπως ήταν φυσικό έβρισκε τα όσα άκουγε ασφαλώς πειστικά και, πολύ περισσότερο, αληθοφανή. Μάλιστα στις περισσότερες περιπτώσεις αποκόμιζε διδάγματα συμπεριφοράς και ευθυκρισίας.¹⁹² Επομένως, ο παροιμιακός λόγος ασκούσε σημαντική επιρροή στη συμπεριφορά των ανθρώπων και διαμόρφωνε, μαζί με τη μυθολογία,¹⁹³ έναν απaráβατο κώδικα δεοντολογίας.¹⁹⁴

¹⁹² Εξάλλου, είναι γνωστό ότι η επική ποίηση ασκούσε μεγάλη επίδραση στους αρχαίους Έλληνες και για το λόγο ότι αναφερόταν στο ένδοξο, ιδανικό παρελθόν. Βλ. σχετικά VAN GRONINGEN, (1953) σελ. 41 κ.εξ.

¹⁹³ Οι ήρωες της μυθικής παράδοσης χρησίμευαν ως πρότυπα, παραδείγματα συμπεριφοράς. Βλ. Κ.Α. ΤΡΥΠΑΝΗΣ, «Το μυθικό παράδειγμα και η καθόλου χρήση των μύθων εν τη Ελληνική ελεγεία», *Αθηνά* 50 (1940), σελ. 49 κ.εξ., ANDERSEN, (1987) σελ. 1-13, R. ÖHLER, *Mythologische Exempla in der älteren griechischen Dichtung*. Diss. Basel, 1925, V. PEDRICK, “The Paradigmatic Nature of Nestor’s Speech in *Iliad* II, *TAPhA* 113 (1983), σελ. 55-68, E. SACHS, “Die Meleagererzählung in der Ilias und das mythische *Paradeigma*”, *Philologus* 88 (1933), σελ. 16-29, WILLCOCK, (1964) σελ. 141-154 και Κ.Ε. ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ, *Το μυθολογικό παράδειγμα στην Ιλιάδα* (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Διπλωματική Εργασία), Ρέθυμνο, 2003.

¹⁹⁴ Κάτι ανάλογο ισχύει ακόμη και σήμερα σε πρωτόγονες φυλές της Αφρικής, όπου απουσιάζει νομοθετικό σύστημα. Όπως παρατηρεί ο LARDINOIS, (1997) σελ. 5 για τη φυλή Άνανγκ της Νιγηρίας, «Here sayings are used not as speech ornaments or vague moral precepts, but more like our laws». Βλ. Επίσης J.C. MESSENGER, “The Role of the

Βέβαια, δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι με τη χρήση του παροιμιακού λόγου τονίζεται ο ούτως ή άλλως προφορικός χαρακτήρας των επών. Τα αποθέματα αυτά της παροιμιακής σοφίας αποτελούσαν και αποτελούν γνώρισμα του καθημερινού προφορικού λόγου και δεν είχαν φυσικά επινοηθεί για να αποτελέσουν μέρος ενός επικού ποιήματος. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει πως οι παροιμίες και οι παροιμιώδεις εκφράσεις δεν διέπονται οι ίδιες από λογοτεχνικούς κανόνες. Είναι αυτές καθαυτές λογοτεχνικά δημιουργήματα. Όμως το ζήτημα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια είναι το πότε και πως χρησιμοποιεί ο ποιητής τα αποστάγματα αυτά της παροιμιακής σοφίας. Θα εξετάσουμε δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο στοιχεία του προφορικού λόγου γίνονται κατάλληλα για χρήση στην ποίηση.¹⁹⁵

Μια πρώτη παρατήρηση που πρέπει να γίνει είναι ότι ο παροιμιακός λόγος, όταν λειτουργεί αποδεικτικά, λειτουργεί τις περισσότερες φορές συνεπικουρικά με την κύρια επιχειρηματολογία που χρησιμοποιούν οι χαρακτήρες κάθε φορά για να πείσουν το συνομιλητή τους. Δηλαδή η παραγωγή πειθούς δεν στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στην παράθεση κάποιας παροιμίας ή παροιμιώδους εκφράσεως. Ο ομιλητής προσπαθεί να πείσει το συνομιλητή του επικαλούμενος τη λογική (με κατάλληλα επιχειρήματα), το συναίσθημα και παράλληλα χρησιμοποιεί και παροιμιακό λόγο. Η χρήση παροιμιακού λόγου ενισχύει, λοιπόν, την ήδη προϋπάρχουσα αποδεικτική προσπάθεια του ομιλητή και δεν αποτελεί αυτός καθαυτός το μόνο αποδεικτικό μέσο. Θα μπορούσε δε να πει κανείς ότι στην αποδεικτική διαδικασία προτεύουν τα επιχειρήματα και ακολουθεί ο παροιμιακός λόγος. Εφόσον όμως συμβαίνει αυτό πως εξηγείται η συχνή χρήση παροιμιακού

Proverb in a Nigerian Judicial System”, *Southwestern Journal of Anthropology* 15 (1959), σελ. 17 και G.C. CLARIDGE, *Wild Bush Tribes of Africa*, London, 1922, σελ. 248.

¹⁹⁵ Βέβαια, όπως έχουμε δει, ο παροιμιακός λόγος εμπεριέχει λογοτεχνικά στοιχεία. Βλ. Εισαγωγή σελ. 29 και παρακάτω σελ. 136 κ.εξ. Όμως είναι διαφορετικό να χρησιμοποιείται στην καθημερινή ομιλία, ανεξάρτητος από το να είναι ενταγμένος σε λογοτεχνικό κείμενο. Εδώ μας ενδιαφέρει η χρήση του και ο τρόπος με τον οποίο αξιοποιείται.

λόγου; Η απάντηση είναι απλή. Ο παροιμιακός λόγος μπορεί να υστερεί κατά κάποιον τρόπο σε αποδεικτική βαρύτητα, αλλά υπερέχει των επιχειρημάτων στην συγκινησιακή επίδραση που έχει στον ακροατή. Η λογική στήριξη των απόψεων του ομιλητή μπορεί να γίνεται καλύτερα μέσω των επιχειρημάτων, αλλά ο παροιμιακός λόγος λειτουργεί σε άλλο επίπεδο στοχεύοντας στην παρακίνηση διαφόρων συναισθημάτων στον αποδέκτη.¹⁹⁶

Για παράδειγμα στην Α ραψωδία ο Αχιλλέας, μπροστά στην κρίση που έχει ξεσπάσει εξαιτίας της οργής του Απόλλωνα, προτρέπει τον Αγαμέμνονα να συμβουλευτεί κάποιο μάντη, ιερέα ή και «ονειροπόλο», για να μάθει την αιτία της οργής του θεού (59-67). Για να στηρίξει την άποψή του ως προς την σπουδαιότητα των ονείρων ο Αχιλλέας χρησιμοποιεί την παροιμία:¹⁹⁷ *καὶ γάρ*

¹⁹⁶ Κάτι ανάλογο ισχύει και στην περίπτωση των *παραδειγμάτων* στη Ρητορική. Ο Αριστοτέλης, όταν αναφέρεται στη χρήση του *παραδείγματος*, σε καμία περίπτωση δεν συμβουλεύει αυτό να είναι ο μόνος και κύριος τρόπος απόδειξης, ο βασικός αποδεικτικός παράγων. Αντίθετα συνιστά σε όλες τις περιπτώσεις να χρησιμοποιεί ο ρήτορας *ενθυμήματα* και η χρήση *παραδείγματος* να είναι συμπληρωματική και κατά κάποιον τρόπο επικουρική στον βασικό συλλογισμό που θα προκύψει από τα *ενθυμήματα*. Επίσης, επιτρέπει την χρήση *παραδείγματος* στις περιπτώσεις που δεν υπάρχουν διαθέσιμα *ενθυμήματα* και τονίζει ότι πάντα σε έναν λόγο πρέπει να προηγείται το *ενθύμημα* και να ακολουθεί το *παράδειγμα*. Βλ. *Ρητορική*, 94a9 κ.εξ. «*δεῖ δὲ χρῆσθαι τοῖς παραδείγμασιν οὐκ ἔχοντα μὲν ἐνθυμήματα ὡς ἀποδείξεις (ἢ γὰρ πίστις διὰ τούτων), ἔχοντα δὲ ὡς μαρτυρίες, ἐπιλόγω χρώμενον ἐπὶ τοῖς ἐνθυμήμασιν· προτιθέμενα μὲν γὰρ ἔοικεν ἐπαγωγῇ, τοῖς δὲ ῥητορικοῖς οὐκ οἰκεῖον ἐπαγωγῇ πλὴν ἐν ὀλίγοις, ἐπιλεγόμενα δὲ μαρτυρίες, ὁ δὲ μάρτυς πανταχοῦ πιθανός.*» Επί του συγκεκριμένου θέματος η Ι. ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗ, *Δημοσθένους Λόγοι «Ελληνικοί», Συμφέρον και Δικαιοσύνη στην εξωτερική πολιτική της Αθήνας τον 4^ο αιώνα π.Χ.*, Αθήνα, 2001, σελ. 70 παρατηρεί: «Κατά συνέπεια, η αποδεικτική ισχύς του παραδείγματος πηγάζει κατά κύριο λόγο από τον ιδεολογικό και συγκινησιακό χαρακτήρα του υλικού και δευτερευόντως από τη δυνατότητα που παρέχει για μια λογική αναγωγή συμπερασμάτων».

¹⁹⁷ Τα χωρία της *Ιλιάδας* έχουν ληφθεί από την έκδοση *Homeri opera - Iliad* (D. B. MONRO – I. W. ALLEN) της σειράς Oxford Classical Texts.

τ' ὄναρ ἐκ Διός ἐστιν. (63).¹⁹⁸ Ο Αχιλλέας όμως δεν αρκείται στην παροιμία, αλλά χρησιμοποιεί και άλλα μέσα πειθούς με αποτέλεσμα να αποσπάσει το χρησμό του Κάλχαντα και παράλληλα να πείσει τους υπόλοιπους Αχαιούς να θεωρήσουν σωστά όσα θα πει ο μάντης. Απευθύνεται δηλαδή στο συναίσθημα των ακροατών, όταν μιλά για το θάνατο και το λοιμό που χτυπά το στράτευμα, και στη λογική, όταν υποστηρίζει ότι με τις κατάλληλες θυσίες ίσως καταφέρουν να εξευμενίσουν την πιθανή οργή του Απόλλωνα. Η παροιμία αυτή βρίσκεται στο μέσον του λόγου του Αχιλλέα, αφού αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα της σκέψης του και αναφέρεται στον κόσμο των θεών, οι οποίοι έχουν τη δύναμη να μεταφέρουν στους θνητούς τη βούλησή τους μέσω των ονείρων.

Από την άλλη, κάποιες περιπτώσεις παροιμιακού λόγου λειτουργούν καταλυτικά στην πλοκή επιφέροντας κάποια ανατροπή, ενώ άλλες δεν σχετίζονται με αυτήν. Το παραπάνω παράδειγμα λειτουργεί καταλυτικά στην πλοκή του έπους εφόσον η παροιμία συμβάλλει στο να ζητήσουν οι Αχαιοί τη συμβουλή του Κάλχαντα και να πληροφορηθούν έτσι την αιτία της οργής του Απόλλωνα, που έχει ως αποτέλεσμα τη ρήξη Αχιλλέα – Αγαμέμνονα.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Αποτελεί πρόβλημα αν η συγκεκριμένη φράση είναι παροιμία. Ο KIRK (1985) σελ. 150 μιλά για *επίνοια*. Επίσης, ο Ζηνόδοτος αθετεί το συγκεκριμένο στίχο ίσως γιατί δεν υπάρχει στην *Ιλιάδα* άλλη περίπτωση ανθρώπου που να εξηγεί τα όνειρα βλ. KIRK, (1985) σελ. 59. Ωστόσο, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γενικευτικό χαρακτήρα του λόγου και τη χρήση των μορίων *γάρ* και *τε* που προσιδιάζουν, όπως θα δούμε, στον παροιμιακό λόγο. Βλ. παρακάτω σελ. 136 κ.εξ.

¹⁹⁹ Εκτός των περιπτώσεων που θα συζητηθούν αναλυτικά στη συνέχεια, υπάρχουν και άλλες που λειτουργούν καταλυτικά στην πλοκή του έπους. Π.χ. στην Α ραψωδία ο Αχιλλέας δίνει τόπο στην οργή του και δε φονεύει τον Αγαμέμνονα, διότι πείθεται στις συμβουλές της Αθηνάς (207 κ.εξ.). Βλ. σχετικά TSAGARAKIS (1977β), σελ. 52 κ.εξ. Δικαιολογεί δε την απόφασή του αυτή με τη φράση *ὅς κε θεοῖς ἐπιπέιθηται, μάλα τ' ἔκλυον αὐτοῦ* (218). Αν έπραττε διαφορετικά, η πλοκή του έπους θα άλλαζε ριζικά.

Ο παροιμιακός λόγος θα εξεταστεί και υπό το πρίσμα αυτό. Φυσικά στην εξέταση αυτή δεν είναι δυνατόν να συμπεριληφθούν τα αποσπάσματα αρχαϊκών επών, διότι εκεί δεν γνωρίζουμε την πλοκή του ποιήματος και την τυχόν επίδραση του παροιμιακού λόγου σε αυτήν. Δε βοηθάει επίσης το *Έργα και Ημέραι*, διότι δεν υπάρχει η πλοκή και αλληλεπίδραση χαρακτήρων που συναντούμε στα ομηρικά έπη. Επομένως, θα βασιστούμε πρωτίστως στην *Ιλιάδα* και στην *Οδύσσεια*.

Επίσης, είναι σημαντικό να εξεταστεί ο παροιμιακός λόγος μέσα στα συμφραζόμενα των χωρίων στα οποία απαντά. Όπως προαναφέρθηκε ο παροιμιακός λόγος εντάσσεται στη γενικότερη επιχειρηματολογία των χαρακτήρων. Όμως σε ποιο σημείο του λόγου βρίσκεται; Όπως θα δούμε βρίσκεται σε καιρία, κομβικά θα έλεγε κανείς σημεία του λόγου και κυρίως στο τέλος, προς επίρρωση της όλης επιχειρηματολογίας.²⁰⁰ Είναι ένα ισχυρό όπλο στο οπλοστάσιο του ομιλητή. Ο ίδιος επιλέγει, κρίνει και αποφασίζει σε ποιο σημείο θα το χρησιμοποιήσει, ώστε να επιφέρει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.

Ο ίδιος ο ποιητής, τέλος, φαίνεται ότι επιλέγει συγκεκριμένες φράσεις για να δηλώσει την επιτυχία ή την αποτυχία του επιδιωκόμενου σκοπού. Αυτή η παρατήρηση είναι χρήσιμη διότι έτσι φαίνεται εναργέστερα ότι ο παροιμιακός λόγος είναι ένα μέσο πειθούς, εφόσον ο ποιητής φροντίζει πάντα να παρουσιάσει το αποτέλεσμα που είχε αυτός στους αποδέκτες του. Έτσι παρατηρούμε, ως προς τις περιπτώσεις που έχουμε επίτευξη του στόχου, ότι στους σχετικούς στίχους δεσπόζουν τα ρήματα και οι εκφράσεις που σχετίζονται με την πειθώ και την υπακοή.²⁰¹ Επίσης, βλέπουμε ότι πολύ συχνά

²⁰⁰ Η ετυμολογική προσέγγιση της λέξης *παροιμία* φανερώσει ότι συνήθως βρίσκεται στο τέλος ή δίπλα σε μια ιστορία (παρα - οΐμη). Βλ. σχετικά LARDINOIS, (1997) σελ. 14, υποσ. 43. Όπως θα φανεί παρακάτω, οι περισσότερες περιπτώσεις παροιμιακού λόγου βρίσκονται στο τελικό σημείο των ομιλιών των χαρακτήρων, χωρίς να αποκλείονται και οι εξαιρέσεις.

²⁰¹ Χαρακτηριστικά βλ. οὐδ' ἀπίθησε (A 220-221, Λ 516, Π 458), ἐγὼ μάλα πείσομαι (H 286), οἱ δ' ἄρα τοῦ μάλα μὲν κλύον ἤδ' ἐπίθοντο (I 79), ὡς εἰπὼν παρέπεισεν

γίνεται αναφορά στην επίδραση που άσκησε ο ομιλητής στην ψυχολογική κατάσταση του ακροατή του και εδώ κυριαρχούν τα ρήματα που δηλώνουν την ευχαρίστηση και τη χαρά που του προξένησε με τα λόγια του.²⁰² Όμως και στην περίπτωση αυτή πρόκειται περί παραγωγής πειθούς, εφόσον τα θετικά συναισθήματα επέρχονται όταν συμφωνούμε με αυτά που θεωρεί σωστά ο συνομιλητής. Ακόμη, συναντάμε εκφράσεις που φανερώνουν ότι ο αποδέκτης του παροιμιακού λόγου εξέφρασε τη συγκατάθεσή του σε αυτά που άκουσε είτε επαινώντας τις απόψεις του συνομιλητή του με τα λόγια του, είτε εκφράζοντας την άποψη ότι όσα ειπώθηκαν ήταν ακριβώς αυτά που έπρεπε να ειπωθούν και απεικονίζουν σε κάθε περίπτωση το αξιόπρακτο.²⁰³ Τέλος παρατηρούμε ότι σε πολλές περιπτώσεις, και κυρίως όταν ο σκοπός εισαγωγής παροιμιακού λόγου είναι η προτροπή, αναφέρεται ότι ο αποδέκτης της παροιμίας προχώρησε στη συγκεκριμένη πράξη που τον παρακίνησε ο συνομιλητής του. Αυτό γίνεται χωρίς τη χρήση κάποιας συγκεκριμένης φράσης, απλά σημειώνεται ότι πραγματοποιήθηκε η ίδια πράξη.²⁰⁴

Όσον αφορά τώρα τις περιπτώσεις που δεν δηλώνεται ρητά η επίτευξη του σκοπού χάριν του οποίου χρησιμοποιήθηκε παροιμιακός λόγος παρατηρούμε ότι αυτό γίνεται όταν έχουμε κυρίως απολογητικού χαρακτήρα παροιμίες και παροιμιώδεις εκφράσεις. Αυτό όμως είναι αναμενόμενο και

ἀδελφειοῦ φρένας (N 788), οὐδ' ἄρα πατρὸς ἀνηκούστησεν Ἀπόλλων (Π 676), οἱ δ' ἔκλυον αὐδῆσάσης (γ 337), Τηλέμαχος δὲ φίλῳ ἐπεπέιθετο πατρί (τ 14).

²⁰² Χαρακτηριστικά βλ. χάρη μέγα μῦθον ἀκούσας (Γ 76), παρώχετο γηθόσυνος κῆρ (Δ 326), ἄδε δ' Ἐκτορι μῦθος ἀπήμων (N 784), τοῖσιν δ' ἐπιήνδανε μῦθος (ν 16, π 406, σ 290).

²⁰³ Χαρακτηριστικά βλ. μῦθον ἐπαινῆσαντες (B 335), κατὰ μοῖραν ἔειπες (H 146, O 206, θ 141), οἱ δ' ἄρα πάντες ἐπήνησαν βασιλῆες (I 710), οἱ δ' ἄρα πάντες ἐπήνεον (η 226), ἐπὶ δ' ἤνεον ἄλλοι ἐταῖροι (μ 532), μυθεῖται κατὰ μοῖραν (ρ 580).

²⁰⁴ Χαρακτηριστικά βλ. οἱ δ' ἔθειλον Διομήδεϊ πολλοὶ ἔπεσθαι (I 227), τῷ δ' ἄρα θυμὸν ἐνὶ στήθεσσι ὄρινε (Λ 804), οἱ δ' ἄμ' ἔποντο (M 251), ὤτρυνε μένος καὶ θυμὸν ἐκάστου (O 514), ὁ δ' ἄμ' ἔσπετο (Π 632), ἐνέπνευσεν μένος ἡϋ΄ (P 456).

απόλυτα δικαιολογημένο, διότι αυτού του είδους ο παροιμιακός λόγος, όπως θα δούμε, σκοπό έχει να δικαιολογήσει τη στάση και τις επιλογές ενός ήρωα στα μάτια των υπολοίπων ηρώων αφενός και στα μάτια των ακροατών του έπους αφετέρου. Η αντίδραση των ακροατών φυσικά δεν μπορεί να αναφερθεί στο ίδιο το έπος. Η αποδοχή ή όχι όμως των επιλογών ενός ήρωα από τους υπόλοιπους είναι κάτι που δεν μπορεί να δηλωθεί με μια συγκεκριμένη και μεμονωμένη φράση, αλλά προκύπτει από ένα μεγαλύτερο τμήμα του έπους. Για το λόγο αυτό λοιπόν σε πολλές περιπτώσεις δεν έχουμε συγκεκριμένες φράσεις που να δηλώνουν ότι ο παροιμιακός λόγος που χρησιμοποιήθηκε πέτυχε το σκοπό του.

Κάτι ανάλογο με όσα παρατηρήσαμε παραπάνω συμβαίνει και όταν υπάρχει αποτυχία στο σκοπό εισαγωγής του παροιμιακού λόγου. Δηλαδή και στην περίπτωση αυτή οι ποιητές εκφράζουν την αποτυχία αυτή με παραπλήσιους τρόπους και με συγκεκριμένες εκφράσεις που πολλές φορές επαναλαμβάνονται έστω και τροποποιημένες.

Μπορεί δηλαδή κανείς να σημειώσει ότι στην περίπτωση αποτυχίας του σκοπού εισαγωγής παροιμιακού λόγου δεν παύει να υφίσταται η προσπάθεια παραγωγής πειθούς. Απλά η προσπάθεια αυτή είναι αποτυχημένη. Έτσι χαρακτηριστικές είναι οι λέξεις και οι φράσεις που σχετίζονται με την πειθώ και στην περίπτωση αυτή.²⁰⁵ Ακόμη, βλέπουμε ότι κάποιες φορές οι ήρωες αναφέρονται στην ψυχολογική τους κατάσταση και δηλώνουν πως, αν και γνωρίζουν πως ο συνομιλητής τους έχει δίκιο, δεν θα προχωρήσουν στην πράξη που τους προτρέπει, διότι δεν τους το επιτρέπουν τα συναισθήματά τους.²⁰⁶ Τέλος, κάποιες φορές ο ίδιος ο ποιητής περιγράφει τις εξωτερικές

²⁰⁵ Χαρακτηριστικά βλ. οὗτ' ἔμεγ' Ἀτρείδην Ἀγαμέμνονα πεισέμεν οἴω / οὗτ' ἄλλους Δαναούς (I 315-316), τὸν δ' οὐ πεῖθεν (P 33).

²⁰⁶ Χαρακτηριστικά βλ. κατὰ μοῖραν ἔειπες· / ἀλλὰ τόδ' αἰνὸν ἄχος κραδίην καὶ θυμὸν ἰκάνει (Θ 146-147), Μέντορ, μηκέτι ταῦτα λεγόμεθα κηδόμενοί περ· / κείνῳ δ' οὐκέτι νόστος ἐτήτυμος (γ 240-241).

αντιδράσεις των ηρώων του, ή παραθέτει τα ίδια τα λόγια τους, που είναι αρνητικά, για να δηλώσει μέσω αυτών ότι εκείνοι δεν πείστηκαν σε όσα τους προέτρεψαν οι συνομιλητές τους.²⁰⁷

Τέλος μπορούμε να σημειώσουμε ότι το περιεχόμενο του παροιμιακού λόγου αφορά διάφορα πεδία. Έτσι βλέπουμε αναφορές στους θεούς, στους βασιλείς, στον πόλεμο, στην καθημερινή ζωή και στον κόσμο της φύσης. Επίσης υπάρχουν περιπτώσεις παροιμιακού λόγου που συμβάλλουν στην προώθηση της πλοκής και άλλες που δεν σχετίζονται με την πλοκή.

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τις παραπάνω γενικές και εισαγωγικές παρατηρήσεις μπορούμε να εξετάσουμε τη λειτουργικότητα του παροιμιακού λόγου αρχίζοντας από τον Όμηρο.

A) Όμηρος

ι) *Ιλιάδα*

²⁰⁷ Χαρακτηριστικά βλ. μή μοι οἶνον ἄειρε μελίφρονα, πότνια μῆτερ (Ζ 263), ὦ μοι, Τυδέος υἱὲ δαΰφρονος οἶον ἔειπες (Θ 152), τὸν δ' ἄρ' ὑπόδρα ἰδὼν προσέφη πολύμητις Ὀδυσσεύς : Ἄτρε Ὀδῆ, ποῖόν σε ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων (Ξ 82-83, χ 320), μή δὴ ἐπέεσσί με νηπύτιον ὦς, ἔλπεο δειδίξεσθαι (Υ 200-201), μή πώ μ' ἐς θρόνον ἔζε (Ω 553), Νήπιός εἰς, ὦ ξεῖν', ἧ τηλόθεν εἰλήλουθας (ι 273).

Εξετάζοντας αρχικά το περιεχόμενο του παροιμιακού λόγου στην *Ιλιάδα* παρατηρούμε ότι η αναφορά στον κόσμο των θεών και στη σχέση τους με τους ανθρώπους είναι πολύ συχνή.²⁰⁸ Επομένως, δεν θα μπορούσε να λείπει από τον παροιμιακό λόγο που λειτουργεί μεν παιδευτικά, αλλά ενδοκειμενικά διατηρεί την αποδεικτική του λειτουργία.

Στη Δ ραψωδία βλέπουμε ότι, όταν οι Τρώες πρώτοι παραβαίνουν τους όρκους τους (155-183), ο Αγαμέμνων αναφέρει μεταξύ των άλλων: εἴ περ γάρ τε καὶ αὐτίκ' Ὀλύμπιος οὐκ ἐτέλεσσεν, / ἔκ τε καὶ ὀψὲ τελεῖ (160-161).²⁰⁹ Είναι έκδηλη η πίστη ότι ο Δίας τιμωρεί τους επίορκους, έστω

²⁰⁸ Σχετικά με την επίδραση που ασκούσε η ομηρική ποίηση στη διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης των ακροατών της βλ. BURKERT, (1993) σελ. 261 κ.εξ. Η αρχαία ελληνική θρησκεία δεν διέθετε, σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε, αμιγώς θεολογικά κείμενα που να διαδίδουν, να σχηματοποιούν και να αποκρυσταλλώνουν τη δογματική της. Δεν υπήρχαν, δηλαδή, κείμενα όπως η Αγία Γραφή για τους χριστιανούς, ή το Κοράνι των ισλαμιστών. Οι θεολογικές αντιλήψεις διαμορφώνονταν εν μέρει μέσω της λαϊκής παράδοσης, αλλά κυρίως διαδίδονταν μέσω των ποιητικών συνθέσεων που, αν και λογοτεχνικά προϊόντα, έπαιζαν και το ρόλο «ιερών» κειμένων. Δεν χρειάζεται βέβαια να πούμε ότι, από ένα σημείο και μετά, το ρόλο αυτό μονοπωλούσαν τα ομηρικά έπη τα οποία αποτελούν για το λόγο αυτό βασική πηγή πληροφόρησης του σύγχρονου μελετητή για την αρχαία θρησκεία. Ο Όμηρος, ο κατεξοχήν ποιητής, είχε ενσωματώσει στο έργο του στοιχεία μιας μακροαίωσης επικής παράδοσης στο τέλος της οποίας εκείνος δημιούργησε. Ανάμεσα στα στοιχεία αυτά συμπεριλαμβάνονταν αναπόφευκτα και θρησκευτικές αντιλήψεις. Βλ. σχετικά Ηρόδοτος 2.53 και TSAGARAKIS (1977β).

²⁰⁹ Βλ. CPG, Ap VI 70. Παράβαλε επίσης τη νεοελληνική παροιμία «ο Θεός αργεί, μα δεν ξεχνά». Η ιδέα υπάρχει και στον Ευριπίδη, *Ορέστης* 420. Ο Ζηνόδοτος θεωρεί ότι το χωρίο αναφέρεται μόνο στους Τρώες και δεν έχει, επομένως, γενικευτικό χαρακτήρα. Μάλιστα θεωρεί ότι ο στίχος 161 έχει τη μορφή τελέσει σύν τε μεγάλω τίσουσι. Ωστόσο, υπάρχουν στοιχεία που συνηγορούν στο ότι αποτελεί δείγμα παροιμιακού λόγου. Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τα μόρια γάρ και τε στην υπόθεση και την απόδοση, ούτε τον ιστορικό αόριστο στο στ. 161.

και με χρονική καθυστέρηση, κάτι που δεν ισχύει μόνο για τους Τρώες.²¹⁰ Με τα λόγια αυτά αφενός εκφράζει την αγανάκτησή του για την συμπεριφορά των Τρώων και αφετέρου προσπαθεί να παρηγορήσει το Μενέλαο για το χτύπημα που δέχτηκε πράγμα που επιτυγχάνει, όπως φαίνεται από την απάντηση που του δίνει ο Μενέλαος (Δ 184). Η φράση βρίσκεται στην αρχή του λόγου του Αγαμέμνονα και έρχεται να ενδυναμώσει την επίκληση στο συναίσθημα του αποδέκτη που επιχειρεί ο ομιλητής σε όλο τον υπόλοιπο λόγο. Επίσης, τίθεται στην αρχή για να αναλυθεί ως αφορμή και στη συνέχεια του λόγου του. Επομένως, παρατηρούμε ότι ο ποιητής χρησιμοποιεί μια φράση με παροιμιακή χροιά για να εκφράσει τα συναισθήματα ενός χαρακτήρα του και να διατρανώσει την ιδέα της θεϊκής δικαιοσύνης. Οι ακροατές υποθέτουμε ότι επικροτούσαν την άποψη και ταυτόχρονα αναγνώριζαν ότι αυτό πράγματι θα συμβεί. Οι Τρώες δηλαδή στο τέλος θα τιμωρηθούν. Τέλος η φράση δεν φαίνεται να επηρεάζει την πλοκή του έπους, αφού δεν προκαλεί κάποια σημαντική αλλαγή ή ανατροπή.

Στη συνέχεια (Δ 318-325) ο Νέστορας σε ένα σύντομο αλλά μεστό παροιμιακού υλικού λόγο αναφέρει: *ἀλλ' οὐ πως ἅμα πάντα θεοὶ δόσαν ἀνθρώποισιν* (320).²¹¹ Τονίζει την αλήθεια αυτή στον Αγαμέμνονα, διότι εκείνος παρατήρησε προηγουμένως (Δ 315) ότι ο Νέστορας βρίσκεται σε βαθιά γεράματα. Ωστόσο, όπως πρεσβεύει ο Νέστορας στη συνέχεια: *τὸ γὰρ*

²¹⁰ Στα αρχαία σχόλια αναγνωρίζεται ο γενικευτικός καθολικός τόνος των στίχων, κάτι που επιβεβαιώνει τον παροιμιακό τους χαρακτήρα. Αναφέρεται συγκεκριμένα: ότι Ζηνόδοτος γράφει *φτελέσει, καί, σύν τε μεγάλῳ τίσουσιν, ἐπὶ τῶν Τρώων δεχόμενος τὸν λόγον. Οὐκ ἔχει δὲ οὕτως, ἀλλὰ καθολικῶς ἐπὶ τῶν παραβαινόντων τὰ ὄρκια*. Βλ. ERBSE, (1963-1988) σελ. 480.

²¹¹ Ο Αρίσταρχος αθετεί το στίχο διότι είναι λογικά διαβλητός. Το πρόβλημα που εντοπίζεται είναι το *ἅμα* που ωστόσο εξηγείται με τα λεγόμενα του στ. 321, όπως παρατηρεί ο KIRK, (1985) σελ. 363. Βλ. επίσης N 729 όπου υπάρχει η παροιμία *ἀλλ' οὐ πως ἅμα πάντα δυνήσσαι αὐτὸς ἐλέσθαι*. Η επανάληψη είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του παροιμιακού λόγου. Η ίδια αντίληψη υπάρχει και στο θ 167-168.

γέρας ἔστι γερόντων (Δ 323). Επιδιώκει δηλαδή να τονίσει με τον τρόπο αυτό ότι δεν πρέπει κανείς να υποτιμά τους ηλικιωμένους, διότι και αυτοί μπορούν από την πλευρά τους να προσφέρουν σημαντικές υπηρεσίες στον πόλεμο. Από την άλλη πλευρά και οι νέοι δεν πρέπει να παραμελούνται, διότι αἰχμᾶς δ' αἰχμάσσουσι νεώτεροι (Δ 324). Αξιοσημείωτη είναι η παρήχηση και η επανάληψη στην παροιμία αυτή. Τα λόγια του σοφού γέροντα φαίνεται ότι πετυχαίνουν το στόχο τους, αφού ο αποδέκτης, ο Αγαμέμνονας, φεύγει πεπεισμένος για όσα του είπε ο Νέστορας και χαρούμενος (Δ 326 κ.εξ.). Από την άλλη όμως τα λόγια του Νέστορα επιδέχονται δύο ερμηνείες. Οι διαφορετικές ερμηνείες, η αμφισημία και ο αινιγματικός τόνος είναι βασικά χαρακτηριστικά του παροιμιακού λόγου.²¹² Έτσι ο Νέστορας, με τα λόγια αυτά, πιθανώς αναφέρεται στον Αγαμέμνονα που έχει μεν τη βασιλική εξουσία, αλλά δεν είχε τη σοφία που εκπηγάζει από τα γηρατειά. Ο παροιμιακός λόγος στο σημείο αυτό υπογραμμίζει την αναμφισβήτητη αξία του Νέστορα και μέσω αυτού ο ομιλητής καταξιώνεται ενώπιον του Αγαμέμνονα, αλλά και στα μάτια των ακροατών.

Όταν η Διώνη παρηγορεί την Αφροδίτη, επειδή την πλήγωσε ο Διομήδης (Ε 382-415), τονίζει: ὅττι μάλ' οὐ δηναῖος ὄς ἀθανάτοισι μάχηται (407).²¹³ Έτσι αποσαφηνίζει ότι σε καμία περίπτωση οι άνθρωποι δεν πρέπει να αντιμάχονται τους θεούς γιατί, αν το πράξουν, θα τιμωρηθούν. Στα λόγια αυτά, που αναφέρονται στη σχέση ανθρώπων και θεών, είναι έκδηλη η αντίληψη ότι όποιος γίνει θεομάχος, δεν έχει μακροχρόνια ζωή και οι θεοί τον τιμωρούν. Η Διώνη πετυχαίνει το σκοπό της, αφού η Αφροδίτη παρουσιάζεται να έχει ανακουφιστεί κάπως από τους πόνους της. Ωστόσο, και στην περίπτωση αυτή μέσω της συγκεκριμένης φράσης, ενισχύεται η επιχειρηματολογία της

²¹² Βλ. σχετικά ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, (2000) σελ. 151 και παραπάνω σελ. 19.

²¹³ Για τη σκηνή αυτή, αναφορικά με τη θεϊκή δύναμη βλ. . Βλ. Ø. ANDERSEN, "Diomedes, Aphrodite, and Dione: Background and Function of a Scene in Homer's *Iliad*", *CQ* 48 (1997), σελ. 25 κ.εξ.

Διώνης, που βασίζεται κυρίως στη λογική και στο συναίσθημα. Χαρακτηριστικό είναι ότι η Διώνη στο σημείο αυτό, για να παρηγορήσει την Αφροδίτη, χρησιμοποιεί και μυθολογικό παράδειγμα.²¹⁴ Δεν φαίνεται ωστόσο να επηρεάζεται η πλοκή.

Στην Ιραψωδία ο Αγαμέμνων αναγνωρίζει το λάθος του και δηλώνει ότι επιθυμεί να επανορθώσει (115-161). Αναφερόμενος στον Αχιλλέα, στην αρχή του λόγου του, παραδέχεται με θαυμασμό: *ἀντί νυ πολλῶν / λαῶν ἔστιν ἀνὴρ ὄν τε Ζεὺς κῆρι φιλήσῃ* (116-117). Έκδηλη στον στίχο αυτό είναι η αντίληψη της αξίας που έχει η εὐνοια των θεῶν και ο γενικευτικός τόνος προσδίδει παροιμιακή χροιά. Ως προς τη θέση της φράσης διαπιστώνουμε ότι αυτή βρίσκεται στην αρχή του λόγου του ομιλητή. Όπως όμως έχουμε ήδη σημειώσει και θα δούμε από την εξέταση των υπόλοιπων περιπτώσεων, ο κανόνας είναι οι παροιμίες να βρίσκονται στο τέλος και να επισφραγίζουν έτσι κατά κάποιο τρόπο την επιχειρηματολογία του ομιλητή. Ωστόσο, όταν οι παροιμίες βρίσκονται στην αρχή, τότε ο υπόλοιπος λόγος έρχεται σαν επεξήγηση και διασάφηση της παροιμίας.²¹⁵ Οι παροιμίες, επομένως, χρειάζονται συχνά ερμηνεία που πρέπει να αναζητηθεί στο υπόλοιπο του λόγου. Η εν λόγω ερμηνεία εκτός του ότι υπομνηματίζει την παροιμία, δημιουργεί και μια πιο φιλική ατμόσφαιρα μεταξύ του ομιλητή και του αποδέκτη, αφού η παροιμία δε λειτουργεί πια σαν ψυχρή λακωνική έκφραση. Διαφαίνεται έτσι η διπλή της λειτουργικότητα.²¹⁶ Οι ακροατές γνωρίζουν πως ο Αχιλλέας θα τιμηθεί από τον Δία. Επίσης, στο τέλος του λόγου του ο Αγαμέμνονας θεωρεί πως ο Αχιλλέας πρέπει να υποχωρήσει στο θυμό του, διότι μόνο ο Άδης είναι αλύγιστος και ανυποχώρητος. Χαρακτηριστικά τονίζει:

²¹⁴ Σχετικά με το συγκεκριμένο παράδειγμα βλ. WILLCOCK, (1964) σελ. 145.

²¹⁵ Βλ. LARDINOIS, (1997) σελ. 35, όπου χαρακτηριστικά σημειώνει: «The secret of a proverb or a gnome is that one can never be entirely sure if one understood its reference correctly»

²¹⁶ Βλ. LARDINOIS, (1997) σελ. 72.

Ἄϊδης τοι ἀμείλιχος ἦδ' ἀδάμαστος (158). Πράγματι έτσι συμβαίνει. Ο Αχιλλέας αναγκάζεται να υποχωρήσει και να επιστρέψει. Φυσικά ο λόγος επιστροφής του είναι πια προσωπικός.²¹⁷ Οι παροιμίες αυτές μπορεί να πει κανείς ότι πετυχαίνουν το στόχο τους, εφόσον και με τη βοήθεια των υπολοίπων επιχειρημάτων που χρησιμοποιεί ο ομιλητής, οι ακροατές αντιλαμβάνονται ότι πράγματι αναγνωρίζει το σφάλμα του και είναι πρόθυμος να επανορθώσει. Οι Αχαιοί αποφασίζουν λοιπόν να στείλουν πρεσβεία στον Αχιλλέα για να τον παρακαλέσουν να επιστρέψει στη μάχη. Μπορούμε λοιπόν να πούμε πως το σημείο αυτό είναι κομβικό στην πλοκή, διότι μετά τη μεταμέλεια του Αγαμέμνονα δρομολογείται η αποστολή της πρεσβείας.

Αργότερα ο Πάτροκλος καταδιώκει τους Τρώες και τους Λυκίους και δεν υπακούει την εντολή του Αχιλλέα να μην απομακρυνθεί από τα καράβια των Αχαιών (Π 684 – 691). Στο σημείο αυτό ο ίδιος ο ποιητής παρατηρεί, κάτι που γίνεται πολύ σπάνια,²¹⁸ ότι ο Δίας είναι αυτός που καθορίζει τη μοίρα των ανθρώπων με το να κατευθύνει και να καθοδηγεί τη θέλησή τους. Θεωρεί λοιπόν: ἄλλ' αἰεὶ τε Διὸς κρείστων νόος ἦέ περ ἀνδρῶν (688).²¹⁹ Με τη φράση αυτή ο ποιητής στόχο έχει να αιτιολογήσει την απερίσκεπτη ενέργεια του Πατρόκλου και σε κάποιο βαθμό το πετυχαίνει, εφόσον την ανάγει στη θέληση του Δία, που είναι ανώτερη από την ανθρώπινη βούληση. Χαρακτηριστική είναι η χρήση της λέξης αἰεὶ. Με την πρώτη ματιά φαίνεται ότι δίνει γενικευτικό τόνο στη φράση. Αυτό φυσικά ισχύει, αλλά επιπλέον με τη λέξη αυτή ο ομιλητής ενισχύει την αποδεικτική αξία του παροιμιακού υλικού, αφού προβάλλει την πεποίθησή του ότι αυτό που ισχυρίζεται είναι σωστό.²²⁰ Η

²¹⁷ Βλ. σχετικά Ο. ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ, «Ο θάνατος του Πατρόκλου και η επάνοδος του Αχιλλέα», στο *Κτερίσματα*, (Φ.Ι. ΚΑΚΡΙΔΗΣ, Γ.Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ, Ι. ΤΟΥΛΟΥΜΑΚΟΣ, Ο. ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ, επιμ.), Ηράκλειο, 2000, σελ. 361 κ.εξ.

²¹⁸ Στη διαπίστωση αυτή προχωρά ο EDWARDS, (1991) σελ. 79-80. Βλ. επίσης Υ 265 κ.εξ.

²¹⁹ Βλ. CPG, Ap I 38d.

²²⁰ Βλ. LARDINOIS, (1997) σελ. 76, όπου ορθά αναφέρει: «The words αἰέν and πᾶς stress the speaker's belief in his statement the same way the participles do».

τελική έκβαση των πραγμάτων δείχνει ότι η θέληση του Δία, που ρητά τονίστηκε ήδη από το προοίμιο (A 5), τελικά υπερισχύει.

Χαρακτηριστικό του παροιμιακού λόγου είναι η επανάληψη. Παρόμοια διατύπωση της παραπάνω παροιμίας συναντάμε και στην Ρ ραψωδία, όπου ο Γλαύκιος κατηγορεί τον Έκτορα ότι δειλίασε μπροστά στην ορμή του Αϊάντα και ο Έκτορας απαντά (170-182) μεταξύ άλλων ότι *αϊεί τε Διὸς κρείστων νόος αἰγιόχοιο* (176).²²¹ Δεν πρέπει να είναι τυχαία η τροποποίηση της φράσης. Στην Π ραψωδία ο ποιητής απευθύνεται στον Πάτροκλο, αλλά και στους ακροατές του, επομένως, το *ἀνδρῶν* προσδίδει γενικευτικό τόνο. Στην Ρ ραψωδία ο Έκτορας αναφέρεται μόνο στον εαυτό του.²²² Τα συγκεκριμένα χωρία δείχνουν ότι ο ποιητής είναι ελεύθερος να τροποποιήσει μια παροιμία, ώστε να ανταποκρίνεται στους ποιητικούς του σκοπούς, όχι όμως να την αλλάξει εντελώς, διότι αν συμβεί αυτό η παροιμία θα χάσει το κύρος της.

Στη συνέχεια ο Μενέλαος σκέπτεται να παρακούσει στη διαταγή του Απόλλωνα και να πολεμήσει για τα όπλα του Πάτροκλου, (Ρ 91 κ.εξ.), αλλά αλλάζει γνώμη λέγοντας *ὄπποτ' ἄνῆρ ἐθέλη πρὸς δαίμονα φωτὶ μάχεσθαι / ὄν κε θεὸς τιμᾶ, τάχα οἱ μέγα πῆμα κυλίσθη* (98-99).²²³ Με την μεστή παροιμιακού υλικού φράση αυτή, σε συνδυασμό με την υπόλοιπη επιχειρηματολογία δικαιολογεί την επιλογή του να οπισθοχωρήσει. Επίσης, βλέπουμε ότι παρακάτω ο Αυτομέδων ζητά από τους Αϊάντες και τον Μενέλαο να τον βοηθήσουν, γιατί απειλείται από τον Αινεία και τον Έκτορα (Ρ 508-515). Αναγνωρίζει όμως πως όλα εξαρτώνται από τους θεούς και τονίζει: *ταῦτα θεῶν ἐν γούνασι κεῖται* (514).²²⁴ Με τη φράση αυτή ωστόσο παίρνει θάρρος και προχωρά με μεγαλύτερη γενναιότητα στη μάχη.

²²¹ Βλ. CPG, Ap I 38c.

²²² Βλ. LARDINOIS, ὁ.π. σελ. 159.

²²³ Βλ. CPG, Ap XIII 61.

²²⁴ Βλ. CPG, GCL II 7.

Ο Αχιλλέας παρουσιάζεται παρακάτω να θρηνεί για το θάνατο του Πατρόιλου και αποσαφηνίζει ότι ο Δίας δεν ολοκληρώνει τα σχέδια των ανθρώπων, όπως εκείνοι επιθυμούν (Σ 324-342). Τονίζει: *ἀλλ' οὐ Ζεὺς ἄνδρεςσι νοήματα πάντα τελευτᾷ* (328).²²⁵ Με την παροιμία αυτή εκφράζει εντονότερα την άποψη που έχει για την καθοριστική παρέμβαση του Δία στα ανθρώπινα πράγματα. Εξάλλου η παροιμία λειτουργεί παραμυθητικά εφόσον ο ομιλητής αναγνωρίζει ότι μερικά πράγματα είναι αναπόφευκτα, εφόσον τα έχουν δρομολογήσει οι θεοί. Οι ακροατές σίγουρα παραδέχονται τα λόγια του ήρωα, αφού γνωρίζουν πως όσα σχεδίαζε ο ίδιος ο Αχιλλέας δεν επιβεβαιώθηκαν και αναγκάστηκε να εισέλθει στη μάχη μετά το θάνατο του Πατρόιλου.

Μια παρόμοια άποψη για την παρέμβαση των θεών στα ανθρώπινα διατυπώνει στην Τραψωδία ο Αγαμέμνων, όταν μετά τη συμφιλίωσή του με τον Αχιλλέα, μιλά στο στρατό του (78 κ.εξ.). Υπογραμμίζει ότι *θεὸς διὰ πάντα τελευτᾷ* (90) και αποδίδει στην Άτη την συμπεριφορά του απέναντί στον Αχιλλέα.²²⁶ Έτσι κατορθώνει να αιτιολογήσει την όλη στάση του. Χαρακτηριστική είναι η λεκτική ομοιότητα με την παροιμία στο Σ 328 που ίσως μαρτυρά κοινό παροιμιακό υπόβαθρο.

Παρακάτω ο Αχιλλέας και ο Αινείας είναι έτοιμοι να μονομαχήσουν (Υ 174 κ.εξ.). Ο Αινείας αναφέρεται στην καταγωγή του και διατρανώνει την πίστη του ότι ο Δίας είναι αυτός που δίνει την παλιαιριά στους θνητούς και την αφαιρεί, ανάλογα με τη θέλησή του. Η παροιμία που χρησιμοποιεί είναι: *Ζεὺς δ' ἀρετὴν ἄνδρεςσιν ὀφέλλει τε μινύθει τε* (242-243).²²⁷ Ο FRÄNKEL βρίσκει ιδεολογική συνάφεια μεταξύ του χωρίου αυτού και της άποψης του

²²⁵ Βλ. CPG, Ap II 52b. Σχετικά με την Άτη και την επενέργειά της βλ. EDWARDS, (1991) σελ. 245.

²²⁶ Βλ. και I 505 κ.εξ. όπου πάλι ο Αγαμέμνων αποδίδει στην Άτη τη συμπεριφορά του. Βλ. σχετικά HAINSWORTH, (1993) σελ. 129, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²²⁷ Βλ. CPG, Ap VIII 28b.

Πινδάρου για τη θεϊκή δύναμη.²²⁸ Αν αυτό συμβαίνει, αποτελεί ακόμη μια ένδειξη για τον παροιμιακό χαρακτήρα των στίχων, διότι η επανάληψη ανήκει στα χαρακτηριστικά στοιχεία του παροιμιακού λόγου.²²⁹ Ακόμη, δεν πρέπει να μας διαφεύγει η επανάληψη του μορίου τε. Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι η φράση απευθύνεται στον ήρωα που ξεχώριζε για την αρετή του, στον Αχιλλέα.

Στις παραπάνω φράσεις, όπου δεσπόζει παροιμιακό υλικό που είναι παρμένο από τον κόσμο των θεών, διακρίνουμε την πίστη του ανθρώπου ότι η θεϊκή θέληση είναι ανώτερη από αυτή των θνητών. Ο Δίας είναι αυτός που αυξάνει ή μειώνει κατά τη βούλησή του την πολεμική αρετή των ανθρώπων.²³⁰

Στην Φ ραψωδία ο Αχιλλέας χτυπά θανάσιμα τον Αστεροπαίο (169 κ.εξ.), στέκεται από πάνω του και αναφωνεί: χαλεπόν τοι έρισθενέος Κρονίωνος / παισίν έριζέμεναι (184-185). Με την παροιμία αυτή δικαιολογεί την επιλογή του να τον φονεύσει, εφόσον εκείνος τόλμησε να αναμετρηθεί μαζί του. Επίσης, διαπιστώνει: άλλ' ούκ έστι Διέ Κρονίωνι μάχεσθαι (193). Οι στίχοι αυτοί δεν φαίνεται να επιδρούν σημαντικά στην πλοκή, αφού δεν επιφέρουν κάποια σημαντική ανατροπή.

Παρακάτω ο ποταμός Σιάμανδρος καταδιώκει τον Αχιλλέα (Φ 240 κ.εξ.) και ο ίδιος ο ποιητής διαπιστώνει πως είναι δύσκολο να ξεφύγει ο ήρωας, διότι ο ποταμός που τον καταδιώκει είναι θεός και θεοί δέ τε φέρτεροι άνδρων (264).²³¹ Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η φράση που ο Ερμής χρησιμοποιεί αποφεύγοντας να αντιμετωπίσει τη Λητώ (Φ 498-501). Δικαιολογεί την απόφασή του αυτή λέγοντας άργαλέον δέ / πληκτίζεσθ'

²²⁸ Βλ. FRÄNKEL, (1968) σελ. 29.

²²⁹ Την ίδια σκέψη εκφράζουν και άλλοι χαρακτήρες του έπους: Θ 141-144, Ο 490-493, Ρ 176-178 και ο ίδιος ο ποιητής: Π 688-690. Βλ. RICHARDSON, (1993) σελ. 320.

²³⁰ Για την επενέργεια της θεϊκής δύναμης στα ανθρώπινα βλ. TSAGARAKIS, (1977β) σελ. 80. Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 71, υποσ. 208.

²³¹ Βλ. CPG, Ap VIII 89e.

ἀλόχοισι Διὸς νεφεληγερέταο (498-499). Παρά το ότι και εκείνος είναι θεός, δεν τολμά να αντιπαρατεθεί με τη Λητώ.

Στη συνέχεια ο Πρίαμος συναντά τον Ερμή, ο οποίος του δίνει πληροφορίες για το σώμα του Έκτορα και τον καθησυχάζει πως οι θεοί φροντίζουν για εκείνον ακόμη και μετά το θάνατό του (Ω 411-423). Ο Πρίαμος χαιρέται και διαπιστώνει: ἤ ῥ' ἀγαθὸν καὶ ἐναΐσιμα δῶρα διδοῦναι / ἀθανάτοις (425-426). Έκδηλη είναι στους στίχους η αντίληψη ότι είναι πρέπον να δίνει κανείς τα απαραίτητα δώρα στους θεούς και τότε υπάρχουν πολλές πιθανότητες οι θεοί να φανούν ευνοϊκοί.²³² Χρησιμοποιεί λοιπόν ο Πρίαμος αυτή τη φράση για να αιτιολογήσει στο ακροατήριο την ευνοϊκή μεταχείριση που θεωρεί ότι έχει το άψυχο σώμα του Έκτορα από τους θεούς. Ωστόσο, οι ακροατές γνωρίζουν πως οι θεοί δεν θα φανούν ευνοϊκοί για πολύ ακόμη με τον Πρίαμο.

Με βάση όσα είδαμε, οι αναφορές στους θεούς είναι πολύ συχνές στον παροιμιακό λόγο.²³³ Συναντούμε όμως και αναφορές στους βασιλείς. Μάλιστα ο LARDINOIS παρατηρεί ότι οι παροιμίες αυτές λειτουργούν και εξωκειμενικά, αν λάβει κανείς υπόψη ότι η απαγγελία των επών γινόταν κυρίως μπροστά σε ακροατές σε παλάτια βασιλέων.²³⁴ Όταν στο Β 190-197 ο Οδυσσεάς μιλάει για την οργή των βασιλιάδων, τονίζει: θυμὸς δὲ μέγας ἐστὶ διοτρεφῶν βασιλῆων (196). Παρακάτω επίσης (Β 200-206) αναφέρει: οὐκ ἀγαθὸν

²³² Η ίδια αντίληψη υπάρχει στον Ησίοδο, απόσπ. 361 WEST Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 129.

²³³ Άλλα διδάγματα παροιμιακής σοφίας που σχετίζονται με τους θεούς μπορεί κανείς να συναντήσει σε αρκετά σημεία της *Ιλιάδας*. Χαρακτηριστικά τονίζεται η ανταποδοτική σχέση θεών και ανθρώπων (Α 218), η οργή των θεών περιμένει αυτούς που δεν προσφέρουν τις απαραίτητες θυσίες (Ε 178 αλλά και δ 353), είναι πολύ δύσκολο και οδυνηρό για έναν θνητό να αντικρίσει έναν θεό (Υ 131 αλλά και *Ύμνος εις Δήμητραν* 111, βλ. παρακάτω σελ. 130), ακόμη και οι θεοί μεταβάλλουν την άποψή τους (Ι 497) κ.α. Τον παροιμιακό χαρακτήρα των τελευταίων στίχων αναγνωρίζει και ο HAINSWORTH, (1993) σελ. 127.

²³⁴ Βλ. LARDINOIS, (1997) σελ. 166 κ.εξ.

πολυκοιρανική (204).²³⁵ Σκοπό έχει να πετύχει τη ματαιώση της αναχώρησης των Αχαιών. Βλέπουμε λοιπόν ότι οι δύο φράσεις αφορούν τη βασιλική εξουσία και συγκεκριμένα τονίζουν ότι είναι φοβερό να προκαλέσει κανείς την οργή του βασιλιά και ότι το να λαμβάνουν μερίδιο στην εξουσία πολλοί δεν θεωρείται σωστό.²³⁶ Τα λόγια αυτά, που αναφέρονται προς επίρρωση όλης της επιχειρηματολογίας του Οδυσσέα, βρίσκονται στο τέλος του λόγου, ενώ ο τελευταίος στίχος στο μέσον. Ο λόγος του Οδυσσέα ασκεί μεγάλη επίδραση στους αποδέκτες του καθώς αυτοί αποφασίζουν να ματαιώσουν την αναχώρησή τους, πράγμα που παίζει καθοριστικό ρόλο στην πλοκή του έπους. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι ο ομιλών είναι και αυτός βασιλιάς, επομένως, τα λόγια του αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα.

Συχνές επίσης είναι και οι αναφορές στην ανθρώπινη συμπεριφορά και στα συναισθήματα των χαρακτήρων. Στην Α ραψωδία (149-171) ο Αχιλλέας απευθυνόμενος στον Αγαμέμνονα τον κακίζει, γιατί εκείνος προτίθεται να πάρει το τιμητικό δώρο που οι Αχαιοί του παραχώρησαν ενώ εκείνος πολέμησε σκληρά για να το αποκτήσει. Θεωρεί λοιπόν ότι το δώρο αυτό ότι είναι μεν μικρό αλλά αγαπημένο: *ἐγὼ δ' ὀλίγον τε φίλον τε* (167).²³⁷ Με την παροιμιώδη αυτή φράση τονίζονται τα συναισθήματα του ήρωα για τα λάφυρα που κατόρθωσε να αποκομίσει στη μάχη και δίνεται το ψυχικό δέσιμο που νιώθει γι' αυτά. Επίσης, γίνεται σαφές ότι ο Αχιλλέας δεν είναι διατεθειμένος να παραχωρήσει τη Βρισηίδα και προδιαγράφεται έτσι η συνέχεια. Οι ακροατές

²³⁵ Βλ. CPG, Ap XIII 19b. Ο KIRK, (1985) σελ. 257, αντίθετα, μιλά για «παραδοσιακό ποιητικό επίγραμμα» και όχι για παροιμία.

²³⁶ Σε γνωμική φράση τονίζεται ότι ο μόνος που μπορεί να ασκεί την εξουσία είναι ο βασιλιάς, εφόσον τη δικαιοδοσία αυτή του την έχει παραχωρήσει ο ίδιος ο Δίας (B 204 αλλά και *Θεογονία* 96).

²³⁷ Κατά τον KIRK, ό.π. σελ. 69 η φράση είναι παροιμιώδης (proverbial), αλλά δεν μπορούμε να παραβλέψουμε και τη χρήση του διπλού τε που είναι γενικευτικό και προσιδιάζει στον παροιμιακό λόγο. Βλ. παρακάτω σελ. 136 κ.εξ. Παραλλαγή της φράσης συναντάμε στην *Οδύσσεια*, ζ 208, ξ 57 -58, βλ. σχετικά παρακάτω σελ 101-102.

αντιλαμβάνονται ότι ο Αχιλλέας θα αντισταθεί στην πρόκληση του Αγαμέμνονα, ενώ γίνεται σαφές ότι ήδη ο Αχιλλέας έχει κατά κάποιον τρόπο αδικηθεί, αφού έλαβε μικρό τιμητικό δώρο.

Ο Μενέλαος, λίγο πριν τη μονομαχία του με τον Αλέξανδρο, ζητάει να είναι παρών και ο Πριάμος και να εγγυηθεί έτσι με την παρουσία του ότι μετά τη μονομαχία θα τηρηθεί η συμφωνία που είχαν συνάψει. Η ηλικία του Πριάμου αποτελεί γι' αυτόν εγγύηση, και δεν εμπιστεύεται τον ευμετάβλητο χαρακτήρα των νέων (Γ 98-110). Χαρακτηριστικά τονίζει: αἰεὶ δ' ὄπλοτέρων ἀνδρῶν φρένες ἠερέθονται (108). Στο σημείο αυτό μπορεί να πει κανείς ότι έχουμε ενσωμάτωση παροιμιακού υλικού, που δεν εναρμονίζεται απόλυτα με τα συμφραζόμενα και χαρακτηριστικό είναι ότι ο Αρίσταρχος αθετεί τους στίχους.²³⁸ Ο Μενέλαος έχει υπόψη του τους γιους του Πριάμου που επικρίνει νωρίτερα (106) και όχι γενικά τους νέους. Οι Τρώες πείθονται και καλούν τον Πρίαμο.

Στη I ραψωδία ο Φοίνικας δηλώνει ότι θα παραμείνει κοντά στον Αχιλλέα, διότι γι' αυτό τον λόγο τον είχε στείλει ο Πηλέας (438). Αποσαφηνίζει δε ότι ο σκοπός που ήρθε στην Τροία ήταν να παραστέκεται στον Αχιλλέα με συμβουλές έτσι ώστε να γίνει ικανός στο λόγο και στα έργα. Τα λόγια του μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων (443), έχουν σίγουρα παροιμιακό χαρακτήρα, όπως υπαινίσσονται τα σχόλια: τὸ τῶν λόγων ῥήτορα διδάσκειν σε εἶναι καὶ δραστήριον ἐν τοῖς ἔργοις. Μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι <πρηκτῆρά τε ἔργων>: σημειῶσαι ὅτι τὸ ὁμοιοτέλευτον ἔφυγε μεταβαλὼν τὴν φράσιν· οὐ γὰρ εἶπε μύθων τε ῥηκτῆρα καὶ ἔργων πρακτῆρα. Καὶ ὅτι πάντων διδακτικὸν εὐβουλία.²³⁹ Όπως βλέπουμε, ο αρχαίος σχολιαστής διέκρινε πίσω από τον ομηρικό στίχο την παροιμία που χρησιμοποίησε ο ποιητής και μάλιστα εντόπισε και μια τροποποίηση της αρχικής παροιμίας, αφού δεν υπάρχει πια το

²³⁸ Βλ. KIRK, (1985) σελ. 278 ο οποίος αναγνωρίζει την ύπαρξη παροιμιακού υλικού.

²³⁹ Βλ. ERBSE, (1963-1988) σελ. 492.

ομοιοτέλετο, ένα από τα χαρακτηριστικά των παροιμιών. Η τροποποίηση αυτή της παροιμίας, αφενός δεν είναι καταλυτική, ώστε να διαφοροποιεί εντελώς τη φράση και αφετέρου μπορεί να αποδοθεί σε μετρικούς λόγους.²⁴⁰ Από την άλλη, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι δεν έγινε καμία τροποποίηση και στη μορφή που διασώζεται στον ομηρικό στίχο παρουσιάζει εσωτερικό ρυθμό και αρμονία έχοντας στα δύο της άκρα τις κυρίαρχες λέξεις μύθων και έργων που συνιστούν αντίθεση και στο εσωτερικό της πάλι τα αντιθετικά ουσιαστικά ῥηκτῆρα και πρακτῆρα. Όπως και να έχουν τα πράγματα, η παροιμία αυτή κυριαρχεί στο αρχικό μέρος του λόγου του Φοίνικα και υπενθυμίζει τον Αχιλλέα, αλλά και στον ακροατή το σημαντικό καθήκον που είχε να επιτελέσει ο ίδιος αλλά και την υποχρέωση που πρέπει να νιώθει ο Αχιλλέας απέναντί του, εφόσον είναι ο άνθρωπος που θα τον μάθει την «ευβουλία».

Στη Ν ραψωδία ο Μενέλαος φονεύει τον Πείσανδρο και πατώντας πάνω στο στήθος του αναρωτιέται μεταξύ άλλων για ποιο λόγο ο Δίας ανέχεται τους Τρώες που είναι υβριστές και δεν σταματούν να πολεμούν (619-639). Παρατηρεί δε στο τέλος του λόγου του ότι όλα τα πράγματα οι άνθρωποι τα «χορταίνουν», οι Τρώες όμως δεν μπορούν να «χορτάσουν» τον πόλεμο. Η έκφραση που χρησιμοποιεί είναι: πάντων μὲν κόρος ἐστί (636).²⁴¹ Με την παράθεση συγκεκριμένων παραδειγμάτων (χορός, τραγούδι, ύπνος, έρωτας) επιβεβαιώνει την άποψή του (637-639). Η παροιμία αυτή, παρμένη από την καθημερινή ζωή, δεν επηρεάζει σημαντικά την πλοκή του έπους.

²⁴⁰ Όσον αφορά τη μετρική στον παροιμιακό λόγο βλ. παρακάτω Κεφ. Δ', σελ. 169 κ.εξ.

²⁴¹ Βλ. CPG, Ap XIII 88a. Στο σημείο αυτό έχει διατυπωθεί η άποψη ότι συναντούμε ένα σχήμα *priamel*. Πράγματι, ο Μενέλαος αναφέρεται σε ενέργειες που οι άνθρωποι είναι δυνατόν να αισθανθούν κορεσμό, π.χ. χορός, τραγούδι, ύπνος, έρωτας, για να καταλήξει στο ότι οι Τρώες δεν είναι δυνατόν να νιώσουν κορεσμό για τον πόλεμο. Βλ. σχετικά JANKO, (1992) σελ. 125. Σχετικά με το σχήμα *priamel* βλ. W.H. RACE, *The Classical Priamel from Homer to Boethius*, Leiden, 1982.

Στην Π ραψωδία ο Δίας αναρωτιέται αν θα πρέπει να σώσει το Σαρπηδόνα από το θάνατο ή να τον αφήσει να πεθάνει στα τα χέρια του Πατρόκλου. Η Ήρα τον συμβουλεύει να τον εγκαταλείψει και να φροντίσει για την υστεροφημία του (440-457). Εξάλλου, όπως γνωρίζει: τὸ γὰρ γέρας ἔστι θανόντων (Π 457). Ο Δίας πειθεται. Την ίδια εξάλλου παροιμία χρησιμοποιεί και ο ίδιος, όταν δίνει εντολή στον Απόλλωνα να φροντίσει για το άψυχο σώμα του Σαρπηδόνα (675). Ο ποιητής σημειώνει ότι ο Απόλλωνας δεν παράκουσε στην εντολή του Δία (676), ωστόσο δεν υπάρχει έμπρακτη εκπλήρωση στη συνέχεια (683). Δεν γνωρίζουμε αν όντως οι Λύκιοι εξασφάλισαν ένα ηρώο για το Σαρπηδόνα. Η παροιμία όμως αυτή είναι σημαντική, διότι βλέπουμε ότι χρησιμοποιείται απaráλλακτη σε δύο σημεία του έπους, ακριβώς στο τέλος του λόγου των χαρακτήρων και λειτουργεί κυρίως παρηγορητικά, εφόσον τονίζει ότι αφού ο θάνατος είναι αναπόφευκτος το μόνο που μπορεί να καταπραΰνει την οδύνη που αυτός προκαλεί είναι ένα τιμητικό μνημείο και η υστεροφημία του νεκρού. Παρόμοια διατύπωση της παροιμίας βρίσκουμε στην Ψ ραψωδία (6-11). Εκεί ο Αχιλλέας προτρέπει τους Μυρμιδόνες να θρηνήσουν τον Πάτροκλο διότι, όπως αναφέρει: ὃ γὰρ γέρας ἔστι θανόντων (Ψ 9). Οι σύντροφοί του προχώρησαν όλοι μαζί στο θρήνο. Στην περίπτωση αυτή όμως η παροιμία δεν βρίσκεται ακριβώς στο τέλος του λόγου του ήρωα, ούτε θεωρείται τιμή για το νεκρό το μνημείο, αλλά ο θρήνος. Με αυτή την παρατήρηση δικαιολογούμαστε να καταλήξουμε στη διαπίστωση πως ο ποιητής για να εξυπηρετήσει τους σκοπούς του μπορεί να τροποποιεί κάπως τις παροιμίες. Στο σημείο αυτό έπρεπε να ακολουθήσει ο θρήνος για τον Πάτροκλο και όχι ταφικό μνημείο προς τιμήν του.

Στη Σ ραψωδία η Θέτιδα προφητεύει στον Αχιλλέα ότι αυτός θα πεθάνει μετά τον Έκτορα (95-96). Της απαντά λοιπόν πως, εφόσον πέθανε ο Πάτροκλος, ο ίδιος αδιαφορεί για τη ζωή. (98 κ.εξ.). Εξάλλου, τον θάνατο δεν ξέφυγε ούτε και αυτός ο Ηρακλής. Η παροιμία που χρησιμοποιεί είναι οὐδὲ

γάρ οὐδὲ βίη Ἡρακλῆος φύγε κῆρα (117).²⁴² Η ὅλη επιχειρηματολογία του στοχεύει στο να αποδεχτεί η Θέτιδα την επιστροφή του στη μάχη. Με τα λόγια του πετυχαίνει τον επιθυμητό στόχο. Η παροιμία, που αναφέρεται στην ανθρώπινη μοίρα, είναι καθοριστική για τη δομή του έπους εφόσον από το σημείο αυτό δρομολογείται η επιστροφή του ήρωα στη μάχη. Ὅσον αφορά το ακροατήριο, αναλογίζεται για μια ακόμη φορά το τέλος του Αχιλλέα που πλησιάζει και επικροτεί τη φράση.

Στην Υ ραψωδία ο Αινείας προκαλεί τον Αχιλλέα σε ένα λόγο μεστό παροιμιακού υλικού (199-258). Αποσαφηνίζει λοιπόν στον αντίπαλό του ότι στη μάχη οι βρισιές δεν ωφελούν: ὄπποῖόν κ' εἵπησθα ἔπος, τοῖον κ' ἐπακούσαις (250). Η χαρακτηριστική για την παρήχηση του π φράση αποτελεί το έναυσμα για να ξεκινήσει ο αγώνας με τα όπλα, πράγμα που αμέσως γίνεται (259 κ.εξ.). Δεν πρέπει όμως να περάσει απαρατήρητη και η συνήχηση των λέξεων ὄπποῖόν και τοῖον καθώς και η ύπαρξη του γενικευτικού κ'. Ο αρχαίος σχολιαστής είχε εντοπίσει την παροιμία και μάλιστα είχε βρει και αντίστοιχη στον Ησίοδο (*Ἔργα και Ημέραι* 721): εἰ δὲ κακὸν εἶποις, τάχα κ' αὐτὸς μεῖζον ἀκούσαις.²⁴³

Ξεχωριστή θέση στο έπος κατέχουν λοιπόν οι παροιμίες που αναφέρονται στην ανθρώπινη συμπεριφορά και στην καθημερινή ζωή.²⁴⁴

²⁴² Βλ. CPG, Ap. XIII 15g. Για άλλους η φράση είναι ένας «παραμυθητικός τόπος». Βλ. E.R. CURTIUS, *European Literature and the Latin Middle Ages*, Princeton, 1973, σελ. 80-82 και EDWARDS, (1991) σελ. 288.

²⁴³ Βλ. ERBSE, (1963-1988) σελ. 44. Για τη σχέση Ομήρου και Ησίοδου ως προς τον παροιμιακό λόγο βλ. παρακάτω Κεφ. Ε', σελ. 177 κ.εξ.

²⁴⁴ Άλλα παραδείγματα: Ο άνθρωπος οφείλει να υπακούει στις συμβουλές των ηλικιωμένων, διότι το μυαλό των νέων είναι άστατο (Γ 108-110 αλλά και η 294). Θεωρείται σωστό να βλάπτει κανείς αυτόν που έβλαψε κάποιο αγαπημένο του πρόσωπο (Ι 615), αλλά υπάρχει και η άποψη ότι ο υποχωρητικός και συγκαταβατικός τρόπος είναι ο καλύτερος (Ι 255). Ο HAINSWORTH, (1993) σελ. 141 αναγνωρίζει την ύπαρξη παροιμιακού υλικού στο στίχο Ι 615 και βλέπει αναλογία με τα πορίσματα παροιμιακής σοφίας που συναντάμε στον Ησίοδο.

Αρκετές επίσης είναι οι παροιμίες που αναφέρονται στην πολεμική ζωή και δραστηριότητα. Στη Λ ραψωδία ο σοφός Νέστορας προσπαθεί να προσεγγίσει τον Πάτροκλο για να συμβάλει στην επιστροφή του Αχιλλέα (656-804). Στο μακροσειλή αυτό λόγο, που χαρακτηρίζεται από επιχειρήματα αλλά και από μυθολογικά παραδείγματα,²⁴⁵ αναφέρει ότι ο Πηλέας είχε προτρέψει τον Αχιλλέα, όταν ξεκινούσε για τη μάχη, να είναι πάντα πρώτος και καλύτερος από τους άλλους. Πρόκειται για την πασίγνωστη φράση: *αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων* (784). Λίγο αργότερα πάλι, προτρέποντας τον Πάτροκλο να παρακινήσει τον Αχιλλέα να επιστρέψει στη μάχη τονίζει ότι *ἀγαθὴ δὲ παραίφασίς ἐστὶν ἑταίρου* (793). Με τη φράση αυτή δηλώνεται ότι δεν πρέπει να παίρνει κανείς αφήφιστα τις συμβουλές των φιλικών του προσώπων, διότι είναι πάντα ωφέλιμες.²⁴⁶ Τέλος ο Νέστορας συμβουλεύει τον Πάτροκλο, εάν ο Αχιλλέας δεν δεχτεί να επιστρέψει, να επιτρέψει στον ίδιο να φορέσει τα όπλα του και να τρέψει τους Τρώες, με τον τρόπο αυτό, σε φυγή. Λίγη ξεικούραση, ἔστω και με αυτόν τον τρόπο, θα ήταν πολύτιμη για τους Αχαιοὺς. *Ὀλίγη δέ τ' ἀνάπνευσις πολέμοιο*²⁴⁷ (Λ 801).²⁴⁸ Οι μεστές

Επίσης, βλέπουμε ότι το φαγητό και το κρασί δίνουν δύναμη στον άνθρωπο (I 706 και T 162) και αναπτερώνουν τις δυνάμεις του (Z 261). Το καλύτερο είναι να προχωρήσει ο άνθρωπος σε έμπρακτη αντιμετώπιση μιας αντιξοότητας (Ω 524 αλλά και κ 202 και κ 568). Σε μια επικείμενη συμφορά είναι καλύτερα να ξεφύγει κανείς, ακόμη και μέσα στη νύχτα, και να σώσει τη ζωή του παρά να παραμείνει και να υποστεί το κακό (Ξ 80-81), παρόλα αυτά, εάν συμβεί κάτι κακό, είναι πολύ δύσκολο να βρεθεί τρόπος αντιμετώπισης (I 249-250). Στους τελευταίους στίχους ο HAINSWORTH, (1993) σελ. 104 αναγνωρίζει τον παροιμιακό χαρακτήρα.

²⁴⁵ Σχετικά με τα συγκεκριμένα παραδείγματα βλ. WILLCOCK, (1964) σελ. 145 κ.εξ.

²⁴⁶ Την ίδια παροιμία χρησιμοποιεί και ο Πάτροκλος (O 404), όταν σπεύδει να καλέσει τον Αχιλλέα στη μάχη μετά την κατά κράτος επικράτηση των Τρώων.

²⁴⁷ Ο σύνδεσμος *τε* είναι γενικευτικός. Βλ. RUIJGH, (1971) σελ. 53. Το γεγονός αυτό προδίδει την παροιμιακή προέλευση του λόγου. Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 136 κ.εξ. Ο στίχος επαναλαμβάνεται και στο Π 43, Σ 201 και η επανάληψη είναι στοιχείο που προδίδει

παροιμιακού υλικού φράσεις που χρησιμοποιεί, σε συνδυασμό με την επιχειρηματολογία που αναπτύσσει, πείθουν τον Πάτροκλο να ακολουθήσει τις οδηγίες του και να επέλθει έτσι εξέλιξη της πλοκής του έπους.

Στην Μ ραψωδία, όταν ο Πολυδάμας υπογραμμίζει στον Έκτορα ότι δεν πρέπει να επιτεθούν στους Αχαιούς, διότι οι οιωνοί δεν είναι καλοί, εκείνος τον συμβουλεύει να μην δίνει σημασία στους οιωνούς (231-250). Ο καλύτερος οιωνός είναι να πολεμά κανείς για την πατρίδα του. Πρόκειται για τη γνωστή ρήση: *εἷς οἰωνός ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης* (243).²⁴⁹ Με τα λόγια του δίνει θάρρος στους συμπολεμιστές του οι οποίοι πλέον πολεμούν με γενναιότητα κοντά στα καράβια των Αχαιών. Επομένως, η φράση αυτή, τοποθετημένη στο μέσον της απάντησης του Έκτορα στον Πολυδάμα, φαίνεται ότι έχει καθοριστική σημασία για τη συνέχεια της μάχης και φυσικά της πλοκής.

Στη συνέχεια (Ν 95-124), ο Ποσειδώνας συμβουλεύει τους Αχαιούς να πολεμήσουν με μεγαλύτερο θάρρος, διότι είναι γενναίοι και *ἀκεσταί τοι φρένες ἐσθλῶν* (115). Εκείνοι παίρνουν θάρρος από τα λόγια του και μάχονται με μεγαλύτερη γενναιότητα. Η παροιμία αυτή δεν φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο στην πλοκή του έπους. Ωστόσο, λίγο αργότερα, όταν η Ίριδα μεταφέρει στον Ποσειδώνα την εντολή του Δία να αποτραβηχτεί από τη μάχη, συναντάμε την ίδια παροιμία με μικρή παραλλαγή. Στα οργισμένα και

την παροιμιακή προέλευση αν και ο HAINSWORTH, (1993) σελ. 309 μιλά για «whole-verse formula».

²⁴⁸ Την ίδια φράση χρησιμοποιεί αργότερα και ο ίδιος ο Πάτροκλος, όταν απευθύνεται στον Αχιλλέα και του ζητά να χρησιμοποιήσει τα όπλα του (Π 43). Βέβαια, σε αυτή την περίπτωση ο Αχιλλέας πείθεται και δέχεται να πράξει αυτό που ο Πάτροκλος του προτείνει. Επίσης, την ίδια παροιμία χρησιμοποιεί και η Ίριδα όταν συμβουλεύει τον Αχιλλέα, επειδή δεν έχει όπλα, να σταθεί στην τάφρο και να φωνάζει στους Τρώες, έτσι ώστε να ακούσουν τη φωνή του, να τρομάξουν και να φύγουν (Σ 201). Ο Αχιλλέας ακολουθεί τη συμβουλή της Ίριδας.

²⁴⁹ Βλ. CPG, Ap VI 55a.

αρνητικά λόγια του θεού της θάλασσας η Ίριδα παρουσιάζεται μετριοπαθής και μιλά διπλωματικά (Ο 201-204). Μεταξύ άλλων τονίζει στο τέλος του λόγου της: στρεπταί μέν τε φρένες έσθλων (203). Ο Ποσειδώνας πείθεται και αναγκάζεται να υποχωρήσει, παρά το γεγονός ότι είναι ακόμη οργισμένος. Στη δεύτερη περίπτωση βλέπουμε ότι το άκεσταί, που είναι άπαξ λεγόμενον σε συνδυασμό με τη λέξη φρένες, αντικαθίσταται από το στρεπταί.²⁵⁰ Τα γενικευτικά μόρια μέν, τε και τοι καθώς και η επανάληψη τονίζουν τον παροιμιακό χαρακτήρα της φράσης. Οι παροιμίες αυτές, που τονίζουν την αξία της διαλλακτικότητας και της μεγαλοψυχίας και αναφέρονται στην ανθρώπινη συμπεριφορά, δεν φαίνεται να επηρεάζουν σημαντικά την πλοκή του έπους.²⁵¹

Στην Ο ραψωδία ο Άρης είναι εξοργισμένος για το θάνατο του Ασκαλάφου και ετοιμάζεται να εισέλθει στη μάχη. Η θεά Αθηνά όμως τον εμποδίζει με τα λόγια της (128-141) και του υπενθυμίζει ότι σε έναν πόλεμο δεν είναι δυνατόν να ξεφύγουν από το θάνατο όλοι οι άνθρωποι. Η φράση που χρησιμοποιεί είναι: άργαλέον δέ / πάντων ανθρώπων ρύσθαι γενεήν τε τόκον τε (140-141). Τα λόγια αυτά έχουν παροιμιακή χροιά και συμπληρώνουν και ενισχύουν την αποδεικτική προσπάθεια της Αθηνάς η οποία βασίζεται κυρίως στην επίκληση στο συναίσθημα και συγκεκριμένα στο φόβο. Γι' αυτό το λόγο εξάλλου αναφέρεται στις επιπτώσεις που θα έχει η πράξη του Άρη και στην οργισμένη αντίδραση του Δία. Δεν είναι τυχαίο ότι η φράση βρίσκεται ακριβώς στο τέλος του λόγου της Αθηνάς και επηρεάζει τη ροή της μάχης, εφόσον ο θεός πείθεται και δεν πραγματοποιεί την απειλή του. Από την

²⁵⁰ Βλ. σχετικά JANKO, (1992) σελ. 58. Ο σχολιαστής αναφέρει ότι η επανάληψη που συναντάμε στους παραπάνω στίχους είναι χαρακτηριστικό στοιχείο των ρητών. Όπως όμως έχουμε διαπιστώσει, είναι χαρακτηριστικό και των παροιμιών αλλά και όλης της «λογοτεχνίας της σοφίας».

²⁵¹ Σχετικά με το ποιοι θεωρούνται έσθλοί στην ομηρική κοινωνία βλ. K.A. RAAFLAUB, “Homeric Society” στο I. MORRIS – B. POWELL, (eds), *A New Companion to Homer*, Leiden-N. York-Köln 1997, σελ. 633.

άλλη όμως η φράση έχει διττή λειτουργικότητα, αφού χρησιμοποιείται και για να παρηγορήσει τον Άρη για το θάνατο του Ασκάλαφου.²⁵²

Σημαντικά επηρεάζει επίσης την πλοκή η παροιμία που χρησιμοποιεί ο Πάτροκλος, όταν βλέπει τους Τρώες να επιτίθενται στο τείχος των Αχαιών (Ο 397-404). Αποφασίζει λοιπόν να μεσολαβήσει στον Αχιλλέα και να τον παρακαλέσει να επιστρέψει στη μάχη, επειδή θεωρεί ότι η συμβουλή του θα επιφέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα και χρησιμοποιεί στο τέλος του λόγου του τη φράση *ἀγαθή δὲ παραίφασίς ἐστὶν ἑταίρου* (404). Έτσι δικαιολογεί την απόφασή του να εγκαταλείψει προσωρινά τη μάχη και τον συμπολεμιστή του Ευρύπυλο. Η φράση συμβάλλει στην εξέλιξη της πλοκής διότι δρομολογεί την είσοδο του Πατρόκλου στη μάχη και το θάνατό του.

Στην ίδια ραψωδία ο Έκτορας παραινεί τους συμπολεμιστές του να πολεμήσουν με γενναιότητα και να μην δειλιάσει κανείς μπροστά στον κίνδυνο του θανάτου (486-499), διότι είναι ωραίο και συνάμα τιμητικό να πεθαίνει ο πολεμιστής για την πατρίδα του. Χαρακτηριστικά τονίζει: *οὐ οἱ ἀεικὲς ἀμυνομένῳ περὶ πάτρης / τεθνάμεν* (496-497). Εκείνοι υπακούουν και πολεμούν με μεγαλύτερο θάρρος. Ο λόγος του ήρωα χαρακτηρίζεται από ξεκάθαρη επίκληση στο συναίσθημα του αποδέκτη και συμπληρώνεται με τη χρήση παροιμιακού υλικού που είναι παρμένο από τη στάση του ανθρώπου στον πόλεμο.²⁵³

²⁵² Τον παρηγορητικό τόνο του στίχου εντοπίζει και ο αρχαίος σχολιαστής. Χαρακτηριστικά σημειώνει: *παραμυθητικὰ ταῦτα*, βλ. ERBSE, (1963-1988) σελ. 40.

²⁵³ Δείγματα παραδοσιακής σοφίας που σχετίζονται με τον πόλεμο συναντάμε πολύ συχνά σε ένα έπος όπως η *Ιλιάδα*. Χαρακτηριστικά βλέπουμε ότι ο άριστος πολεμιστής παραμένει πάντα στην πρώτη γραμμή (Λ 390), η νίκη δεν είναι αποκλειστικό προνόμιο κανενός (Ζ 339), δεν μπορεί κανείς να πραγματοποιήσει στον πόλεμο πράγματα πάνω από τις δυνάμεις του (Ν 787), τον παροιμιακό χαρακτήρα του στίχου παρατηρεί και ο αρχαίος σχολιαστής που σημειώνει *τῶν πάνυ χρησίμων ἢ γνώμη καὶ καθ' αὐτὴν ὑπάρχουσα*, βλ. ERBSE, (1963-1988) σελ. 504, στον πόλεμο δεν ωφελούν τα λόγια αλλά οι πράξεις (Π 630-631), όποιος αγαπά τον εμφύλιο πόλεμο δεν μπορεί να έχει οικογένεια, σπίτι και νόμους (Ι

Υπάρχουν όμως και αραιότες παροιμίες παρμένες από τον κόσμο της φύσης. Κατηγορώντας τον Αγαμέμνονα ότι λέγει λόγια απερίσκεπτα ο Οδυσσεάς χρησιμοποιεί μια παροιμιώδη έκφραση (Δ 350-355). Συγκεκριμένα: *σύ δὲ ταῦτ' ἀνεμώλια βάζεις* (355).²⁵⁴ Προηγουμένως ο Αγαμέμνων του είχε προσάψει την κατηγορία ότι δεν πολεμούν στην πρώτη γραμμή όπως θα έπρεπε. Το γεγονός ότι ο άνεμος ήταν κάτι το ασταθές, ευμετάβλητο και αόρατο είχε δώσει αφορμή να δημιουργηθεί η σχετική παροιμιώδης έκφραση. Έτσι, όταν κάποιος ήθελε να δηλώσει ότι τα λόγια του συνομιλητή του ήταν κενά περιεχομένου, ασαφή ή ακόμμη και ανεδαιφικά, ανέφερε ότι τα λόγια αυτά ήταν λόγια του αέρα, όπως λέμε και σήμερα. Αναφέροντας τη φράση αυτή, που είναι παρμένη από τον κόσμο της φύσης, ο Οδυσσεάς αναγκάζει τον Αγαμέμνονα να μετανοήσει για όσα είπε και να ανακαλέσει. Στο ίδιο σημείο ο Αγαμέμνων, για να δείξει ότι μετανοεί και ανακαλεί απευθύνει στον Οδυσσεά τη φράση: *τὰ δὲ πάντα θεοὶ μεταμώνια θεῖεν* (363). Κανείς από τους δυο ήρωες δε μένει στην παροιμιώδη φράση, που βρίσκεται και στις δύο περιπτώσεις στο τέλος του λόγου τους, αλλά υποστηρίζει την άποψή του με τα κατάλληλα επιχειρήματα. Ο ποιητής δεν σημειώνει ότι αυτή η σύντομη λογομαχία είχε συνέχεια, οπότε πρέπει να θεωρήσουμε ότι με τα λόγια του ο Αγαμέμνονας επανορθώνει το λάθος του.

Στη X ραφωδία συναντάμε ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα για την προέλευση του παροιμιακού λόγου. Ο Αχιλλέας κατευθύνεται προς την Τροία και ο Έκτορας βρίσκεται στις πύλες έτοιμος να την υπερασπιστεί (107 κ.εξ.). Εκεί σκέπτεται τι πρέπει να πράξει και αν πρέπει να ζητήσει ανακωχή από τον Αχιλλέα. Καταλήγει όμως στο συμπέρασμα ότι τα λόγια μαζί του δεν ωφελούν.

63-64). Όπως αναγνωρίζει και ο HAINSWORTH, (1993) σελ. 67, ο παροιμιακός τόνος των στίχων αυτών είναι προφανής.

²⁵⁴ Η λέξη *ἀνεμώλιος* σημαίνει ανεμιαίος, πλήρης ανέμου, αλλά χρησιμοποιείται μόνον μεταφορικά για να δηλώσει κάτι μάταιο, ανόητο, ανίσχυρο και ανίκανο. Βλ. LSJ s.v. *ἀνεμώλιος*.

Το καλύτερο είναι να μονομαχήσουν όσο γίνεται γρηγορότερα, δεν ωφελεί να φιλονικούν. Χαρακτηριστικά αναφέρει: οὐ μὲν πως νῦν ἔστιν ἀπὸ δρυὸς οὐδ' ἀπὸ πέτρης / τῷ ἀριζέμεναι (126-127).²⁵⁵ Η δρυς και η πέτρα σε παροιμίες υπάρχουν και στην *Οδύσσεια* αλλά και στον Ησίοδο.²⁵⁶ Οι ερμηνείες που έχουν δοθεί ποικίλουν. Έχει προταθεί ότι η παροιμία ήταν κατάλληλη για περιπτώσεις που κάποιος α) μιλούσε για το απώτερο παρελθόν, β) αναφερόταν σε μύθους, γ) περιττολογούσε, δ) αναφερόταν στην καταγωγή του ανθρώπινου γένους, ε) αναφερόταν στις πρωτόγονες κατοικίες των ανθρώπων που ήταν κατασκευασμένες από ξύλα και πέτρες, στ) μιλούσε για την απλή αγροτική ζωή, η) αναφερόταν στην ιδιωτική ζωή κάποιου.²⁵⁷ Αποφασίζει λοιπόν να μη χρονοτριβεί και να συγκρουστεί με τον Αχιλλέα (129 κ.εξ.). Έτσι βλέπουμε ότι η παροιμία προωθεί τη δράση και επιδρά στην πλοκή του έπους.

Το φυσικό στοιχείο του ανέμου βρίσκεται επίσης στη στιχομυθία του Γλαύκου με το Διομήδη στη Ζ ραψωδία, όπου συναντάμε την πολύ γνωστή παρομοίωση του Γλαύκου στην οποία υπάρχουν στοιχεία παροιμιακού υλικού (Z145-211): οἷη περ φύλλων γενεή, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν (146).²⁵⁸ Τονίζει λοιπόν ο Γλαύκος στο Διομήδη ότι οι ανθρώπινες γενιές μοιάζουν με τα φύλλα των δένδρων. Έτσι, όπως τα δένδρα χάνουν τα φύλλα τους το φθινόπωρο, με τον άνεμο, και την άνοιξη αποικτούν νέα, έτσι και οι ανθρώπινες γενιές, η μια διαδέχεται την άλλη. Στο σημείο αυτό δεν διακρίνουμε αυτούσια κάποια παροιμία ή παροιμιώδη έκφραση. Το χωρίο φαίνεται ότι ανήκει στην

²⁵⁵ Η παροιμία είναι γνωστή σε παρόμοια μορφή και στον Πλάτωνα, βλ. *Απολογία* 34d5, *Πολιτεία* 544d8 και *Φαίδρος* 275b-c. Στο *CPG* II, 158 αναφέρεται δρυὸς καὶ πέτρας λόγοι · ἐπὶ τῶν ἀδολεσχούντων καὶ μυθολογούντων παράδοξα.

²⁵⁶ Βλ. σχετικά παρακάτω σελ. 113 και 119.

²⁵⁷ Βλ. WEST, (1966) σελ. 168-169, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁵⁸ Βλ. X 464, όπου οι θνητοί παρομοιάζονται με φύλλα δένδρων. Η επανάληψη αυτή, χαρακτηριστικό των παροιμιών ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για παροιμιακό λόγο.

κατηγορία των γνωμικών εκφράσεων.²⁵⁹ Ωστόσο, δεν μπορούμε να το αγνοήσουμε, διότι έχει εντοπιστεί αντιστοιχία με συγκεκριμένη περίπτωση του *Έπους του Γκιλγκαμές*.²⁶⁰

Στο τέλος της μονομαχίας του Έκτορα με τον Αϊάντα, ο Ιδαίος τους προτρέπει να σταματήσουν (Η 279-282). Τους υπενθυμίζει λοιπόν ότι έφτασε η νύχτα: *ἀγαθὸν καὶ νυκτὶ πιθέσθαι* (282). Ο Αϊάντας φαίνεται να πείθεται, αλλά δεν παίρνει την πρωτοβουλία διότι, όπως υποστηρίζει, δεν ήταν αυτός που προκάλεσε τον αντίπαλό του και έτσι δεν μπορεί και να ζητήσει τη διακοπή. Ο Έκτορας όμως πείθεται απόλυτα και αποφασίζει να διακόψει τη μονομαχία χρησιμοποιώντας την ίδια έκφραση (293).

Στη Ι ραψωδία ο Αχιλλέας δηλώνει ότι δεν σκοπεύει να επιστρέψει στη μάχη και περιφρονεί τα δώρα που του προσφέρει ο Αγαμέμνωνας για να τον εξευμενίσει (Ι 309 κ.εξ.). Η παροιμία που χρησιμοποιεί είναι *τίω δέ μιν ἐν καρὸς αἴση* (378). Η παροιμία αυτή χρησιμοποιείται για κάτι που δεν εκτιμάμε καθόλου και το περιφρονούμε και δηλώνει ότι το θεωρούμε τόσο ευτελές, σαν μια τρίχα.²⁶¹ Η φράση δηλώνει την άσβεστη οργή του ήρωα.

Επίσης, στη Χ ραψωδία ο Έκτορας προτρέπει τον Αχιλλέα να συμφωνήσουν ότι, εάν μονομαχήσουν και κάποιος από τους δύο σκοτωθεί, ο

²⁵⁹ Ο LARDINOIS, (1995) σελ. 279 εξάλλου υποστηρίζει δικαιολογημένα ότι πρόκειται για γνώμη. Επίσης, για τις παρομοιώσεις βλ. REXINE, (1958) σελ. 25-27.

²⁶⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 53.

²⁶¹ Για τη σημασία της συγκεκριμένης παροιμίας οι απόψεις των αρχαίων σχολιαστών διίστανται. Εκτός από την άποψη ότι η παροιμία αναφέρεται στην τρίχα (από το κείρω), υπάρχει και η άποψη ότι μπορεί να σημαίνει «μισώ κάποιον σαν το θάνατο» (*κῆρ, κηρός* βλ. Ίσον ἀπήχθετο κηρὶ μελαινη Γ 454) και ότι πρόκειται για το κύριο όνομα *Καρός* οπότε η παροιμία θα έπαιρνε τη σημασία «τον περιφρονώ σαν να ήταν Κάρως». Η τελευταία άποψη ωστόσο, εκτός του ότι δεν επαληθεύεται μετρικά λόγω της ποσότητας του *Καρός*, φαίνεται ότι βασίζεται σε μεταγενέστερη εκδοχή της παροιμίας κατά την οποία οι Κάρως υποτιμούνταν ως δούλοι και συχνά μισθοφόροι. Βλ. LSJ s.v. *κάρ*, και HAINSWORTH, (1993) σελ. 112.

άλλος δεν θα κατομεταχειριστεί το πτώμα του (250 κ.εξ.). Ο Αχιλλέας απαντά πως συμφωνίες ανάμεσά τους δεν μπορούν να γίνουν και χρησιμοποιεί μάλιστα την παροιμία: *ὡς οὐκ ἔστι λέουσι καὶ ἀνδράσιν ὄρκια πιστά, / οὐδὲ λύκοι τε καὶ ἄρνες ὁμόφρονα θυμὸν ἔχουσιν, / ἀλλὰ κακὰ φρονέουσι διαμπερές ἀλλήλοισιν* (X 262-266).²⁶² Έτσι αιτιολογεί την απόφασή του να μη συνάψει συμφωνίες με τον Έκτορα. Η παροιμία αυτή, που είναι παρμένη από τον κόσμο των ζώων, αναφέρεται στη διαφωνία, τυχόν διαμάχη και έλλειψη εμπιστοσύνης που μπορεί να έχουν δύο άνθρωποι, οι οποίοι παραλληλίζονται με ζώα από τη φύση τους πλασμένα με διαφορετικές ανάγκες και νοοτροπίες, όπως είναι οι λύκοι και τα αρνιά, αλλά και με τον άνθρωπο και το λιοντάρι. Με την έναρξη της καταδίωξης του Έκτορα από τον Αχιλλέα δρομολογούνται οι μετέπειτα εξελίξεις, δηλαδή ο θάνατος του Έκτορα, η βεβήλωση του πτώματός του από τον Αχιλλέα και τα όσα θα επακολουθήσουν. Επομένως, η παροιμία αυτή έχει τη λειτουργικότητά της στην πλοκή.

Στην Ω ραφωδία ο Πρίαμος ετοιμάζεται να συναντήσει τον Αχιλλέα για να ζητήσει το άψυχο σώμα του Έκτορα. Η Εκάβη προσπαθεί να τον αποτρέψει. Εκείνος όμως δεν μεταβάλλει την απόφασή του και το δηλώνει ξεκάθαρα λέγοντας *μηδέ μοι αὐτὴ / ὄρνις ἐνὶ μεγάροισι κακὸς πέλευ* (218-219).²⁶³ Για κάτι που προμήνυε κάποια αίσια μελλοντική εξέλιξη υπήρχε η έκφραση *δεξιὸς ὄρνις* (N 821). Οι εκφράσεις αυτές ειπηγάζουν από το γνωστό τρόπο πρόβλεψης του μέλλοντος, την οιωνοσκοπία. Υπάρχει ωστόσο σε παροιμιακή μορφή η άποψη ότι παρόλο που χιλιάδες πουλιά πετούν κάτω

²⁶² Βλ. CPG, Ap XVIII 66e. Ο αρχαίος σχολιαστής παρατηρεί ότι από τους στίχους αυτούς προέκυψε η παροιμία *ἄρνα φιλοῦσι λύκοι, νέον ὡς φιλέουσιν ἔρασταί.* Βλ. ERBSE, (1963-1988) σελ. 319. Το πιο πιθανό όμως είναι να προϋπήρχε κάποια παρεμφερή παροιμία, που είχε υπόψη του ο Όμηρος στη σύνθεση των στίχων και αργότερα πήρε τη μορφή που παραδίδει ο σχολιαστής. Πάντως είναι σημαντικό ότι εντοπίζεται ο παροιμιακός χαρακτήρας των στίχων.

²⁶³ Βλ. CPG, Ap XI 34e.

από τον ήλιο, λίγα είναι αυτά που προμηνύουν το μέλλον. Τα περισσότερα δεν είναι δυνατόν να μας καταστήσουν ικανούς να μαντεύσουμε τίποτε (β 181-182).

Ο κόσμος της φύσης είναι, επομένως, ένα αριετὰ συνηθισμένο πεδίο από το οποίο αντλείται το υλικό για το περιεχόμενο του παροιμιακού λόγου.²⁶⁴

Όπως λοιπόν είδαμε, στις περισσότερες των περιπτώσεων η χρήση παροιμιακού λόγου έχει ξεχωριστή ισχύ ως μέσο πειθούς αφού συμβάλλει στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Επομένως, ο παροιμιακός λόγος μπορεί να θεωρηθεί ένα πετυχημένο μέσο με το οποίο ο ποιητής και οι ήρωές του μπορούν να προτρέψουν, να αποτρέψουν, να αιτιολογήσουν κάποια επιλογή τους και να παρηγορήσουν ή να διδάξουν κάποιον άλλο ήρωα σε μια δύσκολη στιγμή.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τις περιπτώσεις παροιμιακού λόγου που δεν επέφεραν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα ενδοκειμενικά. Πρέπει όμως να έχουμε υπόψη ότι αυτό δεν οφείλεται στην ίδια την παροιμία ή την παροιμιώδη φράση, αλλά σε αιτίες που σχετίζονται κυρίως με την πλοκή. Δηλαδή η κάθε παροιμία έχει τη δική της ισχύ. Όμως, αν στα σημεία αυτά πετύχαινε το στόχο του ο ομιλητής, η πλοκή θα άλλαζε δραματικά. Αν συνέβανε όμως αυτό, ο ποιητής θα απομακρυνόταν από το αρχικό σχέδιο που η ποιητική παράδοση και οι προσωπικές επιλογές του επέβαλαν να ακολουθήσει, ό,τι δεν επιτρεπόταν να γίνει.²⁶⁵ Συγκεκριμένα παρατηρούμε τα εξής:

²⁶⁴ Εκτός των παραπάνω, υπάρχουν και άλλες αναφορές στον κόσμο της φύσης. Όταν κάποιος βρισκόταν σε πολύ δύσκολη θέση, προτιμούσε να χαθεί στα βάθη της πλατειάς γης (Θ 150). Παράβαλε τη νεοελληνική παροιμιώδη φράση «Να ανοίξει η γη και να με καταπιεί». Ο άνθρωπος είναι το πιο δυστυχισμένο από όλα τα πλάσματα που αναπνέουν και σέρνονται πάνω στη γη (Ρ 446). Παράλλαγή της φράσης αυτής παρουσιάζει τον άνθρωπο σαν το πιο αδύναμο από όλα τα πλάσματα του ζωικού βασιλείου (σ 130). Επίσης, για να δηλωθεί ότι ο άνθρωπος με τη γλώσσα του μπορεί να εκφράσει πολλές και πολλών ειδών έννοιες υπήρχε σχετική παροιμία (Υ 248-250).

²⁶⁵ Ο ποιητής κατά τη σύνθεση του έργου του οπωσδήποτε είχε υπόψη του ένα προκαθορισμένο σχέδιο το οποίο βασιζόταν στην προγενέστερη επική παράδοση και δεν

Όταν ο Αινείας παρακινεί τον Πάνδαρο να χτυπήσει το Διομήδη, χωρίς να ξέρει ποιος πράγματι είναι, διατηρεί την επιφύλαξη μήπως αυτός είναι κάποιος θεός που έχει οργιστεί με τους Τρώες, γιατί δεν προσέφεραν τις απαραίτητες θυσίες (E 177 κ.εξ.). Σε αυτή την περίπτωση παρατηρεί ακριβώς στο τέλος του λόγου του ότι: *χαλεπή δὲ θεοῦ ἔπι μῆνις* (E 178). Είναι μια φράση που τονίζει πόσο φοβερό είναι να οργιστούν οι θεοί με κάποιον. Παρόλα αυτά οι δύο άνδρες δε διστάζουν να επιτεθούν στο Διομήδη, αν και δεν είναι απόλυτα βέβαιοι ότι είναι θνητός. Η παροιμία αυτή δεν φαίνεται να συμβάλει στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, διότι σε διαφορετική περίπτωση δεν θα μπορούσε να ακολουθήσει η επίθεση και θα άλλαζε η πλοκή.

Ο Έκτορας, στη Ζ ραψωδία (Z 486 κ.εξ.), παρηγορεί την Ανδρομάχη εκφράζοντας την πίστη του πως κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει από τη μοίρα του: *μοῖραν δ' οὐ τινά φημι πεφυγμένον ἔμμεναι ἀνδρῶν, / οὐ κακόν, οὐδὲ μὲν ἐσθλόν, ἐπὴν τὰ πρῶτα γένηται* (488-489).²⁶⁶ Και συνεχίζει: *πόλεμος δ' ἄνδρεςσι μελήσει / πᾶσι* (492-493). Τα λόγια του ωστόσο δεν φαίνεται να έχουν κάποια ευεργετική επίδραση. Η Ανδρομάχη συνεχίζει το θρήνο (497 κ.εξ.). Φυσικά, εάν τα λόγια του Έκτορα ασκούσαν επίδραση στην ψυχή της Ανδρομάχης, ο ποιητής δεν θα είχε την ευκαιρία να μας παρουσιάσει τον αριστοτεχνικό ποιητικά θρήνο που ακολουθεί.

Στην Η ραψωδία ο Μενέλαος, επικρίνοντας τους Αχαιοούς γιατί δεν τολμούν να μονομαχήσουν με τον Έκτορα, χρησιμοποιεί την έκφραση: *ὔδωρ καὶ γαῖα γένοισθε* (99). Με την παροιμιώδη αυτή φράση εξωτερικεύει τα συναισθήματά του και δείχνει πόσο οργισμένος είναι. Όπως φαίνεται όμως, τα

επιτρεπτόταν να αλλοιωθεί δραματικά. Το σχέδιο αυτό στην *Ιλιάδα* π.χ. διακρίνεται ήδη από το προοίμιο. Φυσικά κάποιες τροποποιήσεις επιτρεπτόταν να γίνουν και αναδείκνυαν την προσωπική συμβολή του ποιητή, αλλά οι τροποποιήσεις αυτές έφταναν μέχρι ενός σημείου. Σχετικά με την ύπαρξη ενός προκαθορισμένου σχεδίου στην *Ιλιάδα* βλ. Ο. ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ, «Ο θάνατος του Πατρόκλου και η επάνοδος του Αχιλλέα», ό.π. σελ. 72, υποσ. 233, σελ. 361 κ.εξ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁶⁶ Βλ. CPG, Ap XIII 19a.

λόγια του δεν βρίσκουν ανταπόκριση. Θα χρειαστεί η παρέμβαση του Νέστορα για να βρεθεί ο ήρωας που θα αντιμετωπίσει τον Έκτορα.²⁶⁷

Παρακάτω ο Οδυσσεύς προσπαθεί να πείσει τον Αχιλλέα να επιστρέψει στη μάχη (I 225 κ.εξ.) λέγοντάς του να το σκεφτεί καλά πριν είναι πολύ αργά. Τότε θα είναι άσκοπο να ψάχνει γιατρεία για ένα κακό που ήδη έχει γίνει. Τονίζει χαρακτηριστικά: οὐδέ τι μῆχος / ῥεχθέντος κακοῦ ἔστ' ἄκος εὐρεῖν (249-250). Μάλιστα, του υπενθυμίζει ότι ο πατέρας του, ο Πηλέας, του είχε πει να συγκρατεί την ορμή του διότι: φιλοφροσύνη γὰρ ἀμείνων (I 255). Φυσικά ο Αχιλλέας δεν πείθεται και ο Οδυσσεύς δεν πετυχαίνει το σκοπό του. Όμως δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, διότι εάν επέστρεφε στη μάχη ο Αχιλλέας, η εξέλιξη του έπους θα ήταν διαφορετική. Ωστόσο, όπως θα δείξει η έκβαση των πραγμάτων, ο ίδιος ο Αχιλλέας μετά το θάνατο του Πάτροκλου θα αναγνωρίσει την ισχύ της φράσης στους στίχους 249-250. Αυτό τα γνωρίζουν πολύ καλά οι ακροατές. Αφού γίνει ένα κακό, ο άνθρωπος δεν μπορεί να το αποφύγει. Η βούληση του Δία πάντα επικρατεί (Σ 328).

Στην Ξ ραψωδία τα πράγματα είναι πολύ δύσκολα για τους Αχαιούς. Σε συνομιλία με το Νέστορα ο Αγαμέμνωνας προτείνει να αναχωρήσουν μέσα στη νύχτα για να ξεφύγουν τον όλεθρο (65 κ.εξ.). Δικαιολογεί την πρότασή του αυτή λέγοντας: οὐ γάρ τις νέμεσις φυγέειν κακόν, οὐδ' ἀνά νύκτα. / βέλτερον ὅς φεύγων προσφύγη κακόν ἢ ἐάλωη (80-81). Ο Νέστορας όμως δεν πείθεται και απορρίπτει την πρόταση του Αγαμέμνονα. Στους στίχους αυτούς δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την παρήχηση και τις επαναλήψεις, που είναι ένδειξη του παροιμιακού χαρακτήρα και αποτελούν ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά των παροιμιών.²⁶⁸ Φυσικά η αναχώρηση των

²⁶⁷ Ενδιαφέρον είναι ότι η φράση διαγράφει μακρά πορεία στους μεταγενέστερους συγγραφείς. Βλ. Λουκιανός, *Ζευς Τραγωδός* 19,1, Θεόφραστος, 3,20, Αίλιος Αριστείδης, *Ισθμίωνικος εις Πισειδώνα*, 19, 5, Στέφανος Γραμματικός, *Σχόλια* 302, 22 κ.ά.

²⁶⁸ Βλ. παρακάτω σελ. 136 κ.εξ. Για τη σημασία των παρηχήσεων και των επαναλήψεων στις παροιμίες βλ. επίσης SILK, (1979) σελ. 224.

Αχαιών σε αυτό το σημείο θα μετέβαλε ριζικά την πλοκή του έπους αφού θα δημιουργούσε μια σημαντική ανατροπή.

Στην Υ ραφωδία η Ήρα συμβουλεύει τον Ποσειδώνα και την Αθηνά να προφυλάξουν τον Αχιλλέα από την ορμή του Αινεία που κατευθύνεται εναντίον του παρακινούμενος από τον Απόλλωνα (115 κ.εξ.). Διαπιστώνει όμως ότι αυτό πρέπει να γίνει άμεσα, διότι θα είναι δύσκολο να παρουσιαστεί ένας θεός στον Αχιλλέα αργότερα, την ώρα της μάχης, και καταλήγει: *χαλεποὶ δὲ θεοὶ φαίνεσθαι ἔναργεῖς* (131). Ωστόσο, οι δύο θεότητες δεν αποδέχονται την πρόταση της Ήρας και ο Ποσειδώνας δηλώνει πως για την ώρα δεν πρόκειται να εμπλακούν στον πόλεμο.

Όταν ο Πρίαμος συναντά τον Αχιλλέα (Ω 473 κ.εξ.), εκείνος εκπλήσσεται με την απόφαση του βασιλιά να τον επισκεφθεί και φανερώνει (518-551) τα συναισθήματά του με την παροιμιώδη φράση *σιδήρειόν νύ τοι ἦτορ* (521). Θεωρεί δηλαδή ότι χρειάζεται μεγάλο ψυχικό σθένος, σκληρή καρδιά σαν το σίδηρο εκ μέρους του Πριάμου για να μπορέσει να αντικρίσει τον άνθρωπο που σκότωσε το γιο του. Επίσης, τον προτρέπει να σταματήσει τους θρήνους, διότι οὐ γάρ τις πρῆξις πέλεται κρυεροῖο γόοιο (524). Τέλος συνεχίζει λέγοντας: *δοιοὶ γάρ τε πίθοι κατακείαται ἐν Διὸς οὔδει / δῶρων οἷα δίδωσι κακῶν, ἕτερος δὲ ἑάων*²⁶⁹... *ἄλλοτε μὲν τε κακῶ ὅ γε κύρεται, ἄλλοτε δ' ἐσθλῶ* (Ω 527-530).²⁷⁰ Όμως ο Πρίαμος δεν πείθεται και δηλώνει αρχικά πως δεν σκοπεύει να καθίσει μαζί με τον Αχιλλέα, αλλά επιθυμεί να παραλάβει το άψυχο σώμα του Έκτορα και να αποχωρήσει.

Επομένως, με βάση όσα είδαμε παραπάνω, ο παροιμιακός λόγος παρουσιάζεται σε αρκετά σημεία της *Ιλιάδας*, ο ρόλος που επιτελεί είναι σημαντικός και η λειτουργικότητά του στο έπος ξεχωριστή. Μέσω αυτού οι χαρακτηρισες προχωρούν στη λήψη αποφάσεων, προτρέπουν, αποτρέπουν,

²⁶⁹ Βλ. *CPG*, Ap VI 32a.

²⁷⁰ Βλ. *CPG*, MP I 11.

παρηγορούν και αιτιολογούν τη στάση τους. Ωστόσο, λειτουργεί και εξωκειμενικά αφού αφενός οι ακροατές κατανοούν τη στάση των χαρακτήρων και αφετέρου αποκομίζουν χρήσιμα διδάγματα για την προσωπική τους ζωή.

ii) *Οδύσσεια*

Στην *Οδύσσεια* ο παροιμιακός λόγος έχει επίσης μεγάλη ισχύ ως μέσο πειθούς και τις περισσότερες φορές επιτυγχάνεται το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, όπως

και στην *Ιλιάδα*. Οι παροιμίες που χρησιμοποιούνται προέρχονται και εδώ από διάφορα πεδία. Συνηθισμένη είναι η αναφορά στον κόσμο των θεών.

Στη γ ραψωδία ο Τηλέμαχος διστάζει να συνομιλήσει με το Νέστορα, διότι θεωρεί ότι είναι δύσκολο να βρει τα κατάλληλα λόγια (22-24). Η Αθηνά όμως του απαντά: *ἄλλα μὲν αὐτὸς ἐνὶ φρεσὶ σῆσι νοήσεις / ἄλλα δὲ καὶ δαίμων ὑποθήσεται* (26-27),²⁷¹ τονίζοντας έτσι ότι ο θεός πολλές φορές βάζει στο μυαλό των ανθρώπων ιδέες και λόγια. Έτσι τον εμψυχώνει να ξεπεράσει το δισταγμό του, πράγμα που βοηθάει την εξέλιξη της αφήγησης. Από την άλλη ο ακροατής κατανοεί πως στο έπος αυτό οι θεοί θα παίξουν σημαντικό ρόλο, διότι θα κατευθύνουν τα νήματα πολλές φορές χωρίς τη συμβολή των θνητών. Χαρακτηριστική για τον παροιμιακό χαρακτήρα των στίχων είναι η παρήχηση και το αντιθετικό σχήμα *μὲν - δὲ*.

Αφού φτάσουν στο παλάτι του Νέστορα, ο γιος του, ο Πεισίστρατος, τους περιποιείται σύμφωνα με τους κανόνες της φιλοξενίας και στη συνέχεια τους προτρέπει να προσευχηθούν στον Ποσειδώνα (γ 43), εφόσον, όπως υποστηρίζει, *πάντες δὲ θεῶν χατέουσ' ἄνθρωποι* (48).²⁷² Η Αθηνά, που πρώτη καλείται να προσευχηθεί, δεν διστάζει να το πράξει με μεγάλη της ευχαρίστηση. Η παροιμία αυτή αν και δεν επηρεάζει τη δομή του έπους, προετοιμάζει την προσευχή της Αθηνάς που θα ακολουθήσει (γ 55-61). Ο ακροατής, που γνωρίζει ότι η Αθηνά είναι παρούσα, αντιλαμβάνεται διαφορετικά τη φράση.

Η Ελένη (δ 235 κ.εξ.), θέλοντας να παρηγορήσει το Μενέλαο και τον Τηλέμαχο, αρχικά τους ρίχνει ένα βοτάνι στο κρασί και μετά παρατηρεί: *ἀτὰρ θεὸς ἄλλοτε ἄλλω / Ζεὺς ἀγαθὸν τε κακὸν τε διδοῖ· δύναται γὰρ ἅπαντα* (236-237).²⁷³ Έτσι πετυχαίνει για λίγο να ξεχάσουν ό,τι τους

²⁷¹ Τα χωρία της *Οδύσσειας* έχουν ληφθεί από την έκδοση *Homeri opera* (Γ. W. ALLEN) της σειράς Oxford Classical Texts.

²⁷² Βλ. *CPG*, Ap XIV 13e.

²⁷³ Βλ. *CPG*, Ap IV 16a.

στενοχωρούσε. Οι στίχοι αυτοί, στους οποίους διαφαίνεται παροιμιακή χροιά και έχουν έντονο παραμυθητικό χαρακτήρα, τονίζουν ότι ο Δίας έχει τη δύναμη να μοιράζει την ευτυχία και τη δυστυχία στους ανθρώπους κατά βούληση. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η φράση βρίσκεται στην αρχή της ομιλίας, ενώ συνήθως οι παροιμιακές εκφράσεις ακολουθούν την επιχειρηματολογία του χαρακτήρα.

Παρακάτω ο Μενέλαος διηγείται τις περιπέτειές του (δ 333 κ.εξ.). Διηγείται λοιπόν ότι οι θεοί τον εμπόδισαν στην Αίγυπτο, διότι δεν τους προσέφερε τις απαραίτητες θυσίες και παρατηρεί οί δ' αϊεὶ βούλοντο θεοὶ μεμνησθαι ἐφετμέων (353).²⁷⁴ Έτσι, αναφέροντας την επιθυμία των θεών για προσφορές, τους δικαιολογεί για τη στάση τους απέναντί του. Αφηγείται λοιπόν πως συναντά τη θεά Ειδοθέα και της ζητά να του αποκαλύψει ποιος θεός τον εμποδίζει, γιατί θεοὶ δέ τε πάντα ἴσασι (379).²⁷⁵ Εκείνη τον προτρέπει να

²⁷⁴ Ο στίχος αθετείται από το Ζηνόδοτο και ίσως και από τον Αρίσταρχο. HEUBECK, WEST & HAINSWORTH, (1988) σελ. 208.

²⁷⁵ Το ότι οι θεοί είναι παντογνώστες είναι η πίστη του ομηρικού ανθρώπου. Στο έπος όμως οι θεοί δεν είναι παντογνώστες. Η Ήρα π.χ. στέλνει μήνυμα στον Αχιλλέα κρύβδρα Διὸς ἄλλων τε θεῶν (Σ 168). Ειδικότερα βλ. SNELL, (1953) σελ. 136-152 στο κεφάλαιο “Human Knowledge and Divine Knowledge among the early Greeks” και ειδικότερα σελ. 136-140 για το θέμα αυτό στον Όμηρο και στον Ησίοδο. Βλ. επίσης R. PETTAZZONI, *L'onniscienza di Dio*, 1955. Θα μπορούσαμε να πούμε, αιτιολογώντας την παραπάνω κατά κάποιον τρόπο αντίφαση, ότι πίσω από την πρώτη αντίληψη, που ξεκάθαρα διατρωνώνει την παντογνωσία των θεών, κρύβεται η θρησκευτική πίστη του ομηρικού ανθρώπου και κατ'επέκταση των αρχαίων Ελλήνων. Η δεύτερη αντίληψη, αντίθετα, υπόκειται σαφώς σε λογοτεχνικές συμβάσεις. Οι συμβάσεις αυτές έχουν στόχο την προώθηση της πλοκής που στηρίζεται στην αλληλεπίδραση χαρακτήρων. Τα πράγματα γίνονται πιο κατανοητά, αν αναλογιστούμε ότι πολλοί από τους χαρακτήρες θεωρούνται θεοί, αλλά παρουσιάζονται από τον ποιητή ως πρόσωπα ανθρώπινα σχεδόν ως την τελευταία λεπτομέρεια. Επίσης, στα έπη παρουσιάζεται η κοινωνία των θεών κατ'αντιστοιχία με την ανθρώπινη και αφού οι άνθρωποι εξαπατούν ο ένας τον άλλο, το ίδιο πράττουν και οι θεοί μεταξύ τους. Έτσι, ο ποιητής, έχοντας συνείδηση ότι συνθέτει ένα καθαρά λογοτεχνικό κείμενο, δε μένει στην

απευθυνθεί στον Πρωτέα, αλλά ο Μενέλαος πάλι ζητά τη βοήθειά της για να μπορέσει να αποσπάσει τη συμβουλή του Πρωτέα διότι, όπως τονίζει, ίσως ο θεός, μόλις τον δει, θελήσει να ξεφύγει και τότε *ἀργαλέος γάρ τ' ἔστι θεός βροτῶ ἀνδρὶ δαμῆναι* (δ 397).²⁷⁶ Η Ειδοθέα πείθεται και του δίνει τις απαραίτητες οδηγίες. Όταν τέλος συναντά τον Πρωτέα, του απευθύνει πάλι, όπως και στην Ειδοθέα, τη φράση *θεοὶ δέ τε πάντα ἴσασιν* (468) και ζητά τη συνδρομή του θεού. Στα παραπάνω χωρία συναντάμε αριστά στοιχεία «θεολογίας».²⁷⁷ Τονίζεται η παντογνωσία των θεών, η επιθυμία τους να τους αποδίδονται οι απαραίτητες θυσίες και ότι όσο δυνατός και αν είναι ο άνθρωπος δεν μπορεί να ξεγελάσει ή να καταβάλει έναν θεό. Ο παροιμιακός λόγος στους στίχους 379 και 468 συμβάλλει στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα και στην προώθηση της αφήγησης.

Στην ε ραψωδία ο Ερμής συναντά την Καλυψώ με εντολή του Δία. Ξεκαθαρίζει λοιπόν πως ο ίδιος δεν επιθυμούσε το ταξίδι αυτό, αλλά του το ζήτησε ο Δίας: *ἀλλὰ μάλ' οὐ πως ἔστι Διὸς νόον αἰγιόχοιο / οὔτε παρεξελθεῖν ἄλλον θεὸν οὔθ' ἄλιῶσαι* (103-104). Τα ίδια λόγια επαναλαμβάνει και η Καλυψώ με οργή: *ἀλλ' ἐπεὶ οὐ πως ἔστι Διὸς νόον αἰγιόχοιο / οὔτε παρεξελθεῖν ἄλλον θεὸν οὔθ' ἄλιῶσαι / ἔρρέτω* (137-139). Επομένως, κανείς δεν μπορεί να τροποποιήσει ή να παραβλέψει εντελώς τη θέληση του Δία.²⁷⁸ Και οι δύο θεότητες δίνουν απολογητικό τόνο στο λόγο τους για το ότι αναγκάζονται να πράξουν κάτι το οποίο οι ίδιοι δεν επιθυμούν. Οι στίχοι αυτοί είναι σημαντικοί, διότι

θηρησκευτική πίστη του ομηρικού ανθρώπου, αν και την ενσωματώνει στο έργο του, όταν απαιτείται. Αντίθετα, προς όφελος της πλοκής και της εξέλιξης του ποιήματος, δεν διστάζει να παρουσιάσει τους θεούς να στερούνται της θεϊκής ιδιότητας της παντογνωσίας.

²⁷⁶ Βλ. *CPG*, Ap. III 90d.

²⁷⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 71, υποσ. 208.

²⁷⁸ Η βούληση του Δία είναι πάντοτε ισχυρότερη από των ανθρώπων, αλλά και από των υπόλοιπων θεών. Συχνά δεν διευκρινίζεται ξεκάθαρα που αποβλέπει, αλλά ο Δίας σε όλες τις περιπτώσεις πετυχαίνει το σκοπό του. Βλ. σχετικά BURKERT, (1993) σελ. 278-279.

παρουσιάζουν τη βούληση του Δία που είναι καθοριστική για την πλοκή του έπους. Το ταξίδι του Ερμή είναι επίσης σημαντικό, διότι αποτελεί κατά κάποιον τρόπο αφετηρία της αναχώρησης του Οδυσσέα από το νησί. Από την άλλη, η ίδια φράση σηματοδοτεί ότι η Καλυψώ, έστω και χωρίς τη θέλησή της, θα συγκατατεθεί στην αναχώρηση του ήρωα.

Στη ζ ραψωδία ο Οδυσσέας ικετεύει τη Ναυσικά να τον βοηθήσει (149 κ.εξ.). Εκείνη, μεταξύ άλλων, παρατηρεί: Ζεύς δ' αὐτὸς νέμει ὄλβον Ὀλύμπιος ἀνθρώποισιν (188).²⁷⁹ Η Ναυσικά προσπαθεί έτσι να δώσει κουράγιο στον ήρωα και προτρέπει τις υπηρέτριές της να βοηθήσουν τον ξένο γιατί, όπως γνωρίζουν: πρὸς γὰρ Διὸς εἰσιν ἅπαντες / ξεῖνοί τε πτωχοί τε (ζ 207-208) και επίσης δόσις δ' ὀλίγη τε φίλη τε (208).²⁸⁰ Οι υπηρέτριες φυσικά δεν μπορούν να αρνηθούν αυτό που ζητά η Ναυσικά. Στους στίχους αυτούς τονίζεται ότι οι ξένοι και οι φτωχοί είναι προστατευόμενοι του Δία και τους προσφέρει κανείς ό,τι μπορεί. Πράγματι οι παραπάνω παροιμίες ανταποκρίνονται στις ανάγκες της αφήγησης και δικαιολογούν τη χρήση τους. Ο ακροατής αντιλαμβάνεται ότι τα πράγματα είναι έτσι.

Στην ξ ραψωδία ο Οδυσσέας φιλοξενείται από τον Εύμαιο ο οποίος δικαιολογεί τη στάση του λέγοντας πρὸς γὰρ Διὸς εἰσιν ἅπαντες / ξεῖνοί τε πτωχοί τε (57-58). Συνεχίζει μάλιστα λέγοντας δόσις δ' ὀλίγη τε φίλη τε / γίγνεται ἡμετέρη (58-59).²⁸¹ Οι στίχοι αυτοί παρουσιάζονται

²⁷⁹ Βλ. CPG, Ap. VIII 28a. Η ίδια αντίληψη υπάρχει και στους στίχους ο 343- 345 και ρ 286-289. Επίσης, παρόμοια θεώρηση για τη δύναμη του Δία συναντάμε στους στίχους δ 236-237, δ 207-208 και ξ 444-445.

²⁸⁰ Στους στίχους ξ 57-58 υπάρχει η ίδια φράση κάπως τροποποιημένη, βλ. παρακάτω σελ. 102. Η φράση αυτή μας φέρνει στο μυαλό τα λόγια του Αχιλλέα που, αναφερόμενος στα λάφυρα που αποκόμισε, θεωρεί ότι: ὀλίγον τε φίλον τε (Α 167). Ο KIRK, (1985) σελ. 69 χαρακτηρίζει παροιμιώδη (proverbial) τη φράση του Αχιλλέα, βλ. και παραπάνω σελ. 80-81. Ο στίχος είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα για να δούμε πως χρησιμοποιείται διαφορετικά η ίδια παροιμία σε άλλο λογοτεχνικό πλαίσιο.

²⁸¹ Βλ. ζ 207-208.

κάπως τροποποιημένοι, εφόσον στη ζ ραψωδία δεν υπάρχει η φράση *γίγνεται ἡμετέρη*. Το πιο πιθανό είναι να έχουμε διασκευή της παροιμιακής έκφρασης σύμφωνα με τις ποιητικές ανάγκες του Ομήρου. Ωστόσο, τα μόρια *τε* και *γάρ* καθώς και η επανάληψη προδίδουν ξεκάθαρα τον χαρακτήρα των στίχων. Οι παροιμίες αυτές έχουν τη θέση τους στην αφήγηση. Ωστόσο, ο LARDINOIS δικαιολογημένα παρατηρεί ότι παροιμίες αυτού του είδους που σχετίζονται με τους ξένους λειτουργούν και εξωκειμενικά. Οι ραψωδοί και οι αοιδοί συνήθως ταξίδευαν και στις γιορτές που παρουσίαζαν τα έπη ήταν ξένοι. Επομένως, με τον τρόπο αυτό αναφέρονται και στον εαυτό τους και ζητούν τον σεβασμό και τις τιμές που απορρέουν από την ιδιότητα του ξένου.²⁸²

Στην κ ραψωδία ο Οδυσσέας κατευθύνεται στο εσωτερικό του νησιού της Κίρκης (274 κ. εξ.). Στο δρόμο του παρουσιάζεται ο Ερμής και του δίνει ένα «φάρμακον» που θα τον βοηθήσει να γίνει άτρωτος στα μαγικά της Κίρκης. Ο Οδυσσέας παρατηρεί ότι το φυτό αυτό ήταν δύσκολο για έναν θνητό να το ξεριζώσει αλλά *θεοὶ δέ τε πάντα δύνανται* (306).²⁸³ Με τα λόγια αυτά που προδίδουν παροιμιακό τόνο αιτιολογεί ο Ερμής το πώς μπόρεσε να ξεριζώσει ένα τέτοιο φυτό, αλλά παράλληλα τονίζει την καθοριστική παρουσία της θεϊκής δύναμης στο έπος.

Σε συνομιλία με τον Οδυσσέα ο Τειρεσίας τον προειδοποιεί ότι θα επιστρέψει στην πατρίδα του μαζί με τους συντρόφους του, μόνο αν δεν βλάψουν τα βόδια του Ήλιου, που *πάντ' ἔφορᾷ καὶ πάντ' ἔπακούει* (λ 109).²⁸⁴ Χαρακτηριστική είναι στο στίχο αυτό η παρήχηση, που επιβεβαιώνει τον παροιμιακό χαρακτήρα του. Με την παροιμιώδη αυτή φράση ο Τειρεσίας πείθει τον Οδυσσέα να ασπαστεί την άποψή του εφόσον γίνεται ξεκάθαρα ότι,

²⁸² Βλ. LARDINOIS, (1997) σελ. 165.

²⁸³ Στον κώδικα Palatinus 45 a.1201, 35.6 υπάρχει η γραφή *θεοὶ δέ τε πάντα ἴσασι κατ'* αντιστοιχία προς τους στίχους δ 379 και δ 468. Η γραφή αυτή όμως δεν εναρμονίζεται με τα συμφραζόμενα.

²⁸⁴ Βλ. επίσης μ 323 και Γ 277.

αν βλάψουν τα ιερά ζώα, ο Ήλιος σίγουρα θα το αντιληφθεί. Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Ήλιος αποτελεί εξαίρεση, εφόσον είναι ο μόνος από τους θεούς που κατά κάποιον τρόπο είναι «πανταχού παρών». Οι υπόλοιποι δεν χαρακτηρίζονται από αυτή την ιδιότητα.²⁸⁵ Φυσικά η αντίληψη αυτή οφείλεται και στη θέση του Ήλιου ως φυσικού σώματος και τις πανοραμικές ιδιότητες που αυτός αποκτά προσωποποιημένος.

Επίσης, ο Εύμαιος αναφέρεται στο ταξίδι του Τηλέμαχου που πραγματοποιεί προς αναζήτηση του πατέρα του, δηλώνει πως ανησυχεί για τη ζωή του και εύχεται ο Δίας να τον προστατεύει. Η ευχή του αυτή πραγματοποιείται και τονίζεται με την παράθεση της παροιμιώδους έκφρασης *καί κέν οί υπέρσχη χεῖρα Κρονίων* (ξ 184).²⁸⁶ Έτσι τονίζονται τα αισθήματα αγάπης που έτρεφε ο χοιροβοσκός για τον Τηλέμαχο, ενώ οι ακροατές γνωρίζουν πως οι θεοί τελικά τον προστάτευσαν.

Όταν ο Οδυσσεάς αποκαλύπτει την ταυτότητά του, ο Τηλέμαχος δεν τον αναγνωρίζει, ούτε πιστεύει όσα του αναφέρει (π 194). Ο Οδυσσεάς τότε αποδίδει τη μεταμόρφωσή του στη θεά Αθηνά και καταλήγει με τους στίχους: *Ῥηίδιον δὲ θεοῖσι, τοῖ οὐρανὸν εὐρὺν ἔχουσιν, / ἡμὲν κυδῆναι θνητὸν βροτὸν ἠδὲ κακῶσαι* (211-212).²⁸⁷ Ο Τηλέμαχος τον πιστεύει, ενώ δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι οι ακροατές συμφώνησαν, παίρνοντας αφορμή από την πλοκή του έπους, αλλά και από την προσωπική τους εμπειρία.

Επομένως, και στην *Οδύσσεια* αρκετές είναι οι περιπτώσεις που ο παροιμιακός λόγος αναφέρεται στον κόσμο των θεών και στις σχέσεις τους με τους θνητούς και παρέχει διδάγματα «θεολογία».²⁸⁸

²⁸⁵ Βλ. σχετικά BURKERT, (1993) σελ. 386.

²⁸⁶ Βλ. και Δ 249. Παράβαλε τη νεοελληνική παροιμιώδη φράση «ο Θεός να βάλει το χέρι του».

²⁸⁷ Στον Ησίοδο, *Έργα* 3-8, η δύναμη αυτή αποδίδεται στο Δία, που είναι παντοδύναμος.

²⁸⁸ Με παροιμίες διατυπώνονται και άλλες απόψεις για το θείο. Χαρακτηριστικά βλέπουμε ότι οι θεοί παρουσιάζονται μεταμορφωμένοι και οι θνητοί δεν μπορούν να τους αναγνωρίσουν (ν 312-313), από τη θέληση του θεού κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει (π 447

Συναντάμε όμως και αρκετές περιπτώσεις που οι παροιμίες αναφέρονται στους βασιλείς. Κατά την αποχώρηση του Τηλέμαχου στη γ ραψωδία η οικονόμος προσφέρει σῖτον καὶ οἶνον ὄψα τε (479-480). Τα εδέσματα αυτά ο ποιητής τα χαρακτηρίζει με την παροιμιώδη φράση οἶα τε, ἔδουσι διοτρεφές βασιλῆες (480).²⁸⁹ Οι βασιλείς τρέφονταν λοιπόν με πλούσια και εύγευστα εδέσματα, κάτι που είχε γίνει παροιμιώδες, όταν κάποιος ήθελε να αναφερθεί σε ένα πλούσιο γεύμα.

Στη ρ ραψωδία ο Εύμαιος διστάζει να οδηγήσει τον Οδυσσέα στο παλάτι φοβούμενος την αντίδραση των μνηστήρων. Αναγκάζεται όμως να υποχωρήσει κάτω από την πίεση του Τηλεμάχου (185-191). Στην αντίθετη περίπτωση θα τον δυσαρεστούσε και, όπως παραδέχεται στο τέλος του λόγου του δικαιολογώντας την επιλογή του, χαλεπαὶ δέ τ' ἀνάκτων εἰσὶν ὁμοκλαί (189).²⁹⁰ Η παροιμία συμβάλει στην εξέλιξη του έπους διότι με την άφιξη του Οδυσσέα στο παλάτι δρομολογούνται όσα θα ακολουθήσουν.²⁹¹

Αρκετές είναι οι περιπτώσεις παροιμιακού λόγου που αναφέρονται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Έτσι στην α ραψωδία η θεά Αθηνά, έχοντας πάρει τη μορφή του Μέντη, ρωτάει τον Τηλέμαχο αν είναι γιος του Οδυσσέα (α 207). Εκείνος απαντά πως αυτό τον έχει πληροφορήσει η μητέρα του, αλλά ο ίδιος δεν γνωρίζει, εφόσον οὐ γάρ πώ τις ἐὼν γόνον ἀνέγνω (α 216).²⁹²

αλλά και *Έργα και Ημέραι* 105), οι θεοί είναι παντοδύναμοι (κ 306 και ξ 444-445), απεχθάνονται το άδικο και τιμούν τις δίκαιες πράξεις (ξ 78-79) κ.ά.

²⁸⁹ Βλ. *CPG*, Ap XIII 84a. Παράβαλε και τη νεοελληνική παροιμιώδη φράση «βασιλικό γεύμα».

²⁹⁰ Βλ. *CPG*, Ap. XVIII 7e.

²⁹¹ Εκτός των παραπάνω και άλλες περιπτώσεις παροιμιακού λόγου αναφέρονται στους βασιλείς. Θεωρείται, π.χ. φοβερό να σιοτώσει κανείς ένα βασιλιά ή κάποιο μέλος της οικογένειάς του (π 401-402), η βασιλική εξουσία είναι μέγιστη τιμή (α 392), οι δούλοι αισθάνονταν φόβο για τους βασιλείς (ξ 59-61).

²⁹² Η ιδέα αυτή είναι κοινός τόπος, όπως εύστοχα παρατηρούν οι HEUBECK, WEST & HAINSWORTH, (1988) σελ. 102-103. Βλ. Μένανδρος, απόσπ. 227 KÖRTE, αυτόν γάρ

Έτσι εκφράζει το θέμα της άγνοιας που κάθε άνθρωπος έχει για την καταγωγή του. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ο γνωμικός αόριστος *ἀνέγνω* που χρησιμοποιείται για γενικές αλήθειες και ενισχύει τον παροιμιακό χαρακτήρα του στίχου.²⁹³ Με τον τρόπο αυτό δικαιολογεί την άγνοιά του στο θέμα της καταγωγής του, αλλά ταυτόχρονα δικαιολογείται η ευχή να ήταν γιος κάποιου ευτυχισμένου ανθρώπου. Άλλωστε, όταν ο Τηλέμαχος συνάντησε τον Οδυσσέα για πρώτη φορά στην καλύβα του Εύμαιου, δεν τον αναγνώρισε (π 44 κ.εξ.).

Στην β ραψωδία η Αθηνά παρουσιάζεται στον Τηλέμαχο έχοντας τη μορφή του Μέντορα και τον ενθαρρύνει να αναζητήσει τον πατέρα του (270-295). Μεταξύ άλλων σημειώνει: *παῦροι γάρ τοι παῖδες ὁμοῖοι πατρὶ πέλονται* (276).²⁹⁴ Λίγα παιδιά είναι αντάξια των γονιών τους, τα περισσότερα δεν είναι: *οἱ πλέονες κακίους, παῦροι δέ τε πατρὸς ἀρείους* (277). Με τη φράση της αυτή, που βρίσκεται στην αρχή του λόγου, σε συνδυασμό και με την υπόλοιπη επιχειρηματολογία, πείθει τον Τηλέμαχο να αναχωρήσει. Χαρακτηριστική για τον παροιμιακό χαρακτήρα των στίχων είναι η παρήχηση του π, ενώ δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι είναι κοινός τόπος η ιδέα του σταδιακού εκφυλισμού του ανθρώπινου γένους που παρουσιάζεται εδώ.²⁹⁵ Τα υπόλοιπα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί βασίζονται κυρίως στην επίκληση στο ήθος του Τηλέμαχου ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να φανεί ότι υστερεί σε τόλμη και σύνεση. Η λειτουργικότητα των στίχων είναι σαφής.

Πιο κάτω ο Οδυσσέας αναφέρεται στην πιεστική πείνα, *οὐ γάρ τι στυγερῆ ἐπὶ γαστέρι κύντερον ἄλλο / ἔπλετο* (η 216-217).²⁹⁶ Αφού

οὐθείς οἶδε τοῦ ποτ' ἐγένετο ... Η επανάληψη ενισχύει τον παροιμιακό χαρακτήρα του χωρίου.

²⁹³ Για το γνωμικό αόριστο βλ. CHANTRAINE, (1942-1953) τόμ. 2. σελ. 185, 273 και παρακάτω σελ. 136 κ.εξ.

²⁹⁴ Βλ. CPG, Ap XIV 13a.

²⁹⁵ Βλ. HEUBECK, WEST & HAINSWORTH, (1988) σελ. 148. Βλ. και Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι* 106 κ.εξ.

²⁹⁶ Βλ. CPG, Ap. XIII 15f.

ικανοποιήσει την επιθυμία του, αρχίζει την εξιστόρηση των παθημάτων του, και μιλώντας για τη βοήθεια της Ναυσιιάς, αναγνωρίζει ότι έκανε το πρόπον, παρά το ότι αΐει γάρ τε νεώτεροι ἀφραδέουσιν (294). Ο Αλκίνοος τότε φέγει την κόρη του γιατί δεν έσπευσε να οδηγήσει τον Οδυσσέα στο παλάτι, αλλά ο ήρωας απαντά ότι εκείνος αρνήθηκε από φόβο μήπως προκαλέσει την οργή του βασιλιά. Αιτιολογεί δε την απόφασή του αυτή λέγοντας δύσζηλοι γάρ τ' εἰμὲν ἐπὶ χθονὶ φῦλ' ἀνθρώπων (307).²⁹⁷ Τότε ο Αλκίνοος του απαντά: ἀμείνω δ' αἴσιμα πάντα (310). Ο Οδυσσέας ακούγοντας αυτή την παροιμιώδη φράση, αλλά και τις μετέπειτα υποσχέσεις του Αλκίνοου, χαίρεται και αναπτρώνονται οι ελπίδες του για εκπλήρωση του νόστου του.

Παρακάτω ο Δημόδοκος αρχίζει το τραγούδι του και ο Οδυσσέας δεν μπορεί να συγκρατήσει τα δάκρυά του (θ 521 κ.εξ.). Τότε ο Αλκίνοος ζητά να σταματήσει το τραγούδι που στενοχωρεί τον ξένο και συμπληρώνει: ἀντὶ κασιγνήτου ξεῖνός θ' ἰκέτης τε τέτυκται (546). Με την φράση αυτή τονίζει ιδιαίτερα το σεβασμό που τρέφει για τους φιλοξενούμενούς του. Πίσω από τη φράση ἀντὶ κασιγνήτου πιθανώς κρύβεται μια παροιμιώδης έκφραση που δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε και παρομοίαζε με αδελφούς τα προσφιλή μας πρόσωπα. Ο Αλκίνοος τον ρωτά επίσης γιατί κλαίει κάθε φορά που ακούει για τις περιπέτειες των Αργείων στην Τροία. Μήπως έχει χάσει κάποιο φίλο του εκεί; οὐ μὲν τι κασιγνήτοιο χερείων / γίγνεται, ὅς κεν ἑταῖρος ἐὼν πεπνυμένα εἰδῆ (585-586). Ο παροιμιακός λόγος παρακινεί τον Οδυσσέα να διηγηθεί τις περιπέτειές του, πράγμα που συμβάλλει στην πλοκή.

Στην κ ραψωδία ο Οδυσσέας και οι σύντροφοί του βρίσκονται στο νησί της Κίρκης. Χωρίς ακόμη να γνωρίζουν που βρίσκονται, αρχίζουν να θρηγούν, γιατί ήρθαν στο μυαλό τους όσα είχαν πάθει στο νησί των Λαιστρυγόνων. Ο Οδυσσέας παρατηρεί πως οι θρήνοι δεν φέρνουν αποτέλεσμα και τονίζει χαρακτηριστικά: ἀλλ' οὐ γάρ τις πρῆξις ἐγίγνετο μυρομένοισιν

²⁹⁷ Βλ. CPG, Ap. VI 38f.

(202).²⁹⁸ Μετά από αυτή τη διαπίστωση προχωρά στην αντιμετώπιση της δύσκολης κατάστασης με συγκεκριμένες πράξεις. Την ίδια φράση χρησιμοποιεί αργότερα, όταν ανακοινώνει στους συντρόφους του ότι θα κατέλθουν στον Άδη και εκείνοι τρομάζουν και ξεσπούν σε θρήνους (κ 568). Στην περίπτωση αυτή και πάλι προχωρούν σε έμπρακτη αντιμετώπιση των συνθηκών και δεν περιορίζονται σε θρήνους. Η λειτουργικότητα του στίχου είναι φανερή στο συγκεκριμένο σημείο της αφήγησης.

Παρακάτω ο Οδυσσέας αναφέρεται στη συνάντησή του με τον Αγαμέμνονα στον Άδη (λ 386 κ.εξ.). Ο Αγαμέμνονας του διηγείται πως τον δολοφόνησε η γυναίκα του και δηλώνει: *ὥς οὐκ αἰνότερον καὶ κύντερον ἄλλο γυναικός* (427). Ο Οδυσσέας συμφωνεί και αναφέρεται και στα άλλα δεινά που δοκίμασε η γενιά του Ατρέα εξαιτίας γυναικών (436-439). Έπειτα ο Αγαμέμνονας τον συμβουλεύει να κρατήσει μυστική την άφιξή του στην Ιθάκη, διότι *οὐκέτι πιστὰ γυναιξίν* (456). Με τις παραπάνω παροιμίες χαρακτηρίζεται η γυναίκα γενικά,²⁹⁹ αλλά λειτουργούν και προειδοποιητικά για τον ήρωα, που ακούει τις συμβουλές του παθόντος. Η φράση λειτουργεί δηλαδή και παιδευτικά, αλλά και έχει τη θέση της στην πλοκή.

Στη μ ραψωδία ο Ευρύλοχος παρακινεί τους υπόλοιπους συντρόφους του Οδυσσέα να σκοτώσουν τα βόδια του Ήλιου για να μην πεθάνουν από την πείνα (340-350). Αναφέρει μάλιστα στην αρχή του λόγου του: *πάντες μὲν στυγεροὶ θάνατοι δειλοῖσι βροτοῖσιν, / λιμῶ δ' οἴκτιστον θανέειν καὶ πότμον ἐπισπεῖν* (341-342). Στη συνέχεια παραθέτει και άλλα επιχειρήματα για να τους πείσει. Αυτοί παρασύρονται, ακολουθούν την προτροπή του Ευρύλοχου και τα πράγματα παίρνουν ανεξέλεγκτη τροπή. Ο παροιμιακός λόγος επιδρά στους συντρόφους του, αφού έχει ως αποτέλεσμα τη δραματική τροπή της αφήγησης. Η έμβαση των πραγμάτων θα δείξει ότι ένας

²⁹⁸ Βλ. επίσης Ω 524. Οι HEUBECK & HOEKSTRA, (1989) σελ. 55, αναφερόμενοι στην παροιμία παρατηρούν ότι η έκφραση έχει γίνει κοινός τόπος αναφορικά με τα δάκρυα.

²⁹⁹ Βλ. επίσης Έργα και Ημέραι 375.

φοβερός θάνατος περιμένει τον Ευρύλοχο και τους υπόλοιπους ήρωες (μ 403 κ.εξ.).

Στη συνέχεια ο Οδυσσεάς ξειαθαρίζει στον Εύμαιο ότι απεχθάνεται τον άνθρωπο που ψεύδεται για να ξεφύγει από τη φτώχεια του. Η παροιμιώδης έκφραση που χρησιμοποιεί είναι *ἐχθρὸς γάρ μοι κεῖνος ὁμῶς Ἄϊδαο πύλησιν / γίγνεται* (ξ 156-157).³⁰⁰ Ο ίδιος εξαπατά τον Εύμαιο, αλλά όχι φυσικά για να ξεφύγει από τη φτώχεια, αλλά για να αποκατασταθεί στη θέση που του αξίζει.

Στην ο ραψωδία ο Τηλέμαχος, μετά από παραίνεση της Αθηνάς, προτρέπει τον Πεισίστρατο να ετοιμάσει το άρμα και να τον αφήσει να επιστρέψει στην πατρίδα του (46-47). Εκείνος του απαντά ότι αφ' ενός αυτό δεν μπορεί να γίνει νύχτα και αφ' ετέρου πρέπει, πριν φύγει ο Τηλέμαχος, να λάβει τα καθιερωμένα δώρα της φιλοξενίας από το Μενέλαο. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *τοῦ γάρ τε ξεῖνος μιμνήσκειται ἤματα πάντα / ἀνδρὸς ξεινοδόκου, ὅς κεν φιλότητα παράσχη* (54-55). Έτσι ο Τηλέμαχος πείθεται να παραμείνει και την άλλη μέρα ζητά από τον ίδιο το Μενέλαο να του επιτρέψει να επιστρέψει στην πατρίδα του (64). Ο παροιμιακός λόγος βοηθάει, επομένως, στην αφήγηση και συντελεί στην εξέλιξη της πλοκής.

Συμβουλευόντας τον Τηλέμαχο να απομακρύνει από το παλάτι τα όπλα ο Οδυσσεάς χρησιμοποιεί την παροιμία *αὐτὸς γάρ ἐφέλκεται ἄνδρα σίδηρος* (π 294) για να πείσει το γιο του. Πράγματι ο Τηλέμαχος ακολουθεί την συμβουλή του πατέρα του (τ 13). Η παροιμία λοιπόν συμβάλλει προς την κατεύθυνση αυτή και έχει, επομένως, μια συγκεκριμένη λειτουργικότητα μέσα στο λόγο. Η αναφορά στο σίδηρο δείχνει ότι η φράση ανάγεται σε μια εποχή που τα όπλα κατασκευάζονταν από σίδηρο πολύ πιθανόν στους λεγόμενους

³⁰⁰ Βλ. και ι 312, Ι 313, όπου υπάρχει παραλλαγή της ίδιας έκφρασης. Για τις πύλες του Ἄδη βλ. HEUBECK & HOEKSTRA, (1989) σελ. 407 κ.εξ.

Σκοτεινούς αιώνες.³⁰¹ Όσον αφορά την επανάληψη της παροιμίας στο τ 13, διαπιστώνουμε ότι βρίσκεται στο τέλος του λόγου και έτσι ενισχύει τα λεγόμενα του Τηλέμαχου.³⁰²

Καθ' οδόν προς το παλάτι συναντούν το Μελάνθιο που τους περιπαίζει με τα λόγια: Νῦν μὲν δὴ μάλα πάγχυ κακὸς κακὸν ἤγηλάζει, / ὡς αἰεὶ τὸν ὁμοῖον ἄγει θεὸς ὡς τὸν ὁμοῖον (ρ 217-218).³⁰³ Οι στίχοι, που πιθανώς προέρχονται από κάποια παροιμία που εμείς δεν μπορούμε να ανασυνθέσουμε, δεν φωτίζουν ιδιαίτερα την αφήγηση, αν και έχουν τη θέση τους σ' αυτήν.

Στη συνέχεια ο Τηλέμαχος προτρέπει τον ἥρωα να ζητιανέψει λέγοντας: αἰδῶς δ' οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένῳ ἀνδρὶ παρεῖναι (ρ 347). Ο πατέρας του δέχεται ελεημοσύνη και έτσι διαλύει κάθε υποψία ότι ίσως δεν πρόκειται για πραγματικό ζητιάνο. Η ιδέα υπάρχει και στον Ησίοδο.³⁰⁴ Χαρακτηριστικό είναι ότι η φράση βρίσκεται ακριβώς στο τέλος του λόγου, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για παροιμία.³⁰⁵

³⁰¹ HEUBECK & HOEKSTRA, (1989) σελ. 278, όπου αναγνωρίζεται και ο παροιμιακός χαρακτήρας των στίχων.

³⁰² Υπάρχει επίσης η άποψη ότι η φράση έχει τις ρίζες της σε μια εποχή κατά την οποία τα μαγνητικά φαινόμενα συνδέονταν με τη μαγεία. Βλ. RUSSO, FERNANDEZ – GALLIANO & HEUBECK, (1992) σελ. 75. Είναι δε πολύ πιθανό να ενίσχυε την πίστη αυτή η πτώση μετεωριτών, που για τους ανθρώπους της εποχής είχαν ανεξήγητη ή και θεϊκή προέλευση.

³⁰³ Η ίδια ιδέα υπάρχει και στον Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια* 1155a34 και *Ρητορική* 1.11.25 1371b. Παράβαλε τη νεοελληνική παροιμία «ο ὁμοῖος τον ὁμοῖο και η κοπριά στα λάχανα». Βλ. RUSSO, FERNANDEZ – GALLIANO & HEUBECK, (1992) σελ. 28, όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται «This verse seems to be a proverb, and is quoted as such by later authors». Βλ. επίσης τα αρχαία σχόλια στο στίχο που αναγνωρίζουν την παροιμιακή χροιά.

³⁰⁴ Βλ. *Έργα και Ημέραι* 317-319. Βλ. επίσης σχετικά Α. HOEKSTRA, “Hésiode et la poésie orale”, *Mnemosyne* 10 (1957), σελ. 199-200.

³⁰⁵ Βλ. RUSSO, FERNANDEZ – GALLIANO & HEUBECK, (1992) σελ. 37.

Στην ίδια ραψωδία η Πηνελόπη παρατηρεί: *κακὸς δ' αἰδοῖος ἀλήτης* (578). Υποθέτει ότι ο Οδυσσεύς από ντροπή δεν παρουσιάζεται μπροστά της. Όμως ο Εὐμειος, με αφορμή τα λόγια της, τονίζει ότι ο ζητιάνος δεν θα αργήσει να παρουσιαστεί (582). Έτσι οι ακροατές προΐδεάζονται για την επικείμενη συνάντηση.

Στη λογομαχία Ἴρου και Οδυσσέα ο πρώτος χρησιμοποιεί την παροιμιώδη έκφραση *γρηὶ καμινοῖ ἴσος* (σ 27), θέλοντας προφανώς να μειώσει τον συνομιλητή του που μίλησε με υπερήφανο τρόπο. Οι ακροατές από όλο το περιστατικό, αλλά και από την παροιμιώδη φράση κατανοούν ότι ο Οδυσσεύς ήταν τέλεια μεταμορφωμένος σε ζητιάνο και σε κανένα δε δημιούργησε την υποψία για το ποια είναι η πραγματική του ταυτότητα. Έτσι μένουν ήσυχoi ότι κανείς δεν θα τον αναγνωρίσει και περιμένουν τις μετέπειτα εξελίξεις. Επίσης, φαίνεται η καρτερικότητα του ήρωα, αφού ανεχόταν τέτοιου είδους προσβολές.

Η Πηνελόπη προστάζει τις θεραπαινίδες της να περιποιηθούν τον ξένο όπως αρμόζει διότι: *ἄνθρωποι δὲ μινυνθάδιοι τελέθουσιν* (τ 328).³⁰⁶ Έτσι αιτιολογεί την απόφασή της να προσφέρει τη φιλοξενία της.

Ο Οδυσσεύς στη χ ραψωδία συμβουλεύει την Ευρύκλεια ότι δεν είναι σωστό να χαιρέται κανείς για το θάνατο του άλλου: *οὐχ ὅσῃ καταμένοισιν ἐπ' ἀνδράσιν εὐχετάσθαι* (412).³⁰⁷ Η Ευρύκλεια υπακούει. Η παροιμία αυτή όμως δεν έχει ιδιαίτερο αντίκτυπο στην πλοκή, αφού δεν επιφέρει κάποια σημαντική ανατροπή.

Τέλος, στην ω ραψωδία ο Αμφιμέδων αναφέρει στον Αγαμέμνονα τα σχετικά με το φόνο των μνηστήρων από τον Οδυσσεά, λέγοντας ότι τα

³⁰⁶ Για τη φράση αυτή και τη σχέση της με το *Έπος του Γκιλγκαμές* βλ. παραπάνω σελ. 50.

³⁰⁷ Βλ. *CPG*, MP II 45.

πτώματά τους παραμένουν άταφα, χωρίς να τους έχουν αποδοθεί οι προσήκουσες τιμές, αν και, ὁ γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων (190).³⁰⁸

Βλέπουμε λοιπόν ότι υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις παροιμιακού λόγου που αναφέρονται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, σύμφωνα και με το χαρακτηρισμό του οδυσσειακού έπους.³⁰⁹

Τέλος δεν λείπουν οι παροιμίες που αναφέρονται στη φύση. Στη γραψωδία η Αθηνά συμβουλεύει, αφού προχωρήσουν σε θυσία στον Ποσειδώνα, να αποσυρθούν για ύπνο, διότι έφτασε η νύχτα (331 κ.εξ.). Με μια παροιμιώδη έκφραση, παρμένη από τον κόσμο της φύσης, δηλώνει τον ερχομό της νύχτας, ἤδη γὰρ φάος οἴχεθ' ὑπὸ ζόφον (335).³¹⁰ Η αριστοτεχνική προσωποποίηση του φωτός χαρακτηρίζει την ποιητική τέχνη του Ομήρου.

Στο τέλος της δ' ραψωδίας το είδωλο της Ιφθίμης παρουσιάζεται στην Πηνελόπη μετά από παρέμβαση της Αθηνάς (795 κ.εξ.) Η Πηνελόπη ρωτά για την τύχη του Οδυσσέα και η Ιφθίμη ξεκαθαρίζει ότι δεν θα της απαντήσει με σαφήνεια διότι: κακὸν δ' ἀνεμώλια βάζειν (837).³¹¹ Το όνειρο στην ολόκληρότητά του, το οποίο χαρακτηρίζεται από τον ποιητή ἔναργές (841), πετυχαίνει το στόχο του, εφόσον μετά από αυτά η Πηνελόπη ξυπνά και νιώθει άνετα (840). Η παροιμία αυτή, παρμένη από τον κόσμο της φύσης, πέρα από

³⁰⁸ Βλ. και ω 296, τα λόγια του Λαέρτη και παραπάνω σελ. 83 για τη χρήση της φράσης στην *Ιλιάδα*.

³⁰⁹ Επιπλέον, αναφέρεται ότι ο άνθρωπος είναι το πιο δυστυχισμένο πλάσμα πάνω στη γη (σ 130-131, αλλά και P 446), η αξία του γενναίου άνδρα δε μειώνεται, ακόμη και αν αυτός έρχεται από μακρινούς τόπους (η 51-52), δεν είναι πρόπον να μην αποδεχτεί κανείς τα δώρα που του προσφέρουν (σ 287), οι ανόσιες πράξεις σε καμία περίπτωση δεν χαρακτηρίζονται από αρετή (θ 329), η πατρίδα και οι γονείς είναι ό,τι πιο προσφιλές για τον άνθρωπο (ι 34-35), το καλό είναι κατά πολύ ανώτερο από τις ανόσιες πράξεις (χ 374), τα βάσανα γερνούν (τ 360) κ.ά.

³¹⁰ Βλ. CPG, Ap XIII 46d.

³¹¹ Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 89 για τη χρήση της φράσης στην *Ιλιάδα*.

το ότι συμβάλει στην επιτυχία του ονείρου, δεν φαίνεται να έχει άλλη λειτουργικότητα.

Στη θ ραψωδία ο Λαοδάμας παρατηρεί ότι ο Οδυσσέας είναι δυνατός στο σώμα, αλλά κουρασμένος από τα πολλά βάσανα (133 κ.εξ.) και συμπληρώνει στο τέλος του λόγου του: οὐ γὰρ ἐγὼ γέ τί φημι κακώτερον ἄλλο θαλάσσης / ἄνδρα γε συγχεῦναι, εἰ καὶ μάλα καρτερός εἶη (138-139). Ως ένα φυσικό στοιχείο η θάλασσα προοικαλούσε ασφαλώς δέος. Ο Λαοδάμας επιθυμεί να προσκαλέσει τον ήρωα σε αγώνες, αλλά διστάζει βλέποντας την κόπωσή του. Με τα λόγια όμως αυτά, που έχουν έντονη παροιμιακή χροιά, προοικαλεί τον Ευρύαλο ο οποίος μιλά με λόγια προσβλητικά στον Οδυσσέα (159-164), αλλά αργότερα δηλώνει τη μεταμέλειά του με την παροιμιώδη φράση ἄφαρ τὸ φέροιεν ἀναρπάξασαι ἄελλαι (409). Η παροιμιώδης αυτή φράση, παρμένη από τον κόσμο της φύσης, τονίζει ότι ο ομιλητής εύχεται να αρπάξουν οι άνεμοι τα λόγια του και έτσι να μην έχουν καμία πια επίπτωση στον αποδέκτη. Ο Οδυσσέας συγχωρεί τον Ευρύαλο για τα απερίσκεπτα λόγια του.

Όταν ο Εὐμαιος ζητά να μάθει από τον Οδυσσέα την ταυτότητά του, εκείνος διηγείται μια φανταστική ιστορία και καταλήγει ἄλλ' ἔμπης καλάμην γέ σ' ὀίομαι εἰσορόωντα / γινώσκειν (ξ 214-215). Η παροιμία αυτή, παρμένη και αυτή από τον κόσμο της φύσης, παραλληλίζει τα γηρατειά του ανθρώπου με στέλεχος του σταχυού από το οποίο λείπει το κεφάλι.³¹² Με αυτό τον τρόπο εκφράζεται η εξαθλιωμένη εμφάνιση του Οδυσσέα.

³¹² Βλ. Αριστ., *Ρητορική* 3.1410b και επίσης HOEKSTRA, (1950) σελ. 89 κ.εξ. Βλ. επισ. Ευστ. 2.70.28 ο οποίος σχολιάζοντας το απόσπασμα αναφέρει: «οἷμαί σε ὀρῶντα τὸ τῆς νεότητος ὑπόλειμμα τὴν κατὰ θέρος καλάμην, ἤγουν τουτὶ τὸ σῶμα φέρον ποτὲ καρπὸν ἀρετῆς, γινώσκειν ἐξ αὐτοῦ, οἷος ἂν ἦν ἐγὼ καὶ ὅτε τὸ τῆς ἡλικίας μοι λήιον ἦχμαζεν».

Στην τ ραψωδία ο Οδυσσεάς αρνείται να αποκαλύψει στην Πηνελόπη την ταυτότητά του (116). Εκείνη όμως επιμένει υποστηρίζοντας ότι είναι αδύνατο να μην έχει προγόνους. Χαρακτηριστικά χρησιμοποιεί την παροιμιώδη έκφραση οὐ γὰρ ἀπὸ δρυὸς ἔσσι παλαιφάτου οὐδ' ἀπὸ πέτρης (163).³¹³ Το νόημα και η προέλευση αυτής της φράσης δεν είναι σαφή. Ο Ευστάθιος σημειώνει ότι η παροιμία έχει την ρίζα της στη συνήθεια που υπήρχε να αφήνουν έκθετα παιδιά σε ερημικούς τόπους. Υπάρχει επίσης και η άποψη ότι η παροιμία προέκυψε από μια αρχαία δοξασία κατά την οποία οι άνθρωποι ανάγουν την καταγωγή τους σε δένδρα.³¹⁴ Η φράση ωστόσο συμβάλλει στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, διότι ο Οδυσσεάς υποχωρεί και διηγείται μία φανταστική ιστορία.

Επομένως, με βάση όσα είδαμε παραπάνω, και στην *Οδύσσεια* η χρήση παροιμιαικού λόγου αποτελεί ένα είδος πειθούς και δεν είναι τυχαίο ότι στις περισσότερες των περιπτώσεων ο ομιλών πετυχαίνει το σκοπό του. Όπως και στην *Ιλιάδα* τα επιχειρήματα συνοδεύονται από παροιμιακές εκφράσεις. Οι χαρακτηριστες καταφεύγουν στα αποθέματα της λαϊκής σοφίας για να επιτύχουν το σκοπό τους ή για να ενδυναμώσουν την επιχειρηματολογία τους.

³¹³ Το ομηρικό αυτό χωρίο διασώζεται και σε άλλους αρχαίους συγγραφείς: Πλάτων, *Απολογία* 34d, *Πολιτεία* 544d, Πλούταρχος *Ηθικά*, 608c κ.α. Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 90, όπου υπάρχει παραλλαγή της ίδιας έκφρασης αλλά και παρακάτω σελ. 119.

³¹⁴ Βλ. WEST, (1966) σελ. 167. Στο σημείο αυτό ο WEST θεωρεί ότι υπάρχει παράλληλη σκέψη στην Εβραϊκή γραμματεία και συγκεκριμένα στον Ιερεμία, 2.27. Ο Ιερεμίας ωστόσο αναφέρει τῷ ξύλῳ εἶπαν ὅτι Πατήρ μου εἶ σύ, καὶ τῷ λίθῳ Σύ ἐγέννησάς με. Όπως βλέπουμε, μορφικά και λεκτικά το χωρίο του Ιερεμία δεν σχετίζεται με το ομηρικό. Αλλά ούτε νοηματικά υπάρχει κάποια συνάφεια. Ο Ιερεμίας αναφέρεται απλά στην απομάκρυνση των Εβραίων από τον αληθινό Θεό και στις ειδωλολατρικές τους δοξασίες. Βλ. RUSSO, FERNANDEZ – GALLIANO & HEUBECK, (1992) σελ. 83, όπου χαρακτηριστικά σημειώνεται: «apparently a proverbial expression referring to the old beliefs that the human race originated from these natural sources».

Οι περιπτώσεις παροιμιακού λόγου στην *Οδύσσεια* που δεν επέφεραν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα είναι ελάχιστες και η αποτυχία εδώ, όπως και στην *Ιλιάδα*, δεν πρέπει να αναζητηθεί στον ίδιο τον παροιμιακό λόγο αλλά σε θέματα πλοκής και κατ' επέταση δομής του έπους.³¹⁵

Συγκεκριμένα, στη β ραψωδία ο Αλιθέρσης προφητεύει το χαμό των μνηστήρων με βάση την παρουσία κάποιων θεόσταλτων αετών (161-176). Ένας από τους μνηστήρες όμως, ο Ευρύμαχος, του απαντά ὄρνιθες δέ τε πολλοὶ ὑπ' αὐγᾶς ἠελίου / φοιτῶσ', οὐδέ τε πάντες ἐναΐσιμοι (181-182).³¹⁶ Δεν πείθει ωστόσο τους ακροατές του έπους που γνωρίζουν ότι ο συγκεκριμένος οϊωνός θα επαληθευτεί.

Στη γ ραψωδία ο Τηλέμαχος φτάνει στην Πύλο, αλλά διστάζει να πάρει πληροφορίες από το Νέστορα γιατί, όπως υποστηρίζει, αἰδῶς δ' αὖ νέον ἄνδρα γεραίτερον ἐξερέεσθαι (24). Όμως η Αθηνά που τον συνοδεύει δεν λαμβάνει υπόψη της τα λόγια του, αλλά τον προτρέπει να προχωρήσει χωρίς κανένα δισταγμό στην εκπλήρωση του σκοπού του ταξιδιού του.

Στη συνέχεια ο Νέστορας εύχεται στον Τηλέμαχο να έχει την προστασία της θεάς Αθηνάς, όπως την είχε και ο πατέρας του. Ο Τηλέμαχος όμως δηλώνει πως δεν έχει τέτοια ελπίδα (γ 208). Η Αθηνά παρεμβαίνει λέγοντας: ῥεῖα θεός γ' ἐθέλων καὶ τηλόθεν ἄνδρα σαώσαι (231).³¹⁷ Αυτό γίνεται στην αρχή του λόγου της, στο τέλος πάλι τονίζει: ἄλλ' ἦ τοι θάνατον μὲν ὁμοίον οὐδέ θεοὶ περ / καὶ φίλῳ ἀνδρὶ δύνανται ἀλαλκέμεν (236 – 237).³¹⁸ Έτσι ο λόγος της περικλείεται κατά κάποιο τρόπο

³¹⁵ Βλ. σχετικά παραπάνω σελ 94, υποσ. 265.

³¹⁶ Βλ. CPG, Ap XIV 46e.

³¹⁷ Βλ. CPG, Ap XV 22a. Οι HEUBECK, WEST & HAINSWORTH, (1988) σελ. 174 αναγνωρίζουν τον παροιμιακό χαρακτήρα των στίχων. Μάλιστα προτείνουν δύο ερμηνείες: α) ο θεός, αν το θελήσει, μπορεί να φέρει τον άνθρωπο πίσω στο σπίτι του ακόμη και αν αυτός βρῖσκειται μακριά και β) ο θεός, αν το θελήσει, μπορεί να σώσει έναν άνθρωπο ακόμη και από απόσταση. Ο Ζηνόδοτος παραλείπει το στίχο.

³¹⁸ Βλ. επίσης ε 220 και θ 466.

από παροιμιακό υλικό. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχει σχήμα κύκλου που υπογραμμίζει εντονότερα την ιδέα. Παρ' όλα αυτά ο Τηλέμαχος δεν πείθεται και θεωρεί βέβαιο ότι ο πατέρας του έχει πεθάνει και δεν πρόκειται ποτέ να επιστρέψει στην πατρίδα του. Οι ακροατές φυσικά αντιλαμβάνονται διαφορετικά τους στίχους.

Στην θ ραψωδία ο Ήφαιστος έχει παγιδεύσει την Αφροδίτη και τον Άρη που ερωτοτροπούν (300 κ.εξ.). Ο Ποσειδώνας ζητά από τον Ήφαιστο να τους ελευθερώσει, αλλά ο Ήφαιστος απαντά αρχικά πως αυτό δεν μπορεί να γίνει και προσθέτει: *δειλαί τοι δειλῶν γε καὶ ἐγγύαι ἐγγυάσθαι* (351).³¹⁹ Όμως ο Ποσειδώνας δεν υποχωρεί και ζητά εκ νέου την απελευθέρωση των δύο θεών, πράγμα που τελικά γίνεται. Χαρακτηριστική είναι η παρήχηση του δ και του γγ στην παροιμία, ενώ ο αινιγματικός της χαρακτήρας φαίνεται ότι αρμόζει στον παροιμιακό λόγο.³²⁰ Δεν είναι σαφές αν το *δειλῶν* αναφέρεται στον Άρη ή στον Ήφαιστο, αν και υπερισχύει η άποψη ότι ίσως αναφέρεται στον Ήφαιστο.³²¹

Στη ι ραψωδία ο Οδυσσεάς παρακαλεί τον Πολύφημο να σεβαστεί τους ξένους διότι, *Ζεὺς δ' ἐπιτιμήτωρ ἱκετᾶων τε ξείνων τε, / ξείνιος* (270-271). Ο Πολύφημος όμως δεν δίνει σημασία στην παράκλησή του. Φυσικά για λόγους πλοκής ο Οδυσσεάς δεν θα μπορούσε να επιτύχει το σκοπό

³¹⁹ Οι HEUBECK, WEST & HAINSWORTH, (1988) σελ. 371, αναγνωρίζουν πως πρόκειται για παροιμία και σημειώνουν πως συσχετίζεται με την επιγραφή του Μαντείου των Δελφών, *ἐγγύη πάρα δ' ἄτη*.

³²⁰ Ο LARDINOIS, (1997) σελ. 26-27 συζητά τη σχέση αινίγματος και γνώμης και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κάθε γνώμη λειτουργεί σαν αίνιγμα, εφόσον ο ακροατής πρέπει να προσαρμόσει τις γενικές αρχές της γνώμης στις συγκεκριμένες περιστάσεις που αυτή χρησιμοποιείται. Αυτή η διαπίστωση ισχύει και για τις παροιμίες. Για τη σχέση παροιμίας και αινίγματος βλ. SCOTT, (1976) σελ. 77-90, ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, (2000) σελ. 151 και παραπάνω σελ. 15 κ.εξ..

³²¹ Βλ. HEUBECK, WEST & HAINSWORTH, (1988) σελ. 371 και επίσης E. CANTARELLA, "La ἐγγύη nell' *Odissea*, *SIFC* 36 (1964), σελ. 199-214.

του.³²² Οι ακροατές όμως γνωρίζουν πως ο Πολύφημος θα πληρώσει για την ασέβεια που έδειξε προς τον Οδυσσέα και τους συντρόφους του.

Στη λ ραψωδία ο Τειρεσίας προειδοποιεί τον Οδυσσέα να μην ασκήσουν βία στα βόδια του Ήλιου, ο οποίος πάντ' έφορᾷ καὶ πάντ' έπακούει (109).³²³ Ο ήρωας θεωρεί σκόπιμο να μεταφέρει τα ίδια λόγια στους συντρόφους του (μ 323) προειδοποιώντας τους. Εκείνοι όμως δεν έλαβαν υπόψη τους την συμβουλή του Οδυσσέα, δε φοβήθηκαν τις συνέπειες και ασέβησαν.

Στη συνέχεια ο Τηλέμαχος διατυπώνει τις επιφυλάξεις του σχετικά με την αριθμητική υπεροχή των μνηστήρων. Χαρακτηριστικά δηλώνει: οὐδέ κεν εἶη / ἄνδρε δύω πολλοῖσι καὶ ἰφθίμοισι μάχεσθαι (π 243-244).³²⁴ Όμως, ο Οδυσσέας έχει εμπιστοσύνη στη βοήθεια των θεών. Αν συμεριζόταν τις επιφυλάξεις του Τηλεμάχου, τα πράγματα θα έπαιρναν διαφορετική τροπή.

Η ίδια η Πηνελόπη, λίγο αργότερα, επικρίνει τον Αντίνοο (π 418 κ.εξ.) που σχεδιάζει το φόνο του Τηλεμάχου λέγοντας μεταξύ άλλων: Οὐδ' ὅσιν κακὰ ράπτειν ἀλλήλοισιν (423). Ο Ευρύμαχος της υπόσχεται (435 κ.εξ.) ότι δεν θα βλάψει τον Τηλέμαχο, ενώ σχεδιάζει το θάνατό του. Μάλιστα την καθησυχάζει με κυνικό τρόπο λέγοντας ότι θα προστατεύσει ο ίδιος τον Τηλέμαχο και χρησιμοποιεί τη φράση θεόθεν δ' οὐκ ἔστ' ἄλεασθαι (447). Ενδεχομένως πίσω από τους στίχους αυτούς υπάρχει έντονη παροιμιακή επίδραση που αναφέρεται στη θεϊκή δύναμη σε σχέση με την ανθρώπινη αδυναμία. Όπως όμως βλέπουμε, η Πηνελόπη δεν πείθεται και αποσύρεται στο υπερώο, όπου ξεσπά σε κλάμα (450 κ.εξ.). Τα λόγια του Ευρύμαχου, από την άλλη, δεν φαίνεται να υστερούν σε αξία, αφού τελικά επιβεβαιώνονται. Ο ίδιος

³²² Στους στίχους αυτούς πρόκειται μια θρησκευτική πεποίθηση όσον αφορά τη σχέση του Δία με τους ξένους. Βλ. TSAGARAKIS, (1977β) σελ. 23. Ωστόσο, ο τόνος των στίχων και το γενικευτικό τους περιεχόμενο δίνουν παροιμιακή χροιά.

³²³ Για την ίδια παροιμία σε διαφορετικό λογοτεχνικό πλαίσιο βλ παραπάνω σελ. 103.

³²⁴ Σχετικά βλ. επίσης παραπάνω σελ. 53-54.

θα πληρώσει για τις ανόσιες πράξεις του και δεν θα ξεφύγει από τη βούληση των θεών.

Τέλος στη χ ραψωδία ο Ληώδης πέφτει στα πόδια του Οδυσσέα και τον παρακαλεί να του χαρίσει τη ζωή γιατί, όπως υποστηρίζει, δεν έβλαψε ποτέ το σπίτι του (312-319). Στο τέλος ακριβώς της ιεσίας του διαπιστώνει: *ὥς οὐκ ἔστι χάρις μετόπισθ' εὐεργέων* (319). Τα λόγια αυτά είναι λόγια με γενικευτική σημασία που χαρακτηρίζει τον παροιμιακό λόγο. Ο Οδυσσέας δεν κάμπτεται από τις παρακλήσεις του και τον φονεύει (328-329).

Επομένως, όπως είδαμε, και στην *Οδύσσεια* ο αριθμός των περιπτώσεων παροιμιακού λόγου, κατά τις οποίες δεν επετεύχθη ο στόχος χάριν του οποίου εισήχθησαν, είναι μικρός. Συνεπώς δεν μπορούμε ούτε και στο έπος αυτό να παραβλέψουμε τη χρήση που έχει ο παροιμιακός λόγος ως μέσο επίτευξης κάποιου στόχου.

B) Ησίοδος

Τα έργα του Ησίοδου, εφόσον ανήκουν στο διδακτικό είδος, είναι φυσικό να εμπεριέχουν περισσότερες περιπτώσεις παροιμιακού λόγου, αναλογικά με τα ομηρικά έπη. Σκοπός του ποιητή είναι να διδάξει και επομένως θα αντλήσει υλικό από την παράδοση και τις εμπειρίες του. Ο τρόπος με τον οποίο ο Ησίοδος χρησιμοποιεί τις παροιμίες είναι διαφορετικός από τον ομηρικό.³²⁵

³²⁵ Βλ. MARTIN, (1992) σελ. 25. Η σχέση Ομήρου και Ησίοδου όσον αφορά τον παροιμιακό λόγο θα συζητηθεί αναλυτικά παρακάτω Κεφ. Ε', σελ. 177 κ.εξ.

Όμως, ο παροιμιακός λόγος και στον Ησίοδο, όπως και στον Όμηρο, έχει σημαντικές διαφορές από την απλή χρήση των παροιμιών στην καθημερινή ομιλία. Αυτό είναι επόμενο, διότι στα έργα του Ησίοδου και κυρίως στο *Έργα και Ημέραι*, έχουμε διαφορετική χρήση παροιμιακού υλικού σε σχέση με την καθημερινή ομιλία αφού πρόκειται για λογοτεχνικά κείμενα. Έτσι συναντά κανείς μορφικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις παροιμίες και ο Ησίοδος τα αναπτύσσει τεχνικά στη σύνθεση του έργου του.³²⁶

ι) *Θεογονία*

Στη *Θεογονία* δεν είναι συχνή η χρήση παροιμιακού λόγου. Η έρευνα λοιπόν περιορίζεται σε ελάχιστες περιπτώσεις. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αιτία για το γεγονός αυτό είναι η έλλειψη πλειονότητας χαρακτήρων με καθορισμένη δράση και ομιλίες.

Συγκεκριμένα παρατηρούμε ότι στην αρχή του έπους ο ποιητής χρησιμοποιεί μια παροιμία, παρμένη από τον κόσμο της φύσης, για να δώσει στον εαυτό του το έναυσμα να αρχίσει. Η φράση είναι: *ἀλλὰ τίη μοι ταῦτα*

³²⁶ Τα στοιχεία αυτά είναι ο εσωτερικός ρυθμός, η παρήχηση, η παρονομασία κ.ά. Αναλυτικά βλ. παρακάτω σελ. 136 κ.εξ. Επίσης, βλ MARTIN, (1992) σελ. 25-26.

περὶ δρῦν ἢ περὶ πέτρην (στίχ. 35).³²⁷ Το νόημα αυτής της παροιμιώδους έκφρασης δεν είναι ξεκάθαρο αν και απαντάται αρκετές φορές στην αρχαία ελληνική γραμματεία.³²⁸ Ο WEST παραδέχεται ότι το νόημα της φράσης χάνεται στο παρελθόν και προτείνει διάφορες ερμηνείες.³²⁹ Αυτή η παροιμία όμως είναι γνωστή και στον Όμηρο.³³⁰ Με τη φράση αυτή ο Ησίοδος δικαιολογεί την επιλογή του να προχωρήσει άμεσα στην αφήγηση ενώ έμμεσα υποδηλώνει ότι όσα θα ακολουθήσουν θα είναι τόσο σημαντικά που δεν επιδέχονται καθυστέρηση. Ο ακροατής αντιλαμβάνεται ότι θα ακολουθήσει το κύριο μέρος του έπους. Επομένως, η παροιμία λειτουργεί πολλαπλά.

Παρακάτω τονίζει (94 κ εξ.) ότι οι αοιδοί και οι κιθαριστές έλκουν την καταγωγή τους από τις Μούσες και τον Απόλλωνα, όπως οι βασιλείς ανάγουν την εξουσία τους στο Δία: *ἐκ γάρ τοι Μουσέων καὶ ἐκηβόλου Ἄπολλωνος / ἄνδρες αοιδοὶ ἔασιν ἐπὶ χθόνα καὶ κιθαρισταί ... ἐκ δὲ Διὸς βασιλῆες.*³³¹ Με τον τρόπο αυτό διατρανώνει τη θεϊκή καταγωγή των κιθαριστών αλλά και των βασιλέων.³³² Η λειτουργία του παροιμιακού λόγου γίνεται σαφέστερη, αν αναλογιστεί κανείς ότι μέσω αυτού καταξιώνεται ο ίδιος ως ποιητής αλλά εξισώνει και τον εαυτό του με τους βασιλείς, που ήταν

³²⁷ Τα χωρία της *Θεογονίας* έχουν ληφθεί από την έκδοση του F. SOLMSEN, *Hesiodi Theogonia, Opera et Dies, Scutum*, Oxford, 1990.

³²⁸ Βλ. τ 163, παρακάτω σελ. 110 και 172, Νόννος, *Διονυσιακά* 48, 504 κ.εξ., Πλάτων, *Απολογία* 34d κ.α.

³²⁹ Βλ. WEST, (1966) σελ. 169, όπου αναφέρεται στη φράση χαρακτηρίζοντάς την «lost in antiquity». Οι ερμηνείες που προτείνονται είναι: Ο αφηγητής αναρωτιέται γιατί α) να προχωρά σε παρεμβάσεις, β) να πραγματοποιεί κυκλικά σχήματα, γ) να υπερηφανεύεται, δ) να μιλά για ασήμαντα θέματα, ε) να μιλά για απίστευτα πράγματα.

³³⁰ Βλ. X 126 και τ 163. Βλ. επίσης σχετικά με τη χρήση της παροιμίας σε διαφορετικό λογοτεχνικό πλαίσιο, παραπάνω σελ. 90 και 113.

³³¹ Βλ. CPG, Ap. VI 99a.

³³² Βλ. *Υμνος εις Μούσας και Απόλλωνα* 4-5, A 279 και B 196-197, παρακάτω σελ.178. Για τη χρήση παρόμοιων εκφράσεων σε προσίμια έργων βλ. WEST, (1966) σελ. 186-187.

συνήθως παρόντες στις απαγγελίες των επών. Έτσι η φράση λειτουργεί και εξωκειμενικά.

Τέλος, όταν ο ποιητής αναφέρεται στη δημιουργία του Έρωτα, δηλώνει ότι ο Έρωτας πάντων τε θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων / δάμναται ἐν στήθεσσι νόον καὶ ἐπίφρονα βουλήν (121-122).³³³ Με την παροιμία αυτή τονίζει τη μεγάλη επίδραση που ασκεί ο Έρωτας στους ανθρώπους, αλλά και στους θεούς, επίδραση που μπορεί να τους οδηγήσει ακόμη και σε άφρονες πράξεις.³³⁴

Επομένως, στις λίγες περιπτώσεις παροιμιακού λόγου που συναντάμε στη *Θεογονία* μπορεί να πει κανείς ότι έχουμε επίτευξη του στόχου για τον οποίο εισήχθησαν. Λειτουργούν δε πολλαπλά τόσο σε ενδοκειμενικό όσο και σε εξωκειμενικό επίπεδο.

ii) Έργα και Ημέραι

Στο έπος αυτό η λειτουργικότητα του παροιμιακού λόγου διαφοροποιείται έντονα σε σχέση με τα ομηρικά έπη. Στο διδακτικό έπος δεν έχουμε την πλοκή των ομηρικών επών που βασίζεται στην αλληλεπίδραση των χαρακτήρων. Δεν μπορούμε έτσι να γνωρίζουμε ποια απήχηση είχε ο λόγος

³³³ Βλ. σχετικά Ξ 198-199, *Εἰς Ἀφροδίτην* 2 κ.εξ., 34 κ.εξ., 251, Αρχιλόχος 118 WEST κ.ά.

³³⁴ Βλ. WEST, (1966) σελ. 195-196 για την παρουσία εκφράσεων με παρόμοιο περιεχόμενο σε άλλους συγγραφείς.

στον άμεσο αποδέκτη του, τον Πέρση.³³⁵ Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι κάποιες φορές ο ίδιος ο ποιητής δικαιολογεί τη χρήση παροιμιακού λόγου σύμφωνα με τις ποιητικές του επιλογές. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ανεξάρτητα από την όποια στάση του Πέρση, ο ποιητής απευθύνεται και στους ακροατές,³³⁶ χρησιμοποιώντας ποικίλα ποιητικά μέσα ανάμεσα στα οποία κατατάσσεται και ο παροιμιακός λόγος.³³⁷

Παρά το ότι δεν παρουσιάζεται συγκεκριμένη πλοκή κατά την έννοια των ηρωικών επών στο ποίημα, αυτό χωρίζεται σε θεματικές ενότητες,³³⁸ εντός των οποίων πρέπει να μελετηθεί η λειτουργικότητα του παροιμιακού λόγου.

Αρχικά έχουμε το *Προοίμιο* (1-10),³³⁹ όπου ο ποιητής επικαλείται τις Μούσες και τις προτρέπει να υμνήσουν το Δία διότι, ὄν τε διὰ βροτοὶ ἄνδρες ὁμῶς ἄφατοὶ τε φατοὶ τε, / ῥητοὶ τ' ἄρρητοὶ τε Διὸς μέγαλοιο ἔκητι. / ῥέα μὲν γὰρ βριάει, ῥέα δὲ βριάοντα χαλέπτει, / ῥεῖα δ' ἀρίζηλον μινύθει καὶ ἄδηλον ἀέξει, / ῥεῖα δὲ τ' ἰθύνει σκολιὸν καὶ ἀγήνορα κάρφει / Ζεὺς ὑψιβρεμέτης, ὅς ὑπέρτατα

³³⁵ Για τον Πέρση και τη λογοτεχνική παράδοση που πιθανώς ακολουθεί ο Ησίοδος αναφορικά με αυτόν βλ. WEST, (1978) σελ. 33-40 και LARDINOIS, (1997) σελ. 201 κ.εξ.

³³⁶ Το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται κάθε φορά ο ποιητής χρησιμοποιώντας παροιμιακό λόγο είναι κάτι που θα μας απασχολήσει αργότερα (σελ. 150 κ.εξ.), όταν ασχοληθούμε με την αφηγηματολογία στο αρχαϊκό έπος.

³³⁷ Ο WEST, ό.π. σελ. 1. τονίζει χαρακτηριστικά: «Hesiod uses a variety of means to diversify and strengthen his sermon: myth, parable, allegory, proverbial maxims, threats of divine anger».

³³⁸ Βλ. WEST, (1978) σελ. 30-59. Βλ. επίσης W.G. THALMANN, *Conventions of Form and Thought in Early Greek Epic Poetry*, Baltimore, 1984, σελ. 57-58, M. HEATH, “Hesiod’s Didactic Poetry”, *CQ* 35 (1985), σελ. 245 και 255-256 και HAMILTON, (1989) σελ. 47. Στην παρούσα εργασία θα ακολουθηθεί ο χωρισμός του WEST, αν και οι άλλοι μελετητές ελάχιστα διαφοροποιούνται.

³³⁹ Βλ. WEST, (1978) σελ. 136.

δώματα ναίει (4-8).³⁴⁰ Με τον τρόπο αυτό αιτιολογεί την προτροπή του. Τονίζει λοιπόν ότι ο Δίας δίνει, αλλά και αφαιρεί τη δύναμη από τους ανθρώπους, ταπεινώνει, υψώνει αλλά και συνετίζει, επομένως, αξίζει να υμνηθεί. Τα σχήματα ἄφατοί τε φατοί τε και ῥητοί τ' ἄρρητοί τε, το να δίνεται δηλαδή μια έννοια θετικά και αρνητικά, είναι πολύ συνηθισμένα στον Ησίοδο.³⁴¹ Χαρακτηριστική για την παροιμιακή χροιά των στίχων είναι επίσης η επανάληψη της λέξης ῥεῖα όπως επίσης και ο γενικευτικός τόνος. Επίσης, είναι συνηθισμένο στο περιεχόμενο του παροιμιακού λόγου οι θεοί να μπορούν πολύ εύκολα να πραγματοποιήσουν μια ενέργεια.³⁴² Ἦδη λοιπόν από το *Προοίμιο* ο ποιητής αποσαφηνίζει ότι θα αναφερθεί διεξοδικά στη θεϊκή δύναμη στη συνέχεια του έργου του.

Στη συνέχεια, με βάση όσα προαναφέρθηκαν,³⁴³ μπορούμε να ερευνήσουμε το κατά πόσο όσα αναφέρονται διδάσκουν τους ακροατές, αφού δεν αναφέρεται πουθενά πως ο Πέρσης υπακούει τις προτροπές και συμβουλές του ποιητή ή κάποια άλλη αντίδρασή του. Έτσι δεν μπορούμε να εξετάσουμε το θέμα ενδοκειμενικά. Με τις παροιμίες και παροιμιώδεις εκφράσεις όμως ο αφηγητής ισχυροποιεί τις συμβουλές και προτροπές που απευθύνει άμεσα στον Πέρση και έμμεσα στους ακροατές του. Με την έννοια αυτή μπορούμε να θεωρήσουμε ότι όλες οι περιπτώσεις υπηρετούν ένα συγκεκριμένο σκοπό και λειτουργούν κυρίως παιδευτικά.

³⁴⁰ Τα χωρία του *Έργα και Ημέραι* έχουν ληφθεί από την έκδοση του F. SOLMSEN, *Hesiodi Theogonia, Opera et Dies, Scutum.*, Oxford, 1990.

³⁴¹ Βλ. *Έργα και Ημέραι* 319, 324, 355 κ.ά.

³⁴² Βλ. *Έργα και Ημέραι* 319, *Θεογονία* 254, 442 -443, Ο 490, Π 690, Αρχίλοχος απόσπ. 130 W.

³⁴³ Σχετικά με την επίδραση που ασκούσε ο παροιμιακός λόγος στο ακροατήριο των επών, ως φορέας πειθούς, αλλά και ως διδάγμα του αξιομίμητου παρελθόντος, βλ. παραπάνω σελ. 62 και 64-65.

Έτσι στο δεύτερο μέρος του έπους, που αναφέρεται στις δύο Έριδες και στους φαύλους βασιλείς (11-46),³⁴⁴ κατανοούμε την αναφορά στους βασιλείς: οὐδὲ ἴσασι ὄσω πλέον ἤμισυ παντός / οὐδ' ὅσον ἐν μαλάχῃ τε καὶ ἀσφοδέλω μέγ' ὄνειαρ (40-41).³⁴⁵ Η φράση αυτή φαίνεται να έχει τις ρίζες της στην έκφραση ἀρχὴ ἤμισυ παντός³⁴⁶ ενώ ο στίχος 41 φαίνεται να προέρχεται από παροιμία αναφερόμενη στον κόσμο της φύσης και συγκεκριμένα τονίζει την αξία των ευτελών και απλών πραγμάτων, κάτι που οι βασιλείς, όπως προκύπτει, δεν γνώριζαν. Μάλιστα ο αρχαίος σχολιαστής θεωρεί ότι η παροιμία έχει τη ρίζα της σε κάποια παλαιότερη ιστορία.³⁴⁷ Τα δύο φυτά που αναφέρονται ήταν αρκετά φτηνά και συνηθισμένα και γι' αυτό η χρήση τους είχε γίνει παροιμιώδης.³⁴⁸ Επίσης, στην ενότητα αυτή διαβάζουμε μια παροιμία που είναι παρμένη από την καθημερινή ζωή και συγκεκριμένα από τα επαγγέλματα και τις ασχολίες των ανθρώπων: καὶ κεραμεὺς κεραμεῖ κοτέει καὶ τέκτονι τέκτων, / καὶ πτωχὸς πτωχῷ φθονέει καὶ ἀοιδὸς ἀοιδῷ (25-26).³⁴⁹ Η παρήχηση των κ, τ και πτ είναι ευδιάκριτη.³⁵⁰ Με την παροιμία αυτή υπογραμμίζει τα αποτελέσματα της καλώς νοούμενης Έριδος και χαρακτηριστική είναι η αναφορά του στους αοιδούς, κάτι που ίσως

³⁴⁴ WEST, (1978) σελ. 142, «*The doctrine of the two Erides; sketch of the supposed situation between Hesiod, Perses and the kings*».

³⁴⁵ Βλ. *Έργα και Ημέραι* 40-41. Βλ. επίσης CPG, laud. ap. GCL II 89, Ap XII 9cQ, cf. DVI 83 Ap. XII 9d. Βλ. επίσης CPG, laud. ap. M VI77 Ap IV 14c. Την παροιμία αυτή διασώζει επίσης και ο Πλούταρχος, *Ηθικά, Πως δει τον νέον ποιημάτων ακούειν* 36a9 και ο Λουκιανός, *Ερμότημος* 3.1.

³⁴⁶ Βλ. CPG, II 13.

³⁴⁷ Βλ. PERTUSI, (1955) σελ. 23: ἴσως δὲ καὶ ἀφ' ἱστορίας τοῦτο λέγει.

³⁴⁸ Βλ. WEST, (1978) σελ. 152. Βλ. επίσης EVELYN – WHITE, (1920) σελ. 129, όπου αναγνωρίζεται ο παροιμιώδης χαρακτήρας των στίχων.

³⁴⁹ Ο WEST, (1978) σελ. 153 παραδέχεται ότι εδώ πρόκειται για παροιμιώδη υλικό. Αναφέρει: «They are presumably proverbs that already existed, put into the mind by the pattern of ζήλοῦ δὲ τε γείτονα γείτων».

³⁵⁰ Σχετικά με την παρήχηση βλ. SILK, (1979) κεφ. 8 και παρακάτω σελ. 136 κ. εξ.

σημαίνει αναμέτρηση του Ησιόδου με τους υπόλοιπους ομοτέχνους του. Επομένως, η παροιμία λειτουργεί πολλαπλά.

Η επόμενη ενότητα καλύπτει τους στίχους 47-105 και αναφέρεται στο μύθο του Προμηθέα και της Πανδώρας.³⁵¹ Επιχειρώντας να μιλήσει για τα δεινά που επικρατούν στη γη, ο ποιητής παραθέτει τα εξής: πλείη μὲν γὰρ γαῖα κακῶν, πλείη δὲ θάλασσα (101).³⁵² Δεν πρέπει να μας διαφύγει η επανάληψη της λέξης πλείη που επιβεβαιώνει τον παροιμιακό χαρακτήρα του στίχου. Επίσης, στο ίδιο σημείο αναφέρει ότι είναι δύσκολο να ξεφύγει κανείς από τη βούληση του Δία, διότι οὐ τί πη ἔστι Διὸς νόον ἐξελέασθαι (105).³⁵³ Με αυτή την παροιμία κλείνει την ιστορία του Προμηθέα υπερτονίζοντας για μια ακόμη φορά την μεγάλη δύναμη του Δία.

Στην ενότητα 202-212³⁵⁴ παραθέτει ένα μύθο που σχετίζεται με τους βασιλείς. Ένα γεράκι κρατάει στα νύχια του ένα αηδόνι και παρατηρεί: ἄφρων δ', ὅς κ' ἐθέλη πρὸς κρείσσονας ἀντιφερίζειν (210).³⁵⁵ Η παροιμία αυτή είναι χαρακτηριστική γιατί είναι η μόνη που δεν εισάγεται άμεσα από τον ποιητή. Ωστόσο, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι το αηδόνι είναι ένα ωδικό πτηνό και το γεράκι αρπακτικό. Θα μπορούσε λοιπόν εύκολα κανείς να σκεφτεί ότι το αηδόνι αντιπροσωπεύει τον κάθε ποιητή που παρουσιάζεται ανίσχυρος

³⁵¹ Βλ. WEST, (1978) σελ. 155, «*Prometheus and Pandora*».

³⁵² Βλ. επίσης υ 355: εἰδώλων δὲ πλέον πρόθυρον, πλείη δὲ καὶ αὐλή.

³⁵³ Βλ. *Θεογονία* 613 και WEST, (1978) σελ. 172. Ο στίχος αυτός λεκτικά αντιστοιχεί με το ομηρικό *θεόθεν δ' οὐκ ἔστ' ἀλέασθαι* (π 447), βλ παραπάνω σελ. 117. Αυτό είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα ίδιας παροιμίας που χρησιμοποιείται σε διαφορετικό λογοτεχνικό πλαίσιο, ενώ πολύ κοντά ιδεολογικά βρίσκονται οι ομηρικοί στίχοι Π 688, Ρ 176, ε 103-104 και ε 137-138.

³⁵⁴ Βλ. WEST, ό.π. σελ. 204, «*The hawk and the nightingale*».

³⁵⁵ Ο στίχος αθετείται από τον Αρίσταρχο ως ἀλόγῳ γνωμολογεῖν οὐκ ἂν προσῆκον, βλ. WEST, (1978) σελ. 208. Σημαντικό είναι όμως ότι και ο Αρίσταρχος αναγνωρίζει στο στίχο αυτό χαρακτηριστικά της λεγόμενης «λογοτεχνίας της σοφίας». Τον παροιμιακό χαρακτήρα του στίχου σημειώνει και ο αρχαίος σχολιαστής.

και υποταγμένος στην εξουσία του κάθε φιλοχρήματου βασιλιά που παρουσιάζεται σαν γεράκι. Ο ποιητής καρτερικά παραδέχεται πως είναι ανίσχυρος μπροστά στους βασιλείς. Η θεώρηση αυτή δικαιολογεί και το ότι η παροιμία είναι η μόνη που δεν εισάγεται άμεσα από τον ποιητή. Στην ουσία πάλι ο ίδιος είναι αυτός που την παραθέτει. Έτσι η παροιμία λειτουργεί σε δύο διαφορετικά επίπεδα.

Στην ενότητα 213-285 ³⁵⁶ο ποιητής θέλει να τονίσει ότι η δικαιοσύνη ξεπερνά τελικά την αδικία και την ύβρη. Απευθύνοντας λοιπόν συμβουλές προς τον Πέρση χρησιμοποιεί τις ακόλουθες παροιμίες, πάντα με στόχο να νουθετήσει τον αδερφό του: *δίκη δ' ὑπὲρ ὕβριος ἴσχει / ἐς τέλος ἐξελθοῦσα* (217-218), πράγμα που αποτελεί και τον θεματικό πυρήνα της ενότητας, *παθὼν δέ τε νήπιος ἔγνω* (218),³⁵⁷ *πολλάκι καὶ ξύμπασα πόλις κακοῦ ἀνδρὸς ἀπηύρα* (240),³⁵⁸ *οἷ αὐτῷ κακὰ τεύχει ἀνὴρ ἄλλω κακὰ τεύχων* (265),³⁵⁹ *ἢ δὲ κακὴ βουλή τῷ βουλευσάντι κακίστη* (266).³⁶⁰ Ο WEST διακρίνει στους στίχους αυτούς το παροιμιακό στοιχείο αλλά καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν ταιριάζουν απόλυτα με τα συμφραζόμενα.³⁶¹ Ωστόσο, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι παροιμίες αυτές, που φέρνουν ενώπιον των ηθικών ευθυνών τους ανθρώπους που πράττουν ανόσια, απευθύνονται στους βασιλείς / δικαστές των προηγούμενων στίχων που δικάζουν με βάση το ατομικό τους συμφέρον. Ίσως οι στίχοι αυτοί να είναι μια σαφής προειδοποίηση που γίνεται εντονότερη, αν λάβουμε υπόψη όσα είπαμε

³⁵⁶ Βλ. WEST, (1978) σελ. 208, «*The superiority of Dike over Hybris*».

³⁵⁷ Βλ. P 32, παρακάτω σελ. 137, 171 και 177, Πλάτων, *Συμπόσιο* 222b.

³⁵⁸ Βλ. CPG, laud. ap. M VII 32.

³⁵⁹ Βλ. CPG, laud. ap. Ap. XVII 78. Παράβαλε τη νεοελληνική παροιμία «Οποιοσ σιάβει το λάκκο του άλλου, πέφτει ο ίδιος μέσα».

³⁶⁰ Η παροιμία αυτή διασώζεται επίσης από τον Πλούταρχο, *Ηθικά*, *Πως δει τον νέον ποιημάτων ακούειν* 36a11.

³⁶¹ Βλ. WEST ό.π. σελ. 222. Συγκεκριμένα σημειώνει: «These look like a pair of pre-existing proverbs not especially appropriate here».

για το στίχο 210.³⁶² Ακόμη, συναντάμε την παροιμία *ἄνδρὸς δ' εὐόρκου γενεὴ μετόπισθεν ἀμείνων* (285)³⁶³ που τονίζει τη σημασία που έχει η τήρηση των ὀρκων.

Στην ενότητα 286-319³⁶⁴ συναντάμε τις παροιμίες *οὗτος μὲν πανάριστος, ὅς αὐτῷ πάντα νοήσει* (293),³⁶⁵ *λιμὸς γὰρ τοι πάμπαν ἀεργῷ σύμφορος ἀνδρὶ* (302), *καί τ' ἐργαζόμενος πολὺ φίλτερος ἀθανάτοισιν* (309), *ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δὲ τ' ὄνειδος* (311),³⁶⁶ *τὸ ἐργάζεσθαι ἄμεινον* (314), *αἰδῶς, ἢ τ' ἄνδρας μέγα σίνεται ἢ δ' ὀνίνησιν* (318)³⁶⁷ και *αἰδῶς τοι πρὸς ἀνολβίη, θάρσος δὲ πρὸς ὄλβῳ* (319).³⁶⁸ Οι παραπάνω παροιμίες ενδυναμώνουν την προσπάθεια του ποιητή να τονίσει στον Πέρση τη σπουδαιότητα της εργασίας και δεν φαίνεται να λειτουργούν παρά μόνο παιδευτικά.

Στην ενότητα 320-380³⁶⁹ διαβάζουμε: *χρήματα δ' οὐχ ἀρπακτά, θεόσδοτα πολλὸν ἀμείνω* (320), *πῆμα κακὸς γείτων, ὅσσον τ' ἀγαθὸς μέγ' ὄνειαρ / ἔμμορε τοι τιμῆς ὅς τ' ἔμμορε γείτονος ἐσθλοῦ / οὐδ' ἂν βοῦς ἀπόλοιτ', εἰ μὴ γείτων κακὸς εἶη* (346-

³⁶² Βλ. παραπάνω σελ. 124.

³⁶³ Βλ. CPG, laud. ap. Ap. II 84d.

³⁶⁴ Βλ. WEST, ὁ.π. σελ. 229, «*The superiority of work over idleness*».

³⁶⁵ Βλ. CPG, laud. ap. Ap. XIII 51i.

³⁶⁶ Βλ. σχετικά με τη μορφή της παροιμίας αυτής MARTIN, (1992) σελ. 25-26. Παράβαλε τη νεοελληνική παροιμιώδη έκφραση «Η δουλειά δεν είναι ντροπή».

³⁶⁷ Βλ. CPG, laud. ap. MP III 45. Βλ. επίσης Ω 44 κ.ε.ξ., όπου υπάρχει η ίδια ιδέα, αλλά και η ίδια διατύπωση. Παράβαλε και τη νεοελληνική παροιμία «Οποιοσ ντρέπεται κακὰ ζει».

³⁶⁸ Ο WEST (1978), σελ. 237 αναγνωρίζει το παροιμιαικό στοιχείο στο στίχο και τονίζει: «*This too has the air of a proverb*».

³⁶⁹ Βλ. WEST, ὁ.π. σελ. 237, «*Prudence in prosperity*».

348),³⁷⁰ μὴ κακὰ κερδαίνειν· κακὰ κέρδεα ἴσ' ἄτησιν / τὸν φιλέοντα φιλεῖν, καὶ τῷ προσιόντι προσεῖναι / καὶ δόμεν ὅς κεν δῶ καὶ μὴ δόμεν ὅς κεν μὴ δῶ (352-354),³⁷¹ οἴκοι βέλτερον εἶναι, ἐπεὶ βλαβερὸν τὸ θύρηφιν (365),³⁷² ὅς δὲ γυναικὶ πέποιθε, πέποιθ' ὃ γε φιλήτησιν (375). Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι συνεχίζεται ἡ παράθεση αποσταγμάτων λαϊκῆς σοφίας πρὸς ἐπίρρωση τῶν συμβουλῶν τοῦ ποιητῆ. Ὁ αποδέκτης καὶ τὸ ακροατήριον λαμβάνουν ὑπόψιν τὰ διδάγματα τοῦ ποιητῆ, διότι εἶναι πορίσματα τῆς ἀνυπέρβλητης γνώσης τοῦ παρελθόντος.³⁷³

Στις ἐνότητες 381-617³⁷⁴ καὶ 618-694³⁷⁵ δὲν κυριαρχεῖ ὁ παροιμιακὸς λόγος. Στὴν ἐνότητα ὁμῶς 695-764³⁷⁶ διαβάζουμε: ὠραῖος δὲ γυναῖκα τεὸν ποτὶ οἶκον ἄγεσθαι (695),³⁷⁷ παρθενικὴν δὲ γαμεῖν, ὡς κ' ἦθεα κεδνά διδάξης (699),³⁷⁸ οὐ μὲν γάρ τι γυναικὸς ἀνὴρ λήϊζεν ἄμεινον / τῆς ἀγαθῆς, τῆς δ' αὖτε κακῆς οὐ ρίγιον ἄλλο (702-703),³⁷⁹ ἢ τ' ἀνδρα καὶ ἰφθιμόν περ ἔοντα / εὔει ἄτερ δαλοῖο καὶ

³⁷⁰ Βλ. Πίνδαρος, *Νεμεόνικος* 7, 86-9, Αλκμάν, 123 P, Πλούταρχος, *Θεμιστοκλῆς* 18. Παράβαλε τὴ νεοελληνικὴ παροιμία «Ὁ κακὸς χρόνος περνιέται, ὁ κακὸς γείτονας δὲν περνιέται».

³⁷¹ Βλ. *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 352-354. Βλ. ἐπίσης CPG, laud. ap. Ap. VI 43a. Ὁ HAINSWORTH, (1993) σελ. 141 ἀναγνωρίζει τὸν παροιμιακὸν τόνον τῶν στίχων καὶ τοὺς συνδέει με τὸ I 615, ἀφοῦ ἔχουν παρόμοιο νόημα.

³⁷² Ἡ παροιμία αὕτη χρησιμοποιεῖται καὶ σε διαφορετικὸ λογοτεχνικὸ πλαίσιο, βλ. *Ἕγνος εἰς Ἐρμῆν* 36, καὶ σχετικὰ παρακάτω σελ. 131-133. Παράβαλε καὶ τὴ νεοελληνικὴ παροιμία «Ὅσο καλὸ σου θέλει τὸ σπῆτι σου δε σου θέλει ὁ κόσμος ὅλος».

³⁷³ Βλ. ὀπωσδήποτε παραπάνω σελ. 122 ὑποσ. 343.

³⁷⁴ Βλ. WEST, ὁ.π. σελ. 252, «*The farmers year*».

³⁷⁵ Βλ. ὁ.π. σελ. 313, «*Going to sea*».

³⁷⁶ Βλ. ὁ.π. σελ. 326, «*Social and religious precepts*».

³⁷⁷ Βλ. CPG, laud. ap. Ap. XVIII 63b.

³⁷⁸ Βλ. CPG, laud. ap. Ap. XIII 93c.

³⁷⁹ Βλ. CPG, laud. ap. Ap. XIII 51o.

ὠμῶ γήρα ⑩ δῶκεν (705)³⁸⁰ και ἐκ κοινοῦ πλείστη τε χάρις δαπάνη τ
' ὀλιγίστη (723).³⁸¹ Συνεχίζει λοιπὸν ο ποιητὴς και ἐδῶ να εμπλουτίζει με
αποστάγματα της λαϊκῆς σοφίας τις προτροπές του προς τον Πέρση και
ἐμμεσα προς το ακροατήριο.

Συνεπῶς στο *Ἔργα και Ημέραι* ο παροιμιακὸς λόγος λειτουργεῖ
συνεπικουρικῶς, προς ενδυνάμωση της αξίας των συμβουλῶν που δίνει ο ποιητὴς
στον Πέρση ἄμεσα, ἀλλὰ και στους ακροατές του ἔργου του ἐμμεσα. Ἐδῶ δεν
χρειάζεται να υπάρχει κάποιο ἄλλο επιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα, εφόσον δεν
ἔχουμε πλοκή ἀντίστοιχη με αὐτὴ των ομηρικῶν ἐπῶν. Η ἀποδεικτικὴ
λειτουργία του παροιμιακοῦ λόγου εἶναι περιορισμένη ἐνῶ, ἀντίθετα, τονίζεται
η παιδευτικὴ του λειτουργία. Ο ποιητὴς ἀπλᾶ διδάσκει και ηθικολογεῖ. Το
θέμα εἶναι πότε, πῶς και με τι ἀφορμὴ χρησιμοποιεῖ παροιμιακὸ λόγο.³⁸²

³⁸⁰ Βλ. *CPG*, laud. ap. Ap. XI 34a.

³⁸¹ Βλ. *CPG*, laud. ap. Ap. M III 71.

³⁸² Βλ. WEST, (1978) σελ. 1.

iii) Αποσπάσματα

Εκτός από το *Έργα και Ημέραι* και τη *Θεογονία* διαθέτουμε Αποσπάσματα του Ησιόδου, όχι ικανά να διαφωτίσουν το θέμα μας.³⁸³ Σταχυολογούμε λοιπόν τις εξής περιπτώσεις: νήπιος, ὅς τὰ ἐτοῖμα λιπῶν ἀνέτοιμα διώκει (61), οἴην μὲν μοῖραν δέκα μοιρέων τέρπεται ἀνὴρ, / τὰς δὲ δέκ' ἔμπιπλησι γυνὴ τέρπουσα νόημα (275). Οι τελευταίοι στίχοι φαίνεται να είναι η απάντηση του Τειρεσία στο αν απολαμβάνει περισσότερο τη συνουσία ο άνδρας ή η γυναίκα.³⁸⁴ Επίσης, διαβάζουμε εἰ κακά τις σπείραι, κακά κέρδεά < κ' > ἀμήσειεν· / εἶ κε πάθοι, τὰ τ' ἔρεξε, δίκη κ' ἰθεῖα γένοιτο (286), οι παροιμίες αυτές είναι κοντά στο πνεύμα της ενότητας 213-285 του *Έργα και Ημέραι*,³⁸⁵ ἔργα νέων, βουλαὶ δὲ μέσων, εὐχαὶ δὲ γερόντων (321),³⁸⁶ μηδὲ δίκην δικάσης, πρὶν ἄμφω μῦθον ἀκούσης (338), δῶρα θεοῦς πείθει, δῶρ' αἰδοίους βασιλῆας (361).

Βλέπουμε λοιπόν ότι και στα Αποσπάσματα του η παρουσία του παροιμιαικού λόγου είναι έκδηλη. Όμως η παντελής απουσία πλοκής, λόγω της απώλειας των συμφραζομένων εμποδίζει την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Γ) Ομηρικοί Ύμνοι

³⁸³ Τα Αποσπάσματα του Ησιόδου έχουν ληφθεί από την έκδοση των R. MERKELBACH & M. L. WEST, *Fragmenta Hesiodica*, Oxford, 1967.

³⁸⁴ Βλ. σχόλια Αμβροσίου στο κ 494, Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη* III.6.7.4.

³⁸⁵ Τα λόγια αυτά φέρονται να είναι του Ραδαμάνθους. Βλ. Σχόλια ανωνύμου στα *Ηθικά Νικομάχεια*, V 8. Ο WEST, (1978) σελ. 22-23 παρατηρεί ότι οι στίχοι εμπεριέχουν ηθικές συμβουλές.

³⁸⁶ Η παροιμία αυτή βασίζεται στο μοτίβο «οι νέοι....., οι ηλικιωμένοι,» που είναι κοινό σε διάφορους λαούς και εποχές. Βλ. TAYLOR, (1931) σελ. 16, όπου παραθέτει και τις παροιμίες: «Young saint, old devil, Junge Betschwester, alte Betschwester, Junge Soldaten, alte Bettler» κ.ά.

Στους *Ομηρικούς Ύμνους* εντοπίζουμε παροιμίες και παροιμιώδεις φράσεις και η παρουσία του παροιμιακού λόγου είναι έκδηλη. Όμως συγκριτικά με τα έπη που ως τώρα μελετήσαμε υπάρχει διαφοροποίηση ως προς την συχνότητα του παροιμιακού λόγου. Αυτό όμως είναι αναμενόμενο, διότι στα ποιήματα αυτά οι λόγοι χαρακτήρων είναι περιορισμένοι και η πλοκή συγκεκριμένη.

Στον ύμνο *Εις Δήμητραν* αρχικά, η Δήμητρα μεταμορφωμένη παρουσιάζεται στις τέσσερις θυγατέρες του Κελεού, αλλά εκείνες δεν την αναγνωρίζουν διότι, όπως παρατηρεί ο ποιητής, *χαλεποὶ δὲ θεοὶ θνητοῖσιν ὄρασθαι* (111).³⁸⁷ Με την παροιμία αυτή, που απηχεί την ομηρική αντίληψη (π 161), ο ποιητής εξηγεί το πόσο δύσκολα οι άνθρωποι, επομένως και οι θυγατέρες του Κελεού, αναγνωρίζουν τους θεούς. Η παροιμία αυτή επίσης δεν φαίνεται να επηρεάζει το ποίημα ενδοκειμενικά, αλλά λειτουργεί μόνο στο επίπεδο του αφηγητή με το ακροατήριό του. Δηλαδή μέσω αυτής ο ποιητής δικαιολογεί τις θυγατέρες του Κελεού για το ότι τόλμησαν να μιλήσουν σε μια θεά. Αν την αναγνώριζαν επόμενο θα ήταν να μην της συμπεριφέρονταν με τον ίδιο τρόπο και έτσι η Δήμητρα δεν θα είχε την ευκαιρία να αφηγηθεί την ιστορία που ακολουθεί (119 κ.εξ.).³⁸⁸

Στον ύμνο *Εις Ερμήν* μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η παρουσία παροιμιακού λόγου είναι έκδηλη. Αυτό δεν μπορεί να είναι τυχαίο δεδομένου μάλιστα του ότι στους υπόλοιπους ύμνους δεν έχουμε συχνά παροιμιακό λόγο. Ο χαρακτήρας του θεού μάλλον είναι αυτός που δικαιολογεί τη χρήση παροιμιών και αμφισημων εκφράσεων. Εξάλλου, οι παροιμίες εξ ορισμού εμπεριέχουν ασαφή νοήματα και αμφισημίες.³⁸⁹ Όπως παρατηρεί ο

³⁸⁷ Το κείμενο των *Ομηρικών Ύμνων* έχει ληφθεί από την έκδοση του T. W. ALLEN, *Homeri Opera*, τόμ. 5 της σειράς Oxford Classical Texts.

³⁸⁸ Σχετικά με το στίχο 111 βλ. N.S. RICHARDSON, *The Homeric Hymn to Demeter*, Oxford, 1974, σελ. 185-186.

³⁸⁹ Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 15 κ.εξ.

ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, «Hermes is also a master of manipulating and controlling proverbial wisdom».³⁹⁰ Συγκεκριμένα βλέπουμε ότι ο Ερμής παίρνει μαζί του μια χελώνα και αναφέρει: οἴκοι βέλτερον εἶναι, ἐπεὶ βλαβερόν τὸ θύρηφιν (36).³⁹¹ Η παροιμία αυτή χρησιμοποιείται και από τον Ησίοδο (*Έργα και Ημέραι* 365) και ο Ερμής παίρνοντας αφορμή από τη χελώνα που μεταφέρει το «σπίτι» της επεκτείνεται και στην ανθρώπινη δραστηριότητα και τονίζει ότι είναι καλύτερα να μένει κανείς στο σπίτι του αφού η έξοδος από αυτό εγκυμονεί κινδύνους.³⁹² Έτσι δικαιολογεί γιατί την πήρε μαζί του. Ωστόσο, τα λόγια του θεού στο σημείο αυτό παρουσιάζουν αρκετές δυσκολίες στην ερμηνεία εφόσον χαρακτηρίζονται από αμφισημία και υπαινιγμούς, κάτι ωστόσο που ταιριάζει στον παροιμιακό λόγο.³⁹³ Δεν είναι τόσο εύκολο να προσδιορίσουμε ποιο είναι το βλαβερό για τη χελώνα, αφού το «σπίτι» της, δηλαδή το κέλυφός της είναι η αιτία του θανάτου της. Θα χρησιμεύσει στον Ερμή για να κατασκευάσει ένα μουσικό όργανο. Είναι λοιπόν το κέλυφος βλαβερό, θανατηφόρο θα λέγαμε για τη χελώνα, αλλά πολύ χρήσιμο για τον Ερμή.

Έπειτα ο Ερμής συναντά έναν γέροντα στην Ογχηστό και τον προειδοποιεί: καὶ τε ἰδὼν μὴ ἰδὼν εἶναι καὶ κωφὸς ἀκούσας / καὶ σιγᾶν, ὅτε μὴ τι καταβλάπτῃ τὸ σὸν αὐτοῦ (92-93). Οι στίχοι αυτοί

³⁹⁰ Βλ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, (2000) σελ. 149, όπου σημειώνεται ότι στο συγκεκριμένο ύμνο υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις παροιμιακού λόγου. Βλ. επίσης ό.π. σελ. 162-163 όπου διασαφηνίζεται η σχέση του Ερμή με τον παροιμιακό λόγο.

³⁹¹ Βλ. CPG VII. 35, XII 38, 45.

³⁹² Βλ. ALLEN, (1963) σελ. 282, όπου αναγνωρίζει τον παροιμιακό τόνο του στίχου.

³⁹³ Για το συγκεκριμένο θέμα η CLAY, (1989) σελ. 106 διαπιστώνει: «... the rhetoric of Hermes is of a peculiar sort; persuasive, seductive, and deceptive, it is characteristically ambiguous and riddling, concealing as much as revealing, and abounding in double and ulterior meanings», βλ. επίσης ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, (2000), σελ. 149 κ.εξ. όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για τις πιθανές ερμηνείες του στίχου 36 βλ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. σελ. 152 κ.εξ.

παρουσιάζουν έντονο παροιμιακό χαρακτήρα.³⁹⁴ Η βασική τους λειτουργία συνίσταται στην προειδοποίηση που απευθύνει ο Ερμής στο γέροντα να μην προδώσει ό,τι είδε. Ωστόσο, κανείς άλλος δεν αναμένεται να φτάσει στην Ογχηστό και σύμφωνα με τα λόγια του Ερμή δεν διευκρινίζεται σε ποιόν δεν πρέπει να μιλήσει ο γέροντας. Ίσως λοιπόν τα λόγια αυτά ο Ερμής να τα απευθύνει και στον ίδιο του τον εαυτό όταν αργότερα θα πρέπει να αντιμετωπίσει τις κατηγορίες του Απόλλωνα. Επομένως, η αμφισημία είναι έκδηλη και απαιτούνται πολλαπλές ερμηνείες στους στίχους.

Στη συνέχεια ο Απόλλων, αναζητώντας τα βόδια που του είχε κλέψει ο Ερμής, ρωτά ένα γέροντα αν έχει δει κάτι. Εκείνος απαντά *ἀργαλέον μὲν ὄσ' ὀφθαλμοῖσιν ἴδοιτο / πάντα λέγειν* (202-203) και επίσης *χαλεπὸν δὲ δαήμεναί ἐστιν ἕκαστον* (205). Με τα λόγια του αυτά δικαιολογείται για την πιθανή άγνοιά του στο ερώτημα που του απηύθυνε ο Απόλλωνας και βρίσκει μια καλή δικαιολογία για να μην απαντήσει.

Στον ύμνο *Εἰς Ἀφροδίτην*, ο Αγκίσσης, μόλις διαπιστώνει πως είχε πλαгиάσει με την Αφροδίτη, της ζητά να τον λυπηθεί διότι, όπως υποστηρίζει *οὐ βιοθάλμιος ἀνὴρ / γίγνεται ὅς τε θεαῖς εὐνάζεται ἀθανάτησι* (189-190). Παρόλα αυτά οι θεοί είναι γνωστό ότι τεινοποιοῦν σμίγοντας με θνητούς.³⁹⁵ Η Αφροδίτη πείθεται από τις ικεσίες και τα λόγια του και του υπόσχεται ότι όχι μόνο δεν θα πάθει κακό, αλλά αυτός και η γενιά του θα αντιμετωπιστούν ευνοϊκά από τους θεούς. Επομένως, η παροιμία εκφράζει μια έντονη λαϊκή πίστη και παράλληλα είναι ένας τρόπος να εκφράσει τον φόβο του ο ήρωας, μόλις διαπιστώσει τι είχε πράξει.

³⁹⁴ Βλ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, (2000) σελ. 154, όπου αναφέρεται «Lines 92-93, however, constitute an extended form of a proverb». Στο ίδιο σημείο σημειώνει ότι το κείμενο εδώ παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες. Βλ. επίσης Αισχύλος, *Προμηθέας Δεσμώτης* 447-448, *Αγαμέμνων* 1623, *Επτά επί Θήβας* 246, *Χοηφόροι* 882 και Δημοσθένης, *Κατά Αριστογείτονος* 25.89.

³⁹⁵ Βλ. λ 249-250.

Τέλος, στον ύμνο *Εἰς Μούσας καὶ Ἀπόλλωνα* αναφέρεται ἐκ δὲ Διὸς βασιλῆες· ὁ δ' ὄλβιος ὄν τινα Μοῦσαι / φίλωνται· γλυκερὴ οἱ ἀπὸ στόματος ῥέει αὐδὴ (4-5). Μετὰ τὴν παροιμία αὐτὴ ὁ ποιητὴς αἰτιολογεῖ πειστικὰ τὴν ἐπιλογή του νὰ ἀρχίσει τὸν ὕμνο ἀπὸ τὶς Μοῦσες καὶ τὸν Ἀπόλλωνα.³⁹⁶ Ταυτόχρονα ὁμως οἱ στίχοι ἀποτελοῦν ἕναν ὕμνο γιὰ τοὺς ποιητὲς, ποὺ παρουσιάζονται ἰσάξιοι ἢ καὶ ἀνώτεροι καὶ ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς. Τὸ νόημα τῆς φράσης παίρνει ἄλλη διάσταση ἀνὰλογιστεῖ κανεὶς ὅτι ἀνάμεσα στὸ ἀκροατήριό των ἐπὶ πολὺ συχνὰ ἦταν καὶ βασιλεῖς.

Ἐπομένως, μετὰ τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ διατυπώσαμε γιὰ τὶς περιπτώσεις ποὺ συναντᾶμε στὸν Ἡσίοδο, μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι καὶ στοὺς *Ὀμηρικοὺς Ὑμνοὺς* ὁ παροιμιακὸς λόγος ἐπιτυγχάνει τὸ σκοπὸ χάριν τοῦ οὐοίου χρησιμοποιοῦθηκε καὶ ἐπιτελεῖ σημαντικὴ καὶ πολλαπλὴ λειτουργία.

Δ) Ἀποσπάσματα (Κύκλια ἔπη, Ὀμηρικὰ Ἐπιγράμματα)

³⁹⁶ Βλ. ALLEN, (1963) σελ. 420, ὅπου ἐντοπίζονται οἱ ὁμοιότητες τῶν στίχων μετὰ τοὺς στίχους 96-97 τῆς *Θεογονίας*.

Στα υπόλοιπα αποσπάσματα αρχαϊκών επών συναντάμε περιπτώσεις στίχων με έντονη παροιμιακή χροιά, κάτι που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για παροιμιακό λόγο, αλλά και εδώ η απώλεια χωρίων με ολοκληρωμένο νόημα και πλοκή καθιστά δύσκολη την εξέταση του θέματος.

Από τα Κύκλια έπη³⁹⁷ ξεχωρίζουν τα *Κύπρια*, όπου διαβάζουμε: ἴνα γὰρ δέος ἔνθα καὶ αἰδώς (24. 2b),³⁹⁸ νήπιος ὅς πατέρα κτείνων παῖδας καταλείπει (25). Στο *Μαργίτη* επίσης υπάρχει πόλλ' οἶδ' ἀλώπηξ, ἀλλ' ἐχῖνος ἔν μέγα (5).³⁹⁹ Η παροιμία μοιάζει να προέρχεται από κάποιο μύθο σχετικό με τα ζώα και είναι γνωστή και στον Αρχίλοχο.⁴⁰⁰

Στα *Ομηρικά Επιγράμματα*, επίσης, συναντάμε οὐδὲν ἀφραστότερον πέλεται νόου ἀνθρώποιο (5),⁴⁰¹ ἀνδρὸς μὲν στέφανος παῖδες, πύργοι δὲ πόληος / ἵπποι δ' ἐν πεδίῳ κόσμος, νῆες δὲ θαλάσσης, / χρήματα δ' αὖξει οἶκον (12, 1-3), ἀτὰρ γεραροὶ βασιλῆες / ἡμενοὶ εἰν ἀγορῇ κόσμος τ' ἄλλοισιν ὄρασθαι (12, 3-4), αἰθομένου δὲ πυρὸς γεραρώτερος οἶκος ιδέσθαι (12, 5).

Στα παραπάνω αποσπάσματα δυστυχῶς δεν γνωρίζουμε ποιος μιλάει, σε ποιόν απευθύνεται, σε ποια περίσταση και με ποιο σκοπό. Ούτε ξέρουμε τι επίδραση μπορεί να είχαν τα λόγια του στον αποδέκτη. Έτσι περιοριζόμαστε απλά στην καταγραφή των στίχων με παροιμιακό περιεχόμενο.

Επομένως, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πως λειτούργησαν οι παραπάνω παροιμίες, αλλά μπορούμε να πούμε ότι άσκησαν σίγουρα επίδραση

³⁹⁷ Τα κείμενα έχουν ληφθεί από την έκδοση του M. DAVIES, *Epicorum Graecorum Fragmenta*, Göttingen 1988.

³⁹⁸ Η ίδια σκέψη βρίσκεται στον Επίχαρμο, απόσπ. 221 KAIBEL. Ο αρχαίος σχολιαστής αναγνωρίζει τον παροιμιακό χαρακτήρα του στίχου.

³⁹⁹ Το κείμενο έχει ληφθεί από την έκδοση του T. W. ALLEN, *Homeri Opera*, τόμ. 5, σελ. 152-159.

⁴⁰⁰ Βλ. απόσπ. 201 WEST.

⁴⁰¹ Το κείμενο έχει ληφθεί από την έκδοση του G. MARKWALD, *Die Homerische Epigramme*, Königstein 1986.

στους ακροατές ως διδάγματα του σοφού και ιδανικού παρελθόντος στο
αβέβαιο και αμφίβολο παρόν.

2. Γενικές μορφολογικές παρατηρήσεις

Αναφερόμενοι στο περιεχόμενο του παροιμιακού λόγου επισημάναμε το γενικευτικό του χαρακτήρα. Θα πρέπει δηλαδή κάθε παροιμία να αναφέρεται σε γενικές και καθολικές αξίες και έτσι να μπορεί να εφαρμοστεί και στα συμφραζόμενα του έπους που σχετίζονται με συγκεκριμένα πρόσωπα και πράγματα. Για παράδειγμα, στην Η ραψωδία ο Διομήδης συμβουλεύει τους Λχαιούς να μην δεχτούν τους θησαυρούς του Αλέξανδρου και την Ελένη πια, διότι είναι ζήτημα χρόνου η ήττα των Τρώων (400-402). Παραθέτει λοιπόν τη φράση *ἤδη Τρώεσσιν ὀλέθρου πείρατ' ἐφῆπται* (402).⁴⁰² Στην παρούσα μορφή ο στίχος δεν μπορεί να θεωρηθεί παροιμία, διότι αναφέρεται ειδικά στους Τρώες και έτσι χάνει το γενικευτικό χαρακτήρα που πρέπει να έχει ο παροιμιακός λόγος. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε όμως ότι το *Τρώεσσιν* είναι τροποποίηση του ποιητή σε μια παλαιότερη παραδοσιακή μορφή που πιθανόν να ήταν *ἤδη θνητοῖσι ὀλέθρου πείρατ' ἐφῆπται* ή κάτι παρόμοιο. Έτσι ο στίχος γίνεται κατάλληλος να εξυπηρετήσει τους ποιητικούς στόχους του ποιητή στα παρόντα συμφραζόμενα, αλλά από την άλλη δεν χάνει και τον παραδοσιακό, παροιμιακό του τόνο. Συμπεραίνουμε λοιπόν πως υπάρχουν συγκεκριμένες εκφράσεις που δίνουν γενικευτικό τόνο στις παροιμίες και κατ' επέκταση και στους στίχους με παροιμιακό χαρακτήρα.

Πέρα όμως από συγκεκριμένες λέξεις και εκφράσεις που το περιεχόμενό τους και μόνο δίνει γενικευτικό χαρακτήρα, όπως το *θνητοῖς* που αναφέρεται σε όλους τους ανθρώπους, ή το *ἀνδρῶν* που αναφέρεται σε όλους τους άνδρες, ή το *ἀθανάτοισι* που είναι για όλους τους θεούς, υπάρχουν και συγκεκριμένα μόρια, η παρουσία των οποίων τονίζει και επιβεβαιώνει τον παροιμιακό χαρακτήρα του στίχου. Τα μόρια αυτά είναι το *δέ*, *τοί*, *τέ*, *γάρ*, *κέ* και *γέ*, όπως επισημάναμε ήδη. Από αυτά το *τέ* είναι το κατεξοχήν γενικευτικό μόριο.⁴⁰³ Το ίδιο και το *κέ*.⁴⁰⁴ Το *γάρ* επίσης είναι συνηθισμένο σε στίχους

⁴⁰² Βλ. CPG, Ap XIII 65.

⁴⁰³ Η διπλή χρήση του μορίου (*τέ ... τέ ...*) είναι σπάνια στην Ομηρική διάλεκτο και μάλλον είναι στοιχείο αρχαϊσμού. Βλ. σχετικά RUIJGH, (1971) σελ. 13-14. Επίσης, οι

που έχουν θέση επιχειρήματος και τις περισσότερες φορές συνοδεύεται από το καί.⁴⁰⁵ Η παρατήρηση αυτή ενισχύει την αρχική μας διαπίστωση ότι ο παροιμιακός λόγος λειτουργεί ως μέσο πειθούς. Με τα μόρια αυτά επιτυγχάνεται ο γενικευτικός τόνος που είναι απαραίτητος στις παροιμίες, αλλά η απουσία τους δε σημαίνει ότι η παροιμία χάνει το χαρακτήρα της, αφού μπορεί να τον προσλάβει, όπως είδαμε, από άλλες λέξεις γενικευτικού περιεχομένου. Επομένως, τα εν λόγω μόρια συνήθως βρίσκονται σε μια παροιμία, αλλά δεν αποκλείεται να μην υπάρχουν πολύ πιθανόν για μετρικούς λόγους. Αυτό που δεν πρέπει να λείπει είναι ο γενικευτικός χαρακτήρας γιατί τότε δεν υφίσταται παροιμία.

Επιπλέον, μια παροιμία χαρακτηρίζεται από συντομία.⁴⁰⁶ Μάλιστα η συντομία είναι αρετή της παροιμίας αφού την καθιστά ευκολότερη στην απομνημόνευση. Συναντάμε π.χ. την παροιμία *ῥεχθὲν δέ τε νήπιος ἔγνω* (P 32 και Y 198). Ο αρχαίος σχολιαστής παρατηρεί: *παροιμιακὸν δὲ τοῦτο. Εὐμνημόνευτον δὲ αὐτὸ ποιεῖ ἢ συντομία τῆς ἀπαγγελίας.*⁴⁰⁷ Υπάρχουν όμως στα έπη περιπτώσεις που δύο, τρεις ή και παραπάνω στίχοι κατατάσσονται στον παροιμιακό λόγο. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι ο ποιητής ήθελε να αναπτύξει κάποια συγκεκριμένη παροιμία για δικούς του λόγους. Ο ποιητής είχε την ευχέρεια να αναπτύσσει, να συντομεύει ή να αναδιαμορφώνει το υλικό του, ανάλογα με τις ανάγκες του. Η τεχνική αυτή έδωσε το έναυσμα στον MARTIN να την χαρακτηρίσει με τον όρο “telescoped”.⁴⁰⁸ Φυσικά είναι

DENNISTON, (1954) σελ. 520-536 και RUIJGH, (1971) σελ. 2-3 θεωρούν ότι το τέ είναι μόριο γενικευτικό και προσιδιάζει σε παρομοιώσεις και γενικές αλήθειες.

⁴⁰⁴ Βλ. CHANTRAINE, (1942-1953) σελ. 245.

⁴⁰⁵ Βλ. A 63: *καὶ γάρ τ’ ὄναρ ἐκ Διός ἐστιν*. Για την παροιμία αυτή βλ. παραπάνω σελ. 65-66. Επίσης, βλ. σχετικά DENNISTON, (1954) σελ. 108-109.

⁴⁰⁶ Ο RUSSO, (1983) σελ. 122 δικαιολογημένα θεωρεί τη συντομία ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των παροιμιών και των παροιμιωδών εκφράσεων.

⁴⁰⁷ Βλ. ERBSE, (1963-1988) σελ. 336.

⁴⁰⁸ Βλ. MARTIN, (1989) σελ. 215 επίσης, βλ. LARDINOIS, (1997) σελ. 23.

δύσκολο ο μελετητής να ανακαλύψει πίσω από τα λόγια του ποιητή τη λανθάνουσα παροιμία και δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι και το μέτρο του έπους λειτουργεί καταλυτικά στην τελική διαμόρφωση του στίχου. Μπορεί, επομένως, η αρχική παροιμία να παρουσιάζεται τροποποιημένη *metri gratia*.⁴⁰⁹ Σε άλλες περιπτώσεις το ρήμα της πρότασης παραλείπεται, κυρίως το βοηθητικό είμι. Για παράδειγμα, διαβάζουμε 'Αΐδης τοι ἀμείλιχος ἦδ' ἀδάμαστος (I 158), αλλά και ἀκεσταί τοι φρένες ἐσθλῶν (N 115). Είναι και αυτό ένα χαρακτηριστικό των παροιμιών.

Υπάρχουν ωστόσο περιπτώσεις που μας επιτρέπουν να διακρίνουμε την παροιμία. Τα παραδείγματα είναι αριετά. Ο Ησίοδος τονίζει οὐδὲ ἴσασι ὄσῳ πλέον ἤμισυ παντός (*Έργα και Ημέραι* 40) γνωρίζοντας ασφαλώς την παροιμία ἀρχὴ ἤμισυ παντός.⁴¹⁰ Στην Γ ραψωδία συναντάμε την παροιμιώδη φράση αὐτίκ' ἔπειθ' ἅμα μῦθος ἔην, τετέλεστο δὲ ἔργον (242),⁴¹¹ όταν ο Οδυσσεάς μαζί με άλλους ήρωες (Γ 239 κ.εξ.) παίρνουν από τη σικηνή του Αγαμέμνονα τη Βρισηίδα και τα υπόλοιπα δώρα που εκείνος είχε υποσχεθεί. Η φράση αυτή, που ο ίδιος ο ποιητής παραθέτει, φαίνεται πως ήταν αρχικά ἅμα ἔπος τε καὶ ἔργον.⁴¹² Φαίνεται λοιπόν ότι πρόκειται για μια τροποποιημένη μορφή, προσαρμοσμένη λεκτικά στο ύφος του έπους.

Αντίστοιχα, υπάρχουν περιπτώσεις που η ανίχνευση μιας παροιμίας είναι δύσκολη. Στην γνωστή παρομοίωση του Γλαύκου στη Ζ ραψωδία, όπου οι άνθρωποι παραλληλίζονται με φύλλα δένδρων, ο παροιμιακός τόνος είναι έκδηλος, αλλά δεν γνωρίζουμε ποια παροιμία είχε υπόψη του ο ποιητής.⁴¹³

⁴⁰⁹ Βλ. RUSSO, (1997) σελ. 49, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «... the force of poetic meter and diction may interfere with the verbal texture of the utterance». Βλ. σχετικά παρακάτω Κεφ. Δ', σελ. 169 κ.εξ.

⁴¹⁰ Για την παροιμία αυτή βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 123 κ.εξ.

⁴¹¹ Βλ. επίσης CPG, Ap IV 31a. Παράβαλε τη νεοελληνική παροιμιώδη έκφραση «τό 'πε και το 'κανε».

⁴¹² Βλ. *Υμνος Εις Ερμίν* 46, Ηρόδ. 3.135, Απολ. Ροδ. 4.103.

⁴¹³ Βλ. παραπάνω σελ. 90-91.

Σημαντικά στοιχεία είναι επίσης η παρήχηση και η επανάληψη λέξεων.⁴¹⁴ Συγκεκριμένα η παρήχηση, εκτός των άλλων, βοηθάει και στην απομνημόνευση και αποτελεί λογοτεχνικό στοιχείο των παροιμιών. Ο RUSSO παρατηρεί: «The preferences seem to be for alliteration and word repetition most of all».⁴¹⁵ Στο λόγο που εκφωνεί ο Οδυσσεύς για να ματαιώσει την αναχώρηση των Αχαιών (B 283-333) τονίζει: αἰσχρόν τοι δηρόν τε μένειν κενεόν τε νέεσθαι (298).⁴¹⁶ Η παροιμία, στην οποία δεσπόζουν οι παρηχήσεις (όν), υπογραμμίζει ότι μια προσπάθεια δεν πρέπει να εγκαταλείπεται πριν έλθει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Ο Ποσειδώνας πάλι, μιλώντας στον Ιδομενέα με τη μορφή του Θόαντα (N 232-238), τονίζει ότι συμφερτή δ' ἄρετή πέλει ἀνδρῶν καὶ μάλα λυγρῶν (N 237). Υπάρχουν αρκετά στοιχεία που προσδίδουν παροιμιακό τόνο στη φράση. Οι καταλήξεις -τή και -ρῶν συνιστούν οι ίδιες παρήχηση και δεν πρέπει να αγνοηθεί η ύπαρξη του μορίου δέ.⁴¹⁷ Τα παραδείγματα στα έπη είναι αρκετά.⁴¹⁸

Ακόμη, ο γνωμικός αόριστος προσιδιάζει σε αρκετές παροιμίες.⁴¹⁹ Για παράδειγμα, στο λόγο του Νέστορα: ἀλλ' οὐ πως ἅμα πάντα θεοὶ δόσαν ἀνθρώποισιν (Δ 320), και στην απάντηση του Τηλεμάχου στην Αθηνά / Μέντη στην α ραψωδία: οὐ γάρ πώ τις ἐδὸν γόνον ἀνέγνω (α 216). Ακόμη, παθῶν δέ τε νήπιος ἔγνω (*Έργα και Ημέραι* 218), πολλάκι καὶ

⁴¹⁴ Για την παρήχηση βλ. TAYLOR, (1931) σελ. 137 και RUSSO, (1992) σελ. 25.

⁴¹⁵ Βλ. RUSSO, (1983) σελ. 125.

⁴¹⁶ Βλ. CPG, Ap I 72. Τον παροιμιακό χαρακτήρα του χωρίου επιβεβαιώνουν οι παρηχήσεις καθώς και τα μόρια τοί και τέ. Άλλο στοιχείο είναι ο γενικευτικός τόνος.

⁴¹⁷ Βλ. JANKO, (1992) σελ. 76, όπου γίνεται λόγος για «proverbial ring»

⁴¹⁸ Βλ. A 80, E 531, I 63, Λ 514, Υ 248-249, Π 80-81 κ.α.

⁴¹⁹ Για το γνωμικό αόριστο βλ. SCHWYZER – DEBRUNER, (1950) σελ 285-286 και CHANTRAINE, (1942-1953) σελ. 185. Για περιπτώσεις γνωμικού αόριστου στα έπη βλ. K 320, K 509, K 633, Λ 224, Ξ 730, α 216, παραπάνω σελ. 101, 137, α 218, ζ 185, η 217 και επίσης παραπάνω σελ. 106, κ.α.

ξύμπασα πόλις κακοῦ ἀνδρὸς ἀπηύρα (Έργα και Ημέραι 240) κ.ά. Ο γνωμικός αόριστος και το γενικευτικό τέ δεν απαντώνται μόνο σε παροιμίες, αλλά δίνουν γενικευτική χροιά ακόμη και σε στίχους που δεν έχουν παροιμιακή προέλευση.⁴²⁰

Σε αριετές επίσης περιπτώσεις μια παροιμία αρχίζει με την αναφορική αντωνυμία ὅς. Αυτό φυσικά εντείνει το γενικευτικό της χαρακτήρα, εφόσον με τον τρόπο αυτό η παροιμία μπορεί να αναφέρεται σε οποιοδήποτε πρόσωπο. Όταν ο Αχιλλέας π.χ. απευθύνεται στη Θέτιδα για να δηλώσει ότι θα υπακούσει στις συμβουλές της, τονίζει χαρακτηριστικά: ὅς κε θεοῖς ἐπιπείθεται μάλα τ ' ἔκλυον αὐτοῦ (Α 218).⁴²¹ Στη συγκεκριμένη παροιμία, εκτός της αναφορικής αντωνυμίας, χαρακτηριστική είναι η παρουσία του γνωμικού αορίστου και του γενικευτικού τέ.⁴²²

Επιπλέον, η μορφή μιας παροιμίας πρέπει να διακρίνεται για τα αρχαϊκά στοιχεία της. Έτσι αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα καθώς φαίνεται περισσότερο συνδεδεμένη με το παρελθόν. Ο ABRAHAMS, μιλώντας για τις παροιμίες, ξεκαθαρίζει ότι έχουν μεγάλο κύρος «because they **seem** to embody the wisdom of the past».⁴²³ Είδαμε ότι ένα στοιχείο αρχαϊσμού είναι η διπλή χρήση του μορίου τέ (τέ ... τέ ...).⁴²⁴ Το γενικευτικό τέ επίσης από τον όγδοο αιώνα π.Χ. εθεωρείτο αρχαϊσμός.⁴²⁵

⁴²⁰ Αυτή τη διαπίστωση σημειώνει και ο LARDINOIS, (1997) σελ. 49, αναφερόμενος στις γνώμες.

⁴²¹ Ανάλογες περιπτώσεις βλ. Γ 109-110, Κ 341-342, Μ 409-410, τ 167, υ 243 κ.α. Για τις αναφορικές προτάσεις στον Όμηρο βλ. MONTEIL, (1963) σελ. 38, 55 και 66.

⁴²² Βλ. LEAF, (1900-1902) σελ. 20, KIRK, (1985) σελ. 75, όπου τονίζεται ο παροιμιακός χαρακτήρας του στίχου.

⁴²³ Βλ. ABRAHAMS, (1972) σελ. 122.

⁴²⁴ Βλ. παραπάνω σελ. 137.

⁴²⁵ Στη διαπίστωση αυτή προχωρά ο LARDINOIS, (1997) σελ. 53, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, για τα αρχαϊκά στοιχεία στις παροιμίες βλ. TAYLOR, (1931) σελ. 139.

Τέλος, πολύ συνηθισμένη είναι η περίπτωση κατά την οποία μια θετική έννοια συμπληρώνεται με την αρνητική της. Ο Ησίοδος για παράδειγμα αναφέρει: ἄφατοί τε φατοί τε, / ῥητοί τ' ἄρρητοί τε Διὸς μέγαλοιο ἔκκητι (*Ἔργα και Ημέραι* 5),⁴²⁶ ενώ στα ομηρικά έπη παρόμοιες περιπτώσεις δεν είναι σπάνιες.⁴²⁷

Συνεπώς, υπάρχουν κάποια συγκεκριμένα μορφολογικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον παροιμιακό λόγο τα οποία όμως είναι συνηθισμένα στα αρχαϊκά έπη. Εξάλλου η μορφή του παροιμιακού λόγου πρέπει πάντα να ακολουθεί κάποιους ποιητικούς κανόνες εφόσον οι παροιμίες και οι παροιμιώδεις εκφράσεις αποτελούν μικρά ποιήματα κατά την έκφραση του RUSSO.⁴²⁸ Αυτό συμβαίνει είτε αυτές εντοπίζονται στα έπη, είτε στον καθημερινό προφορικό λόγο, έξω από κάποιο λογοτεχνικό πλαίσιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

1. Αφηγηματολογία

⁴²⁶ Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 121-122.

⁴²⁷ Βλ. Β 204 και παραπάνω σελ. 78, Γ 108-109 και παραπάνω σελ. 79, Ε 531-532, Λ 408-410, ξ 329 κ.ά. Το φαινόμενο μελέτησε και ο LARDINOIS, (1997) σελ. 50, όσον αφορά τις γνωμικές εκφράσεις, διότι και εκεί εμφανίζεται. Βλ. επίσης STICKNEY, (1903) σελ. 28 και RUSSO, (1992) σελ. 25.

⁴²⁸ Βλ. RUSSO, (1983) σελ. 123.

Το ηρωικό έπος είναι μια τριτοπρόσωπη αφήγηση σε δακτυλικό εξάμετρο, όπως και το διδακτικό έπος. Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε πως πραγματώνεται η αφήγηση και ποιες μορφές παρουσιάζει αναφορικά πάντα με τον παροιμιακό λόγο. Όπως είδαμε, η ποικιλία του παροιμιακού λόγου οφείλεται σε ορισμένους παράγοντες και σε κανόνες που σχετίζονται και με την αφηγηματολογία.

Η DE JONG ⁴²⁹ εισάγει τους όρους *narrator* και *focalizer* και δίνει το δικό της ερμηνευτικό πλαίσιο που κωδικοποιεί και εξηγεί όσα σχετίζονται με την τεχνική της αφήγησης στην *Ιλιάδα*.⁴³⁰ Σύμφωνα λοιπόν με τη συγγραφέα, *narrator* μπορεί να ονομαστεί αυτός που επιτελεί την λεκτική παρουσίαση μια ιστορίας και *focalizer* αυτός που συμβάλλει στην διανοητική, συναισθηματική και διαισθητική παρουσίαση του μύθου. Συμβαίνει ωστόσο ο *narrator* να είναι και *focalizer*. Η αφήγηση του ποιητή δίνει ηθελημένα ή άθελα, ακόμη και με την επιλογή των λέξεων που χρησιμοποιεί, τη δική του ερμηνεία, στην οποία λανθάνει πάντα η συναισθηματική, διανοητική και διαισθητική παρουσίαση ενός έργου. Το αντίστροφο δεν μπορεί να συμβεί. Δεν μπορεί δηλαδή κάθε *focalizer* να είναι και *narrator*, διότι ο λόγος του μπορεί να παρουσιαστεί από κάποιον άλλο ο οποίος μπορεί να είναι ο *narrator*, όπως συμβαίνει στις εγκιβωτισμένες αφηγήσεις.

Στον παροιμιακό λόγο συναντάμε και τις δύο περιπτώσεις. Ο *narrator* και *focalizer* μπορεί να είναι το ίδιο πρόσωπο.⁴³¹ Συμβαίνει όμως, και αυτό είναι

⁴²⁹ Βλ. DE JONG, (1987) σελ. 33 κ.εξ.

⁴³⁰ Στο σημείο αυτό θα διατηρηθεί η Αγγλική ορολογία, διότι νομίζω ότι αποδίδει καλύτερα τις σκέψεις της συγγραφέως. Πάντως ο όρος *focalization* μπορεί να μεταφραστεί *εστίαση*, ο όρος *focalizer* μεταφράζεται *εστιακός χαρακτήρας* και ο όρος *narrator* μεταφράζεται *αφηγητής*. Οι σκέψεις της DE JONG για την *Ιλιάδα* βρίσκουν εφαρμογή σε όλο το φάσμα του αρχαϊκού έπους.

⁴³¹ Αυτό συμβαίνει πολύ σπάνια στον Όμηρο, ενώ είναι σύνηθες στον Ησίοδο. Για μια σύγκριση των δύο ποιητών, όσον αφορά τον παροιμιακό λόγο, βλ. παρακάτω Κεφ. Ε', σελ. 177 κ.εξ.

η πιο συνηθισμένη περίπτωση, *narrator* και *focalizer* να είναι διαφορετικά πρόσωπα, διότι ο παροιμιακός λόγος εισάγεται από κάποιον χαρακτήρα του έργου σε ευθύ λόγο και όχι από τον βασικό αφηγητή, τον *narrator*. Επειδή ο παροιμιακός λόγος είναι δοσμένος σε ευθύ άμεσο λόγο και όχι σε αφήγηση ο χαρακτήρας που τον εισάγει διατηρεί και τους δυο ρόλους, είναι δηλαδή δευτερεύων *narrator-focalizer*. Ο πρωτεύων όμως *narrator-focalizer* κυριαρχεί επί του δευτερεύοντος, γιατί μπορεί να αποφασίσει πόσο θα μιλήσει ο δευτερεύων και επίσης μπορεί να σχολιάσει την αφήγησή του.

Είναι επίσης σημαντικό να γίνει διάκριση μεταξύ εξωτερικού και εσωτερικού *narrator-focalizer*. Εξωτερικός είναι ο ποιητής, αφού δε συμμετέχει στην δράση με τη μορφή κάποιου χαρακτήρα, ενώ εσωτερικός είναι οποιοσδήποτε χαρακτήρας του έργου αναλαμβάνει το ρόλο του αφηγητή. Επίσης, δέκτης της αφήγησης μπορεί να είναι εξωτερικός ή εσωτερικός. Εξωτερικός είναι ο ακροατής-αναγνώστης των επών ενώ εσωτερικός ο χαρακτήρας ή οι χαρακτήρες του έργου προς τους οποίους κάθε φορά απευθύνεται κάποια αφήγηση.

Στη περίπτωση του παροιμιακού λόγου μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

α) είναι δυνατό ο πρωτεύων αφηγητής (*narrator-focalizer*) να χρησιμοποιεί ο ίδιος παροιμιακό λόγο, απευθυνόμενος αρχικά σε κάποιον από τους χαρακτήρες του, αλλά δευτερευόντως στους ακροατές-αναγνώστες του.

Στην περίπτωση του ηρωικού έπους αυτό είναι εξαιρετικά σπάνιο.⁴³² Στην *Ιλιάδα* π.χ. συμβαίνει μόνο δυο φορές και το ίδιο στην *Οδύσσεια*. Στην Πρωΐα ο ποιητής παραθέτει την παροιμία *ἀλλ' αἰεὶ τε Διὸς κρείστων νόος ἤέ περ ἀνδρῶν* (688). Αναφέρει την παροιμία αυτή λίγο πριν το θάνατο του Πατρόκλου, σε ένα πράγματι κομβικό σημείο του έπους, και αφενός την

⁴³² Βλ. και R. JANKO, *Ομήρου Ιλιάδα*, τόμ. Δ, σελ. 720: «Σπάνια ο ποιητής αναλαμβάνει να εκφέρει αυτοπροσώπως αυθεντικά γνωμικά...».

απευθύνει στον ίδιο τον Πάτροκλο, αλλά κυρίως στους ακροατές για να εκφράσει καλύτερα το ότι η θεϊκή θέληση υπερτερεί της ανθρώπινης.⁴³³

Επίσης, στην Φραψωδία, όταν ο Σιάμανδρος καταδιώκει τον Αχιλλέα (233 κ. εξ.) και δεν μπορεί να ξεφύγει, ο ποιητής παρατηρεί: *θεοὶ δέ τε φέρτεροι ἀνδρῶν* (264).⁴³⁴

Ανάλογες περιπτώσεις συναντάμε στην *Οδύσσεια* (ε 79-80 και π 161). Το σημαντικό είναι ότι, όταν χρησιμοποιεί παροιμιακό λόγο, ο ποιητής αποσκοπεί στο να καταστήσει σαφές ότι ο λόγος του έχει καθολικό χαρακτήρα και αφορά τόσο τους χαρακτήρες όσο και το κοινό του.

Στα έργα του Ησιόδου δεν έχουμε τις ομηρικές τεχνικές αφήγησης. Ο ποιητής, μέσω του ποιητικού προσωπείου που χρησιμοποιεί, είναι αποκλειστικός φορέας της αφήγησης και ανήκει σε εκείνους που γνωρίζουν την «αλήθεια». Απευθύνεται λοιπόν στους ακροατές του (*Θεογονία*), ή άμεσα στον αποδέκτη του λόγου του και κατ' επέκταση στους ακροατές του (*Έργα και Ημέραι*). Εκτός από τον Πέρση ο ποιητής απευθύνεται στους φαύλους βασιλείς (40), στις Μούσες (1) και στο Δία (9-10).⁴³⁵ Οι ακροατές του Ησιόδου πρέπει να ελλαμβάνουν τον Πέρση σαν παράδειγμα προς αποφυγή.

β) Είναι δυνατόν ο πρωτεύων αφηγητής (*narrator-focalizer*) να ενσωματώνει στην αφήγησή του τον λόγο ενός χαρακτήρα ο οποίος μπορεί να απευθύνεται σε έναν άλλον χαρακτήρα, αλλά και στους αναγνώστες-ακροατές. Ο λόγος σε αυτή την περίπτωση είναι ευθύς.⁴³⁶ Ο αφηγητής εισάγει μια

⁴³³ Η ίδια παροιμία, τροποποιημένη χρησιμοποιείται και από τον Έκτορα, P 176. Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 75.

⁴³⁴ Για τη φράση βλ. παραπάνω σελ. 78-79.

⁴³⁵ Βλ. σχετικά WEST, (1978) σελ. 39 και SCHMIDT, (1986) σελ. 52.

⁴³⁶ Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τα *exempla*. Η ιστορία π.χ. του Μελεάγρου στην I φραψωδία λειτουργεί ως προτρεπτικό παράδειγμα ενδοκειμενικά, αλλά εξωκειμενικά ερμηνεύεται ως προσπάθεια του ποιητή να υποδηλώσει στους ακροατές του τις συνέπειες της οργής του Αχιλλέα και να προετοιμάσει τα γεγονότα που θα ακολουθήσουν. Σχετικά με το παράδειγμα αυτό βλ. ANDRESEN, (1987) σελ. 4-5 και WILLCOCK, (1964) σελ. 141-154 και

παροιμία υιοθετώντας την *persona* ενός από τους χαρακτήρες του. Έτσι η παροιμία λειτουργεί σε δύο επίπεδα. Ενδοκειμενικά, στο επίπεδο της πλοκής του έργου, αλλά και εξωκειμενικά, στο επίπεδο της επικοινωνίας του αφηγητή με το κοινό του.

Στον Ησίοδο ο ομιλητής είναι και αφηγητής. Μόνο μια εξαίρεση μπορούμε να εντοπίσουμε, αυτή του γερακιού (*Έργα και Ημέραι* 207 κ.εξ.):
ἄφρων δ' , ὅς κ' ἐθέλη πρὸς κρείσσονας ἀντιφερίζειν. Ὅπως είναι προφανές, πίσω από το γεράκι κρύβεται ο ίδιος ο αφηγητής και απευθύνεται στον Πέρση και στους ακροατές του.⁴³⁷

Στον Όμηρο, αντίθετα, η περίπτωση αυτή είναι πολύ συνηθισμένη. Οι περισσότερες παροιμίες εισάγονται από χαρακτήρες των επών και σε ελάχιστες περιπτώσεις, όπως είδαμε, από τον ίδιο τον ποιητή. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ποιητής ταυτίζεται με έναν από τους βασικούς χαρακτήρες, αν και είναι πολύ δύσκολο να ξεχωρίσουμε σε ποιες περιπτώσεις συμβαίνει αυτό.⁴³⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι στην *Ιλιάδα* ο Αχιλλέας εκφράζει συχνά απόψεις όσον αφορά τον ηρωικό θάνατο που ομοιάζουν με την αντίληψη που

K.E. MANTZAPHS, *Το μυθολογικό παράδειγμα στην Ιλιάδα* (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Διπλωματική Εργασία), Ρέθυμνο, 2003, σελ. 57.

⁴³⁷ Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 124-125.

⁴³⁸ Ο LARDINOIS, (1997) σελ. 162 ορθά σημειώνει: «Of course it is very hard to determine where the voice of the poet or the narrator intrudes in the speeches of the gods and heroes». Η πρώτη περίπτωση κατά την οποία ο ποιητής/αφηγητής ταυτίστηκε με έναν χαρακτήρα απαντά στον Σιμωνίδη απόσπ. 19 όπου τα λόγια του Γλαύκου που παρομοιάζει τις ανθρώπινες γενιές με φύλλα δένδρων (Z 146) αποδίδονται στον «άνδρα από τη Χίο»: Χῖος ἔειπεν ἀνήρ. Για ανάλογες περιπτώσεις βλ. Ηράκλειτος, απόσπ. A22 D-K, Πίνδαρος, *Πυθιονίκος* 4.277 και J. TEUFER, *De Homero in apophthegmatis usurpato*, Diss. Leipzig, 1890. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα στην επική παράδοση ταύτισης του ποιητή με έναν από τους πρωταγωνιστικούς του χαρακτήρες όχι μόνον σε περιπτώσεις παροιμιακού λόγου, για τα οποία βλ. MARTIN, (1989) σελ. 233-234. Όσον αφορά την τραγωδία βλ. A. PICKARD-CAMBRIDGE, *Dithyramb, Tragedy and Comedy*, Oxford, 1962, σελ. 79 κ.εξ. και G.F. ELSE, *The Origin and Early Form of the Greek Tragedy*, Cambridge, 1965, σελ. 58-59.

διαπερνά ολόκληρο το ποίημα σχετικά με το ίδιο θέμα (Κ 318 κ.εξ. και 406 κ.εξ.) και επίσης το ίδιο συμβαίνει όσον αφορά τη θεϊκή δύναμη (Π 688 σε συνδυασμό με Σ 328). Το ίδιο γίνεται και με τον Έκτορα (Ρ 176-178, Φ 264).⁴³⁹ Ανάλογες περιπτώσεις υπάρχουν και στην *Οδύσσεια*. Ο Οδυσσεύς π.χ. πρεσβεύει απόψεις που αντιπροσωπεύουν τον ίδιο τον ποιητή όσον αφορά τη δυσκολία που έχει ένας θνητός να αναγνωρίσει ένα θεό (κ 573-574).⁴⁴⁰

γ) Είναι δυνατόν ο δευτερεύων αφηγητής να ενσωματώσει στην αφήγησή του την εστίαση (*focalization*) ενός χαρακτήρα όχι όμως σε ευθύ λόγο. Έτσι έχουμε την πρωτεύουσα αφήγηση μέσα στην οποία υπάρχει ο λόγος του δευτερεύοντος αφηγητή, όπου υπάρχει η κρίση (*focalization*) ενός τρίτου χαρακτήρα.⁴⁴¹ Στη Λ ραψωδία ο Νέστορας αναφέρει στον Πάτροκλο τα λόγια που απηύθυνε ο Πηλέας στον Αχιλλέα, πριν αυτός φύγει για τον πόλεμο (772 κ.εξ.). Μεταξύ άλλων παρέθεσε και την φράση *αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων* (784).⁴⁴² Δεν έχουμε όμως τα λόγια του Πηλέα σε ευθύ λόγο, αλλά του δευτερεύοντος αφηγητή που τα απευθύνει στον Πάτροκλο. Επιπλέον, ο ποιητής-αφηγητής απευθύνεται στο κοινό του. Έχουμε λοιπόν πολλαπλά επίπεδα αφήγησης.

δ) Στον λόγο του δευτερεύοντος αφηγητή είναι δυνατόν να ενσωματωθεί ο ευθύς λόγος ενός τρίτου χαρακτήρα που μεταβάλλεται σε τρίτο *narrator-focalizer*. Αποδέκτες του λόγου αυτού είναι τρεις. Αυτός στον οποίο άμεσα απευθύνεται, αυτός στον οποίο απευθύνεται ο λόγος του δευτερεύοντος αφηγητή και τέλος το κοινό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συναντάμε στη Ι

⁴³⁹ Βλ. σχετικά LARDINOIS, (1997) σελ. 163-164.

⁴⁴⁰ Το γεγονός αυτό σημειώνει ο LARDINOIS, ό.π. σελ. 164, υποσ. 41.

⁴⁴¹ Βλ. το παράδειγμα της Νιόβης (Ω 599 κ.εξ.). Η ιστορία λέγεται πρωτίστως από τον Όμηρο, εκείνος ενσωματώνει το λόγο του Αχιλλέα όπου υπάρχει η αντίδραση της Νιόβης για τον θάνατο των παιδιών της όταν υπογραμμίζει ότι θρηγούσε μέχρι να μεταμορφωθεί από τον Δία σε πέτρα. Παραδείγματα αυτού του είδους αναφέρει η DE JONG, (1987) σελ. 169 κ.εξ.

⁴⁴² Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 85.

ραψωδία όπου ο Οδυσσεάς μεταφέρει σε ευθύ πια λόγο τις συμβουλές του Πηλέα προς τον Αχιλλέα (254 κ.εξ.). Μεταξύ άλλων αναφέρει και την παροιμία φιλοφροσύνη γὰρ ἀμείνων (256).⁴⁴³ Και εδώ διακρίνουμε πολλαπλά αφηγηματικά επίπεδα. Ο Πηλέας απευθύνεται στον Αχιλλέα, ο Οδυσσεάς μεταφέρει τα λόγια του Πηλέα σε ευθύ λόγο πάλι στον Αχιλλέα και πρωτεύων αφηγητής είναι ο Όμηρος που απευθύνεται στο κοινό του.

Ο παροιμιακός λόγος εντάσσεται επομένως σε διάφορες τεχνικές αφήγησης και η επικοινωνιακή λειτουργία επιτελείται σε πολλαπλά επίπεδα. Από την άλλη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως μια μορφή δευτερεύουσας αφήγησης (*embedded narrative*), αν και σύντομης, εφόσον δεν σχετίζεται άμεσα με την πλοκή του έπους. Όπως είδαμε, ο παροιμιακός λόγος είναι προσπάθεια δημιουργίας μιας αναλογίας μεταξύ της πλοκής συγκεκριμένα και μιας κρίσης που θα μπορούσε να βρει εφαρμογή σε πολλές και διαφορετικές περιστάσεις.⁴⁴⁴ Θα μπορούσε δηλαδή να πει κανείς *mutatis mutandis* ότι αποτελεί μια ξεχωριστή ιδιόμορφη περίπτωση δευτερεύουσας αφήγησης. Η ιδιομορφία συνίσταται στο ότι δεν έχει την έκταση που συνήθως έχουν οι δευτερεύουσες αφηγήσεις, όπως φαίνεται τόσο στο ηρωικό όσο και στο διδακτικό έπος.

Θα πρέπει όμως να δούμε ποια μπορεί να είναι η σχέση μιας δευτερεύουσας αφήγησης με την κύρια. Γενικά μπορούμε να διακρίνουμε τρεις περιπτώσεις,⁴⁴⁵ από τις οποίες μόνο η μία σχετίζεται με τον παροιμιακό λόγο,⁴⁴⁶ και κατά την οποία η σχέση μεταξύ πρωτεύουσας και δευτερεύουσας

⁴⁴³ Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 95.

⁴⁴⁴ Βλ. και όσα ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* αναφέρει σχετικά: ἐάν τις καθόλου λέγων ἐπιτύχη τῶν δοξῶν ἅς ἐκεῖνοι κατὰ μέρος ἔχουσιν (1395b2-3).

⁴⁴⁵ Η διάκριση ανήκει στον ANDERSEN, (1987) σελ. 7 κ.εξ.

⁴⁴⁶ Στην πρώτη περίπτωση η δευτερεύουσα διήγηση είναι εντελώς ανεξάρτητη και αυτοτελής. Δεν σχετίζεται καθόλου με την κύρια διήγηση και έχει αυτόνομο και αυθύπαρκτο ρόλο. Ένα παράδειγμα τέτοιας διήγησης είναι οι αραβικές ιστορίες στο *Χίλιες και μια Νύχτες*. Εκεί η αφηγήτρια διηγείται κάθε βράδυ και μια ξεχωριστή ιστορία, ανεξάρτητη από την κύρια

διήγησης είναι άμεση και σημαντική και οι αναλογίες μεταξύ τους αξιοσημείωτες. Ο ρόλος που αναλαμβάνει να επιτελέσει η δευτερεύουσα διήγηση είναι να ερμηνεύσει και να εξηγήσει την κύρια διήγηση. Πράγματι, όπως είδαμε, ο παροιμιακός λόγος ενδυναμώνει την επιχειρηματολογία του ομιλητή κάθε φορά, ερμηνεύει και υπομνηματίζει τα λεγόμενά του και ενισχύει την αποδεικτική του προσπάθεια. Επιπλέον όμως, έχουμε δει ότι ο παροιμιακός λόγος πρέπει να εμπεριέχει μεγάλες αναλογίες με την πλοκή για να έχει μεγαλύτερη βαρύτητα και ευρύτερο φάσμα παραγωγής πειθούς.

Επομένως, ο παροιμιακός λόγος πραγματώνεται μέσα στο αρχαϊκό έπος με τη βοήθεια πολλαπλών τεχνικών αφήγησης.

διήγηση και αυτοτελή. Καθεμία από τις πολλές δευτερεύουσες αφηγήσεις μπορεί να παραλειφθεί χωρίς να αλλοιωθεί το σύνολο και επίσης για την κατανόηση της καθεμιάς από τις δευτερεύουσες αφηγήσεις δεν είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε τις άλλες ή την κύρια αφήγηση. Στην τρίτη περίπτωση αφήγησης η κύρια με την δευτερεύουσα διήγηση παρουσιάζουν μεγάλη θεματική σχέση. Η σύνδεσή τους μπορεί να συνίσταται τόσο σε αντίθεση όσο και σε αναλογία (αρνητικό και θετικό παράδειγμα αντίστοιχα). Με αυτό τον τρόπο η δευτερεύουσα διήγηση δίνει μια διαφορετική θεώρηση στην κύρια διήγηση από την πλευρά του ακροατή ή του αναγνώστη. Με άλλα λόγια, στην περίπτωση αυτή η δευτερεύουσα διήγηση είναι απαραίτητη στον σχηματισμό πλήρους και ολοκληρωμένης αντίληψης και ερμηνευτικής προσέγγισης της κύριας διήγησης από τον ακροατή ή αναγνώστη. Για το λόγο αυτό η BAL (1985), σελ. 146 θεωρεί ότι η δευτερεύουσα διήγηση «may be taken as sign of the primary fabula». Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η ALDEN, (2000) σελ. 13.

2. Ο πομπός και ο δέκτης

Σε όλες τις περιπτώσεις παροιμιακού λόγου υπάρχει επικοινωνία του ποιητή με το κοινό του. Λειτουργεί δηλαδή ο παροιμιακός λόγος πάντοτε και εξωκειμενικά. Συγκεκριμένα, ανεξάρτητα από το ποιος είναι ο ομιλητής-χαρακτήρας (πολύ περισσότερο αν αυτός είναι ο ίδιος ο αφηγητής) ή ο δέκτης, ο ποιητής εισάγει τις παροιμίες (είτε ο ίδιος, είτε μέσω των χαρακτήρων)

στοχεύοντας στο ακροατήριό του.⁴⁴⁷ Την άποψη αυτή ενισχύουν όσα είδαμε για τη μεγάλη επίδραση που ασκούσε στο ακροατήριο των επών ο παροιμιακός λόγος και για την έντονη παιδευτική σημασία που είχαν προσλάβει τα έπη.⁴⁴⁸

Εκτός αυτού, πρέπει να εξεταστεί το ζήτημα αυτό και ενδοκειμενικά. Θα πρέπει δηλαδή να διερευνηθεί ποιος μπορεί να είναι ο πομπός του παροιμιακού λόγου και ποιος ο δέκτης μέσα στο ίδιο το κείμενο και μέσα στην συγκεκριμένη πλοκή που αυτό κάθε φορά έχει. Όπως έχει σημειωθεί και παραπάνω,⁴⁴⁹ το μόνο κριτήριο κατανόησης του παροιμιακού λόγου είναι το συγκεκριμένο. Χωρίς να προσεγγίσουμε το περιβάλλον που βρίσκεται η παροιμία δεν είναι δυνατόν να αντιληφθούμε τη λειτουργικότητά της η οποία εκτυλίσσεται και πραγματώνεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο αφηγηματικό πλαίσιο. Προς την κατεύθυνση αυτή είναι χρήσιμο να εξετάσουμε ποιος μπορεί να είναι ο πομπός και ποιος ο δέκτης κάθε φορά.

Η σημαντικότερη παρατήρηση που πρέπει να γίνει είναι ότι τις περισσότερες φορές οι παροιμίες χρησιμοποιούνται από πρόσωπα που περιβάλλονται με κύρος, ό,τι απορρέει είτε από την κοινωνική τους θέση είτε από την ηλικία τους.⁴⁵⁰ Πράγματι, εξέχοντα κοινωνικά πρόσωπα δικαιολογείται, ή τουλάχιστον αναμένεται, να γνωρίζουν τη λαϊκή σοφία. Μάλιστα τα πρόσωπα αυτά πολύ συχνά χρειάζεται να επιβάλουν τις απόψεις τους στους νεότερους ή να δικαιολογήσουν κάποια τους απόφαση. Από την άλλη οι πρεσβύτεροι είναι οι πλέον αρμόδιοι να επικαλούνται τη λεγόμενη

⁴⁴⁷ Βλ. TODOROV, (1990) σελ. 22. Στην ενότητα αυτή δεν θα ασχοληθούμε με το διδακτικό έπος, εφόσον δεν παρουσιάζει πλοκή, ούτε υπάρχουν ομιλίες χαρακτήρων με μόνη εξαίρεση αυτή του γερακιού (*Έργα και Ημέραι* 207 κ.εξ.).

⁴⁴⁸ Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 61 κ.εξ.

⁴⁴⁹ Βλ. παραπάνω σελ. 24 κ.εξ.

⁴⁵⁰ Το ίδιο συμβαίνει και με τις γνώμες, όπως παρατηρεί ο LARDINOIS, (1997) σελ. 83 κ.εξ. Σχετικά βλ. K. A. RAAFLAUB, “Homeric Society”, στο I. MORRIS – B. POWELL, (eds), *A New Companion to Homer*, Leiden-N. York-Köln 1997, σελ. 624 κ.εξ και ειδικά σελ. 633.

«λογοτεχνία της σοφίας», αφού οι εμπειρίες που έχουν αποκτήσει λόγω ηλικίας τους καθιστούν σοφούς. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη: ἀρμόττει δὲ γνωμολογεῖν ἡλικία μὲν πρεσβυτέρων, ... ὡς τὸ μὲν μὴ τηλικοῦτον ὄντα γνωμολογεῖν ἀπρεπὲς ὥσπερ καὶ τὸ μυθολογεῖν, ... ἡλίθιον καὶ ἀπαίδευτον (Ρητορική 1395a2-6). Τονίζει λοιπὸν ὁ φιλόσοφος ὅτι ὄχι μόνον οἱ πρεσβύτεροι ἀρμόζει νὰ χρησιμοποιοῦν παροϊμακὸ λόγον, ἀλλὰ ἀνὰ τὸ πράξει κάποιον νεότερος θὰ θεωρηθεῖ ἀπρεπὲς καὶ δείγμα ἐλλειψῆς παιδείας. Κάτι ἀνάλογο παρατηροῦμε καὶ στο ἀρχαῖο ἔπος.

Συγκεκριμένα διακρίνουμε τὶς ἐξῆς περιπτώσεις:

- α) οἱ πρεσβύτεροι ἀπευθύνονται σε νεότερους,⁴⁵¹
- β) ὁ ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ στους στρατιώτες ἢ ὁ κύριος στους δούλους,⁴⁵²
- γ) οἱ γονεῖς στα παιδιά,⁴⁵³
- δ) ὁ δάσκαλος στο μαθητῆ,⁴⁵⁴
- ε) ὁ «ξένος» στους ἀνθρώπους ποὺ τον φιλοξενοῦν,⁴⁵⁵
- στ) κάποιος θεὸς σε θνητούς.⁴⁵⁶

⁴⁵¹ Βλ. I 249-251 (ὁ Οδυσσεὺς στον Ἀχιλλέα), παραπάνω σελ. 92, Θ 143-144 (ὁ Νέστορας στο Διομήδη), Ψ 315-318 (ὁ Νέστορας στον Ἀντίλοχο), ο 78-79 (ὁ Μενέλαος στον Τηλέμαχο) κ.ά.

⁴⁵² Βλ. Β 204 (ὁ Οδυσσεὺς στους στρατιώτες), παραπάνω σελ. 80, Μ 270 (οἱ Αἴαντες στους στρατιώτες), χ 412 (ὁ Οδυσσεὺς στην Εὐρύκλεια), παραπάνω σελ. 111, κ.ά.

⁴⁵³ Βλ. Ζ 261 (ἡ Εκάβη στον Ἐκτορα), παρακάτω σελ. 159, υποσ. 471, I 256 (ὁ Πηλέας στον Ἀχιλλέα), παραπάνω σελ. 147.

⁴⁵⁴ Βλ. I 497 (ὁ Φοῖνιξ στον Ἀχιλλέα).

⁴⁵⁵ Ὁ ξένος περιβάλλεται με κύρος, διότι εἶναι πρόσωπο ἱερὸ. Ὁ LARDINOIS, (1997) σελ. 87 θεωρεῖ ὅτι ὁ «ξένος», ἐφόσον δὲν ἀνήκει στην κοινωνία στην ὁποία βρίσκεται, δὲν εἶναι υποχρεωμένος νὰ ἀκολουθεῖ καὶ τὶς κοινωνικὲς τῆς συμβάσεις. Βλ. θ 552 (ὁ Οδυσσεὺς στον Ἀλκίνοο), ο 392 (ὁ Οδυσσεὺς στον Εὐμαιο) κ.ά.

⁴⁵⁶ Βλ. Ὑμνος εἰς Ερμῆν 92-93 (ὁ Ερμῆς στον γέροντα), παραπάνω σελ. 132.

Τέλος είναι πιο σπάνια, αλλά υπάρχει και η περίπτωση να αναφέρονται παροιμίες μεταξύ ισότιμων χαρακτήρων, αλλά αυτό είναι κάθε φορά επιβεβλημένο και οφείλεται σε λόγους πλοκής.⁴⁵⁷

Επιπλέον, δεν πρέπει να αγνοήσουμε και στην περίπτωση αυτή τη διάσταση της πειθούς. Ο πομπός χρησιμοποιώντας παροιμιακό λόγο στόχο έχει πάντα να διδάξει και να πείσει. Ο δέκτης άλλες φορές πείθεται, άλλες όχι και αυτό καθορίζεται ενδοκειμενικά από την ισχύ της παροιμίας και των υπολοίπων μέσων που είχε ο πομπός στη διάθεσή του και από τους στόχους του ποιητή. Εξωκειμενικά δεν έχουμε ενδείξεις αν συμβαίνει αυτό αλλά θεωρούμε ότι το ξεχωριστό ειδικό βάρος που είχε η παροιμία, ως προϊόν παραδοσιακής σοφίας και απόσταγμα του «δανικού» παρελθόντος, θα έπαιζε το ρόλο του προς την κατεύθυνση αυτή.⁴⁵⁸

Συμπερασματικά, με βάση τα παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι στα ομηρικά έπη η σχέση που συνδέει τον πομπό με τον αποδέκτη του παροιμιακού λόγου είναι συγκεκριμένη. Η ηλικία και η κοινωνική θέση είναι δύο στοιχεία για τα οποία θα πρέπει να διακρίνεται ο χαρακτήρας που χρησιμοποιεί παροιμιακό λόγο. Ο δέκτης στην καλύτερη περίπτωση θα πρέπει να είναι ισότιμος με τον πομπό. Το ίδιο συμβαίνει στους *Ομηρικούς Ύμνους*, αλλά με κάποιες εξαιρέσεις.⁴⁵⁹ Τέλος, όσον αφορά τα έργα του Ησιόδου, στη *Θεογονία* δεν μπορούμε να ερευνήσουμε το ζήτημα ενδοκειμενικά, διότι όπως σημειώσαμε η πλοκή δεν στηρίζεται στην αλληλεπίδραση χαρακτήρων και

⁴⁵⁷ Βλ. Α 63 (ο Αχιλλέας στον Αγαμέμνονα, παρά το ότι ο Αγαμέμνων είναι αρχηγός του στρατεύματος στη συνέλευση όλοι οι υπόλοιποι αρχηγοί του μιλούν ως ίσος προς ίσο), Ρ 176 (ο Έκτορας στο Γλαύκο) κ.α.

⁴⁵⁸ Ως προς την επίτευξη του στόχου του πομπού στα έπη και τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν στο αφηγηματικό περιβάλλον που κάθε φορά συναντάμε βλ. παραπάνω το Β' Κεφάλαιο σελ. 58 κ.εξ.

⁴⁵⁹ Π.χ. βλ. *Ύμνος εις Αφροδίτην* 189-190 (ο Αγκίσσης στην Αφροδίτη) και παραπάνω σελ. 132 και *Ύμνος εις Ερμην* 202-203 (ο γέροντας στον Απόλλωνα χωρίς όμως να γνωρίζει ποιος πράγματι είναι), βλ. παραπάνω σελ. 132..

επομένως στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων πομπός είναι ο ποιητής/αφηγητής και δέκτης το κοινό του. Στο *Έργα και Ημέραι* ενδοκειμενικά πομπός είναι ο ποιητής/αφηγητής και δέκτης ο αδερφός, του Πέρσης. Ωστόσο, και εδώ ο ποιητής/αφηγητής είναι ανώτερος από τον αποδέκτη αφού παρουσιάζεται να κατέχει την αλήθεια και τη σοφία. Εξωκειμενικά ισχύουν όσα σημειώσαμε για τη *Θεογονία*.

3. Το είδος του παροιμιακού λόγου

Ο παροιμιακός λόγος μπορεί να ταξινομηθεί. Κριτήριο αποτελεί ο λόγος για τον οποίο ο ποιητής και οι χαρακτήρες τον χρησιμοποιούν κάθε φορά.⁴⁶⁰

⁴⁶⁰ Βεβαίως προηγουμένως έγινε διάκριση ανάμεσα σε περιπτώσεις παροιμιακού λόγου που επέφεραν ή μη το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα., βλ. παραπάνω σελ. 71 κ.εξ., για την *Ιλιάδα* και 98 κ.εξ. για την *Οδύσσεια*. Όμως, η διάκριση αυτή έγινε περισσότερο για να

Πρέπει όμως πάντα να έχουμε υπόψη ότι οι περισσότερες παροιμίες και παροιμιώδεις φράσεις μπορούν κάλλιστα να εγριβωτιστούν σε διαφορετικά αφηγηματικά περιβάλλοντα και να αποκτήσουν έτσι διαφορετικές σημασίες με βάση πάντα το στόχο του ομιλητή κάθε φορά. Επομένως, τα είδη του παροιμιακού λόγου που εντοπίζουμε αναφέρονται πάντα σε ένα συγκεκριμένο συγκείμενο/περιβάλλον. Το περιβάλλον αυτό καθορίζει την αφηγηματική λειτουργικότητα του παροιμιακού λόγου και τις σημασιολογικές του διαφοροποιήσεις πάντα με στόχο την πειθώ.

Με βάση τα παραπάνω διακρίνουμε παροιμίες και παροιμιώδεις εκφράσεις με προτρεπτικό, αποτρεπτικό, παρηγορητικό, απολογητικό και διδακτικό χαρακτήρα, πάντα στο συγκεκριμένο συγκείμενο που απαντούν. Όπως εύκολα μπορεί να καταλάβει κανείς, ο προτρεπτικός συνίσταται στο να παροτρύνει ένας χαρακτήρας το συνομιλητή του να προβεί σε μια συγκεκριμένη πράξη, ο αποτρεπτικός στο να τον απωθήσει από κάποια συγκεκριμένη συμπεριφορά, ο παρηγορητικός στο να επιφέρει παραμυθία σε κάποια δύσκολη στιγμή και ο απολογητικός στο να δικαιολογήσει μια σκέψη, μια επιλογή, μια ενέργεια, μια συμπεριφορά η οποία αποδεικνύεται είτε σωστή, είτε εσφαλμένη. Ο διδακτικός χαρακτήρας τέλος συμπεριλαμβάνεται σίγουρα στα υπόλοιπα είδη, αλλά έχει μια ουσιαστική διαφορά. Μέσω αυτού ο αποδέκτης προσλαμβάνει διδάγματα που τον αφορούν γενικά και όχι μόνο αναφορικά με τη συγκεκριμένη κάθε φορά έκφραση της πλοκής.

συστηματοποιηθεί η έρευνά μας επί της λειτουργικότητας του παροιμιακού λόγου και δεν μπορεί να θεωρηθεί συστηματικό κριτήριο ταξινόμησής του. Για τον ίδιο λόγο έγινε και η διάκρισή του ανάλογα με το περιεχόμενο σε παροιμιακό λόγο σχετικό με τους θεούς, τους βασιλείς κ.τ.λ. Στο σημείο όμως αυτό ο σκοπός εισαγωγής θα είναι αυτός που θα αποτελέσει το κύριο κριτήριο κατηγοριοποίησης.

Οι παροιμίες και οι παροιμιώδεις εκφράσεις βρίσκονται πάντα ενταγμένες μέσα σε ένα λόγο που απευθύνεται σε κάποιο χαρακτήρα.⁴⁶¹ Κάτι ανάλογο συμβαίνει ακόμη και στην περίπτωση που ο ίδιος ο ποιητής απευθύνεται στους ακροατές του έπους.⁴⁶² Στα ομηρικά έπη υπάρχουν δεκαέξι είδη λόγων, σύμφωνα με τη διαίρεση του FINGERLE: αρχηγών και βασιλέων (Feldherrnreden), προτροπές για μάχη (Kampfaufrufe), ομιλίες σχετικές με μάχες (Kampfreden), επινίχιες ομιλίες (Triumphreden), θρήνους (Totenklagen), παράπονα (Klagedreden), παρηγοριές (Trost- und Ermunterungsreden), παρακλήσεις (Bittreden), επιπλήξεις (Schelt- und Drohreden), σαρκασμούς (Spottreden), επαίνους (Lobreden), χαιρετισμούς και αποχαιρετισμούς (Begrüßungs- und Abschiedsreden), λόγους και οδηγίες σχετικές με αγγελιαφόρους (Botenaufträge und Botenberichte), λόγους σχετικούς με όνειρα (Traumreden), λόγους που ονομάζονται Τις- Reden και λόγους σχετικούς με συνελεύσεις (Versammlungsreden).⁴⁶³

Όμως υπάρχει περίπτωση να συναντήσει κανείς λόγους που να ανήκουν σε περισσότερες από μία από τις παραπάνω κατηγορίες,⁴⁶⁴ όπως επίσης μπορεί να αμφισβητηθούν οι κατηγοριοποιήσεις που ο FINGERLE έκανε και να ενταχθούν οι λόγοι των επών σε διαφορετικά είδη.⁴⁶⁵ Αδιαμφισβήτητα όμως ο χαρακτήρας του παροιμιακού λόγου δεν μπορεί να είναι άλλος από το

⁴⁶¹ Ο LARDINOIS, (1995) σελ. 117 σωστά παρατηρεί ότι κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τις γνώμες. Χαρακτηριστικά σημειώνει: «Homeric gnomai never stand by themselves but are always part of speeches».

⁴⁶² Βλ. παραπάνω σελ. 142 κ.εξ.

⁴⁶³ Βλ. FINGERLE, (1939). Για τους λόγους στον Όμηρο βλ. επίσης D. LOHMANN, *Die Komposition der Reden in der Ilias*, Berlin, 1970, J. LATACZ, “Zur Forschungsarbeit an den direkten Reden bei Homer (1950-1970)”, *Grazer Beiträge* 3 (1975), σελ. 395-422, M.W. EDWARDS, *Homer, Poet of the Iliad*, Baltimore, 1987, σελ. 88-97, MARTIN, (1989). Ο LARDINOIS, (1997) σελ. 117 σημειώνει ότι υπάρχουν πάνω από χίλιοι διακόσιοι ευθείς λόγοι στην *Ιλιάδα* και στην *Οδύσσεια*.

⁴⁶⁴ Αυτό παραδέχεται και ο FINGERLE, ό.π. σελ. 7.

⁴⁶⁵ Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και ο LARDINOIS, (1996) σελ. 118-119.

χαρακτήρα του λόγου μέσα στον οποίο συναντάται, διότι ο σκοπός εισαγωγής του δεν μπορεί να διαφοροποιείται από το σκοπό ολόκληρου του λόγου στον οποίο εντάσσεται. Όπως έχουμε διαπιστώσει, οι παροιμίες και οι παροιμιώδεις εκφράσεις λειτουργούν συνεπικουρικά προς την υπόλοιπη επιχειρηματολογία του λόγου στον οποίο ανήκουν. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι και στην κατηγοριοποίηση που θα ακολουθήσει θα τηρηθεί η διαίρεση του FINGERLE. Αυτό θα απαιτούσε να δημιουργηθούν δεκαέξι είδη παροιμιακού λόγου, κάτι που, αν και για τις ομιλίες γενικά είναι χρήσιμο και μεθοδολογικά ορθό, για τον παροιμιακό λόγο δεν ενδείκνυται, διότι τα είδη αλληλοκαλύπτονται. Για παράδειγμα μπορεί να συναντήσει κανείς μια προτρεπτική παροιμία κάλλιστα σε μια ομιλία προτροπής για μάχη και σε ένα λόγο σχετικό με συνέλευση, καθώς επίσης σε ομιλίες που αφορούν αγγελιαφόρους. Επίσης, αποτρεπτικές παροιμίες βρίσκονται και στους λόγους των βασιλέων και στις ομιλίες στις συγκεντρώσεις του λαού κ.ο.κ. Επομένως, προτίθεμαι να ακολουθήσω μια διαφορετική κατηγοριοποίηση για τον παροιμιακό λόγο από αυτή που ισχύει για τις ομιλίες μέσα στις οποίες αυτός εντάσσεται, διότι έτσι αποφεύγονται οι πιθανές αλληλοκαλύψεις και επιπλέον έτσι λαμβάνεται υπόψη και το ειδικό βάρος που έχει κάθε φορά το αφηγηματικό περιβάλλον.

A) Προτρεπτικός

Όπως έχουμε δει, οι παροιμίες και οι παροιμιώδεις εκφράσεις αντλούσαν την ισχύ τους από το γεγονός ότι στηρίζονταν στα ανυπέρβλητα σε αξία χρόνια του

παρελθόντος.⁴⁶⁶ Έτσι ο αποδέκτης του παροιμιακού λόγου όφειλε να λάβει υπόψη του τα λόγια του συνομιλητή του. Στο γεγονός αυτό οφείλεται εν πολλοίς και η επιτυχία του παροιμιακού λόγου. Έτσι, πολύ συχνά, ένας ήρωας για να προτρέψει κάποιον άλλο ή κάποιους άλλους ήρωες να προβούν σε μια συγκεκριμένη πράξη, σε κάποια ενέργεια ή να υιοθετήσουν κάποια συγκεκριμένη αντίληψη εκτός των άλλων μέσων χρησιμοποιούσε και παροιμιακό λόγο. Υπήρχαν πολλές και βάσιμες πιθανότητες ο αποδέκτης να πειστεί και, όπως είδαμε παραπάνω, αυτό συνέβαινε τις περισσότερες φορές.

Συγκεκριμένα σε ολόκληρο το φάσμα του αρχαϊκού έπους που έχουμε στη διάθεσή μας εντοπίζουμε τις εξής περιπτώσεις που αναφέρονται στον προτρεπτικό παροιμιακό λόγο:

α) προτροπή για πραγματοποίηση συγκεκριμένης πράξης ή σειράς πράξεων, δηλαδή ενέργειας,⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 61 κ.εξ..

⁴⁶⁷ Βλ. Α 63 (Ο Αχιλλέας στον Αγαμέμνονα με σκοπό να ζητήσουν τη συμβουλή του Κάλχα), παραπάνω σελ. 65-66, 137, υποσ. 405, Ι 63-64 (ο Νέστορας στους αρχηγούς των Αχαιών για να πάψουν τη φιλονικία), Ι 158 (ο Αγαμέμνονας στο Νέστορα και έμμεσα στον Αχιλλέα για να αφήσει το θυμό του), παραπάνω σελ. 51, υποσ. 161, 75 και 139, Ι 249-250 (ο Οδυσσέας στον Αχιλλέα για να επιστρέψει στη μάχη), παραπάνω σελ. 95, Ι 706 (Ο Διομήδης στον Αγαμέμνονα με σκοπό να προχωρήσουν σε δείπνο), παραπάνω σελ. 147, Λ 514 (ο Ιδομενέας στο Νέστορα για να βοηθήσει το Μαχάονα), Λ 793 (ο Νέστορας στον Πάτροκλο για να πείσει τον Αχιλλέα να επιστρέψει), παραπάνω σελ. 85, Π 43 (ο Πάτροκλος στον Αχιλλέα για να του δώσει τα όπλα του), Τ 163 (ο Οδυσσέας στον Αχιλλέα για να δειπνήσουν πριν τη μάχη), Ω 130-131 (η Θέτιδα στον Αχιλλέα για να σμίξει με γυναίκα), β 276 (η Αθηνά / Μέντης στον Τηλέμαχο για να πραγματοποιήσει το ταξίδι), παραπάνω σελ. 104 κ.εξ, γ 48 (ο Πεισίστρατος στην Αθηνά / Μέντη για να πραγματοποιήσει θυσία), παραπάνω σελ. 98, γ 335 (η Αθηνά / Μέντης στο Νέστορα για να προχωρήσουν σε θυσία), παραπάνω σελ. 112, ε 447-448 (ο Οδυσσέας στον ποταμό για να γαληνέψει), η 51-52 (η Ναυσικά στον Οδυσσέα για να μπει στο παλάτι της), λ 456 (ο Αγαμέμνονας στον Οδυσσέα για να είναι μυστική η άφιξή του στην Ιθάκη), παραπάνω σελ. 108, μ 341-342 (ο Ευρύλοχος στους συντρόφους του για να ασκήσουν βία στα βόδια του Ήλιου), παραπάνω σελ. 108, ν 15

β) προτροπή για είσοδο ή γενναιότερη στάση στη μάχη,⁴⁶⁸

γ) προτροπή για διακοπή της μάχης,⁴⁶⁹

δ) προτροπή για υιοθέτηση συγκεκριμένης αντίληψης,⁴⁷⁰

Διαπιστώνουμε όμως ότι στο είδος αυτό του παροιμιακού λόγου οι παροιμίες και οι παροιμιώδεις εκφράσεις δεν χαρακτηρίζονται οι ίδιες από το στοιχείο της προτροπής. Δεν μπορούμε να εντοπίσουμε στο περιεχόμενό τους ή στη μορφή τους λέξεις και φράσεις που ξεκάθαρα να δηλώνουν την προτροπή του ομιλητή προς τον αποδέκτη. Δεν υπάρχουν δηλαδή εκφράσεις του τύπου «πράξε έτσι» κ.ο.κ. Το στοιχείο που μας υποχρεώνει να εντάξουμε τις παροιμίες αυτές στο προτρεπτικό είδος είναι ότι εντοπίζονται να χρησιμοποιούνται σε ομιλίες προσώπων που βασικό στόχο έχουν να προτρέψουν. Αποδεικνύεται έτσι ο καθοριστικός ρόλος του περιβάλλοντος/συγκειμένου. Έτσι, μαζί με την υπόλοιπη επιχειρηματολογία, οι ομιλητές εντάσσουν στο οπλοστάσιό τους τον παροιμιακό λόγο για να

(ο Αλκίνοος στους Φαίαιες για να προσφέρουν δώρα στον Οδυσσέα), σ 287 (ο Αντίνοος στην Πηνελόπη για να δεχτεί τα δώρα των μνηστήρων), τ 163 (η Πηνελόπη στον Οδυσσέα για να της εξιστορήσει την καταγωγή του), παραπάνω σελ. 114, Έργα και Ημέραι 4-8 (ο ποιητής στις Μούσες για να δοξάσουν το Δία), παραπάνω σελ. 121 κ.εξ., Έργα και Ημέραι 699 (ο ποιητής στον Πέρση για να πάρει παρθένα γυναίκα), παραπάνω σελ. 127, απόσπ. 361 Ησιόδου, παραπάνω σελ. 129 κ.ά.

⁴⁶⁸ Βλ. Ε 531-532 (Ο Αγαμέμνωνας στους Αχαιούς), Λ 784 (ο Πηλέας στον Αχιλλέα), παραπάνω σελ. 85, 147, Μ 270-271 (οι Αίαντες στους Αχαιούς), Μ 412 (ο Σαρπηδόνας στους Λυκίους), Ν 115 (ο Ποσειδώνας στους Αχαιούς), παραπάνω σελ. 86-87, 139, Ο 563-564 (ο Αίαντας στους Αχαιούς), Η 99 (ο Μενέλαος στους Αχαιούς), παραπάνω σελ. 95, Έργα και Ημέραι 694 (ο ποιητής στον Πέρση).

⁴⁶⁹ Βλ. Η 282 (ο Ιδαιός στον Έκτορα και στον Αίαντα) παραπάνω σελ.91 και παρακάτω σελ 170.

⁴⁷⁰ Βλ. Ο 203 (η Ίριδα στον Ποσειδώνα), παραπάνω σελ. 87, γ 26-27 (η Αθηνά / Μέντης στον Τηλέμαχο), παραπάνω σελ. 98, ζ 207-208 (η Ναυσικά στις παραινέσεις της), παραπάνω σελ. 101, π 294 (ο Οδυσσέας στον Τηλέμαχο), παραπάνω σελ. 109.

πετύχουν το στόχο τους. Θα ήταν δύσκολο για τον αποδέκτη του λόγου να αρνηθεί μια προτροπή, εφόσον έτσι επιτάσσει η πατροπαράδοτη λαϊκή σοφία.

Τα παραδείγματα είναι αρκετά. Στη I ραψωδία π.χ. ο Διομήδης προτρέπει τον Αγαμέμνονα και τους υπόλοιπους Αχαιούς να δειπνήσουν. Το προτρεπτικό στοιχείο του λόγου του φαίνεται από τη φράση *ἀλλ' ἄγεθ'*, *ὡς ἂν ἐγὼ εἶπω, πειθώμεθα πάντες* (704) και από το υπόλοιπο περιεχόμενο του λόγου. Δεν διακρίνονται ωστόσο προτρεπτικά στοιχεία στη φράση που χρησιμοποιεί για το φαγητό και το κρασί, η οποία έχει γενικευτική και παροιμιακή χροιά.⁴⁷¹ Η φράση αυτή απλά τονίζει τις ευεργετικές επιδράσεις του φαγητού και του ποτού στον άνθρωπο: *τὸ γὰρ μένος ἐστὶ καὶ ἀλκή* (706). Ωστόσο, δεν διακρίνουμε καμία προτροπή στο περιεχόμενο του στίχου. Μια εξαίρεση αποτελεί η φράση *αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων* (Λ 784) στην οποία και το περιεχόμενο του λόγου στον οποίο βρίσκεται είναι προτρεπτικό, αλλά και η ίδια εμπεριέχει προστακτικές.⁴⁷² Επομένως, ο προτρεπτικός χαρακτήρας αποδίδεται κατά μεγάλο ποσοστό στον παροιμιακό λόγο μόνο και μόνο διότι είναι ενταγμένος μέσα σε ομιλία με προτρεπτικό περιεχόμενο. Θα μπορούσε κάλλιστα παροιμιακός λόγος να γίνει αποτρεπτικός σε άλλα συμφραζόμενα κ.ο.κ.

B) Αποτρεπτικός

⁴⁷¹ Η επανάληψη είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του παροιμιακού λόγου. Παρόμοια διατύπωση συναντάμε στη Z ραψωδία, όταν η Εκάβη προτρέπει τον Έκτορα να πιει κρασί για να πάρει δυνάμεις: *ἀνδρὶ δὲ κεκμηῶτι μένος μέγα οἶνος ἀέξει* (261). Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι οι στίχοι αυτοί έχουν κάποιο κοινό υπόβαθρο, μια παροιμία για το κρασί που εμείς δεν είμαστε σε θέση να ανασυνθέσουμε.

⁴⁷² Σχετικά με τη φράση αυτή βλ. παραπάνω σελ. 85.

Στο είδος αυτό μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο ομιλητής στόχο έχει να αποτρέψει τον αποδέκτη από:

- α) την φυγομαχία ή την παντελή εγκατάλειψη του πολέμου,⁴⁷³
- β) την αναφορά άστοχων ή και προσβλητικών εκφράσεων,⁴⁷⁴
- γ) την πραγματοποίηση κάποιων πράξεων ή ενεργειών,⁴⁷⁵
- δ) την υιοθέτηση συγκεκριμένων συναισθημάτων.⁴⁷⁶

⁴⁷³ Βλ. Β 196 (ο Οδυσσέας στους άρχοντες των Αχαιών), παραπάνω σελ. 80, Β 204 (ο Οδυσσέας στο στρατό των Αχαιών), παραπάνω σελ. 80, Β 298 (ο Οδυσσέας στον Αγαμέμνονα), παραπάνω σελ. 139.

⁴⁷⁴ Βλ. Δ 355 (ο Οδυσσέας στον Αγαμέμνονα διότι τον κατηγορήσε ότι δεν πολεμάει με όση γενναιότητα θα έπρεπε), παραπάνω σελ. 89, Π 630 (ο Πάτροκλος στο Μηριόνη για να πάψει να μιλά προσβλητικά στον Αινεία), Υ 246 (ο Αινείας στον Αχιλλέα για τα υποτιμητικά λόγια που του ανέφερε), Υ 248-250 (ο Αινείας στον Αχιλλέα για τον παραπάνω λόγο), Ρ 32 (ο Μενέλαος στον Εύφορβο για τα προκλητικά λόγια που ξεστόμισε εναντίον του), παραπάνω σελ. 137, 169, χ 412 (ο Οδυσσέας στην Ευρύκλεια για να μην μιλά υβριστικά για τους νεκρούς μνηστήρες), παραπάνω σελ. 111.

⁴⁷⁵ Βλ. Ι 615 (ο Αχιλλέας στο Φοίνικα για να τον αποτρέψει από το να προσπαθεί να τον πείσει να επιστρέψει στη μάχη), Ο 140-141 (η Αθηνά στον Άρη για να μην εισέλθει στη μάχη εναντίον των Αχαιών), παραπάνω σελ. 87, Ω 218 (ο Πρίαμος στην Εκάβη για να πάψει να τον εμποδίζει να πάει στον Αχιλλέα), παραπάνω σελ. 92-93, Ε 441-442 (ο Απόλλωνας στο Διομήδη για να πάψει να επιτίθεται στον Αινεία), Η 402 (ο Διομήδης στους Αχαιούς για να μη δεχτούν την προσφορά του Αλέξανδρου), παραπάνω σελ. 136, Υ 198 (ο Αχιλλέας στον Αινεία για να μην πολεμήσει μαζί του), παραπάνω σελ. 137 και παρακάτω σελ. 169 και 174, λ 109 (ο Τειρεσίας στον Οδυσσέα για να μην πειράξουν τα βόδια του Ήλιου), παραπάνω σελ. 103, 116, μ 323 (ο Οδυσσέας στους συντρόφους του για τον παραπάνω λόγο), π 401-402 (ο Αμφινόμος στους υπόλοιπους μνηστήρες για να μην σκοτώσουν τον Τηλέμαχο πριν διερευνήσουν τις προθέσεις των θεών), π 423 (η Πηνελόπη στον Αντίνοο για να μην προχωρήσει στα ανόσια έργα που σχεδίαζε), παραπάνω σελ. 117, χ 319 (ο Ληώδης στον Οδυσσέα για να μην του αφαιρέσει τη ζωή), παραπάνω σελ. 117.

⁴⁷⁶ Βλ. Ι 615 (ο Αχιλλέας στο Φοίνικα για να μη διάκειται φιλικά προς τον Αγαμέμνονα), Ο 140-141 (η Αθηνά στον Άρη για να πάψει να είναι οργισμένος για το θάνατο του Ασκάλαφου).

Στο είδος αυτό, όπως και στον προτρεπτικό παροιμιακό λόγο, το περιεχόμενο των παροιμιών και των παροιμιωδών εκφράσεων δεν είναι αυτό καθ' αυτό αποτρεπτικό, αλλά αποκτά αυτή τη διάσταση εφόσον βρίσκεται ενταγμένο σε ομιλίες ηρώων οι οποίες έχουν αποτρεπτικό περιεχόμενο. Δηλαδή δεν συναντάμε εκφράσεις του τύπου «μην πράξεις αυτό» ή «απόφυγε την τάδε ενέργεια».

Για παράδειγμα στην Ο ραψωδία η Αθηνά αποτρέπει τον Άρη από το να εισέλθει στη μάχη (128 κ.εξ.). Ωστόσο, χρησιμοποιεί μια φράση με παροιμιακή χροιά η οποία δεν εμπεριέχει αποτρεπτικά στοιχεία. Συγκεκριμένα: *ἀργαλέον δὲ / πάντων ἀνθρώπων ῥῦσθαι γενεὴν τε τόκον τε* (140-141).⁴⁷⁷ Η αποτροπή επέρχεται από όλο το περιεχόμενο του λόγου της στο οποίο υπάρχει ξεκάθαρη επίκληση στο συναίσθημα του αποδέκτη και συγκεκριμένα στο φόβο από τις συνέπειες που θα έχει η είσοδός του στη μάχη. Ο παροιμιακός λόγος έρχεται ως επισφράγισμα για να τονίσει τη ματαιότητα μιας τέτοιας ενέργειας, εφόσον δεν είναι δυνατόν κανείς να ξεφύγει από το θάνατο. Επομένως και ο αποτρεπτικός παροιμιακός λόγος εντάσσεται σε αυτή την κατηγορία από το περιεχόμενο της ομιλίας μέσα στην οποία εντάσσεται, δηλαδή από το ίδιο το συγκείμενο.

Γ) Παρηγορητικός

⁴⁷⁷ Σχετικά με τη φράση αυτή βλ. παραπάνω σελ. 87.

Δε λείπουν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες ένας θνητός ή ένας θεός χρησιμοποιεί παροιμία για να παρηγορήσει κάποιον χαρακτήρα. Στις περιπτώσεις αυτές η πολύτιμη εμπειρία χρησιμεύει ως τρόπος ανακούφισης από δυσάρεστες καταστάσεις του ποιητικού παρόντος.

Συγκεκριμένα ο παρηγορητικός παροιμιακός λόγος χωρίζεται στις εξής υποκατηγορίες:

- α) παραμυθία ενός προσώπου για τον τραυματισμό του σε μάχη,⁴⁷⁸
- β) παραμυθία της συζύγου για την αναχώρηση του πολεμιστή για τον πόλεμο,⁴⁷⁹
- γ) παραμυθία για το χαμό αγαπημένου προσώπου,⁴⁸⁰
- δ) παραμυθία σε έναν χαρακτήρα που έχει χάσει τις ελπίδες του ή βρίσκεται σε δεινή κατάσταση.⁴⁸¹

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε, το είδος αυτό του παροιμιακού λόγου διαφέρει από τα υπόλοιπα είδη, διότι εκτός του περιεχομένου του λόγου εντός του οποίου βρίσκεται, παρηγορητικό είναι τις περισσότερες φορές και το νόημα των ίδιων των παροιμιών και των παροιμιωδών ειφράσεων. Για παράδειγμα στην Ω ραψωδία ο Αχιλλέας προσπαθεί κατά κάποιον τρόπο να παρηγορήσει τον Πρίαμο για το χαμό του Έκτορα (518 κ.εξ.). Μεταξύ άλλων,

⁴⁷⁸ Βλ. Δ 160-161 (ο Αγαμέμνωνας στο Μενέλαο για τον τραυματισμό του από τον Πάνδαρο), παραπάνω σελ. 71, Ε 407 (η Διώνη στην Αφροδίτη για τον τραυματισμό της από το Διομήδη), παραπάνω σελ. 73.

⁴⁷⁹ Βλ. Ζ 488-489 (ο Έκτορας στην Ανδρομάχη), παραπάνω σελ. 94, Ζ 492-493 (ο Έκτορας στην Ανδρομάχη), παραπάνω σελ. 95-96.

⁴⁸⁰ Βλ. Ω 524 (ο Αχιλλέας στον Πρίαμο), παραπάνω σελ. 96, 150-151, Ω 527-528 (ο Αχιλλέας στον Πρίαμο), παραπάνω σελ. 96, Ω 530 (ο Αχιλλέας στον Πρίαμο), παραπάνω σελ. 96, δ 236-237 (η Ελένη στον Μενέλαο για τον υποτιθέμενο χαμό του Οδυσσέα), παραπάνω σελ. 99.

⁴⁸¹ Βλ. γ 231 (η Αθηνά / Μέντης στον απελπισμένο Τηλέμαχο), παραπάνω σελ. 115, ζ 188 (η Ναυσικά στον Οδυσσέα), παραπάνω σελ. 101, ξ 444-445 (ο Εύμαιος στον Οδυσσέα / ζητιάνο).

για να πάψει να θρηνεί τονίζει: οὐ γάρ τις πρῆξις πέλεται κρυεροῖο γόοιο (524). Βλέπουμε λοιπόν ότι και ο ίδιος ο στίχος με παροϊμιακό περιεχόμενο τονίζει αυτό που θέλει να επιτύχει ο ομιλών με τον υπόλοιπο λόγο του. Υπογραμμίζει δηλαδή τη ματαιότητα των θρήνων και έτσι έμμεσα αποτελεί μια παραμυθία για τον αποδέκτη, εφόσον γίνεται σαφές ότι πρέπει να υπομένει καρτερικά τα δεινά και τις συμφορές.

Επίσης, όπως προκύπτει, η παραμυθία ανάγεται κατά συντριπτική πλειοψηφία στη θεϊκή βοήθεια και γενικότερα στη θεϊκή παρέμβαση στη ζωή των ανθρώπων. Χαρακτηριστικά σε αυτό είναι τα λόγια που απευθύνει ο Αγαμέμνωνας στον Μενέλαο μετά τον τραυματισμό του από τον Πάνδαρο: εἵ περ γάρ τε καὶ αὐτίκ' Ὀλύμπιος οὐκ ἐτέλεσεν, / ἔκ τε καὶ ὀψὲ τελεῖ (Δ 160-161).⁴⁸² Παρόμοια παραδείγματα συναντά κανείς πολλά. Είναι όμως φυσικό να συμβαίνει αυτό εφόσον αποτελεί διαχρονικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου σε κάθε δύσκολη στιγμή να αναζητά βοήθεια και παρηγοριά στη θεϊκή δύναμη.

Δ) Απολογητικός

⁴⁸² Σχετικά με τη φράση αυτή βλ παραπάνω σελ. 71-72.

Στο είδος αυτό γίνεται προσπάθεια να αιτιολογήσει ο ομιλητής για ποιο λόγο προέβη σε μια πράξη, μια ενέργεια μια σκέψη και μια απόφασή του η οποία αποδείχτηκε εκ των υστέρων λανθασμένη. Επίσης, υπάρχει πιθανότητα να θεωρεί ο ομιλητής ότι ενήργησε ή σκέφτηκε σωστά, αλλά να θέλει να προλάβει τις αντιδράσεις κάποιων που δεν συμφωνούν μαζί του. Ένας τρόπος λοιπόν, πέραν των υπολοίπων μέσων και επιχειρημάτων που μπορεί να χρησιμοποιήσει, είναι να αναφερθεί στην ανυπέροβλητη σοφία του παρελθόντος. Έτσι καταξιώνεται στα μάτια των υπολοίπων χαρακτήρων αλλά και των ακροατών του έπους.

Στον απολογητικό παροιμιακό λόγο διακρίνουμε τις εξής περιπτώσεις:

α) απολογία εκ των υστέρων για ενέργεια ή σκέψη που αποδείχτηκε λανθασμένη,⁴⁸³

β) απολογία εκ των υστέρων για ενέργεια ή σκέψη που θεωρήθηκε λανθασμένη, αλλά τελικά δεν ήταν,⁴⁸⁴

γ) απολογία εκ των προτέρων για ενέργεια ή σκέψη που υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες να αποδειχτεί λανθασμένη,⁴⁸⁵

⁴⁸³ Βλ. Δ 363 (ο Αγαμέμνωνας στον Οδυσσέα για το ότι τον κατηγορήσε για δειλία), παραπάνω σελ. 89, I 116-117 (ο Αγαμέμνων στο Νέστορα για τη συμπεριφορά του απέναντι στον Αχιλλέα), παραπάνω σελ. 74, T 90 (ο Αγαμέμνωνας στους Αχαιούς για τη στάση του απέναντι στον Αχιλλέα), παραπάνω σελ. 77, θ 409 (ο Ευρύαλος στον Οδυσσέα για τα προσβλητικά λόγια που ξεστόμισε εναντίον του), παραπάνω σελ. 112, θ 546 (ο Αλκίνοος στους Φαίακες και έμμεσα στον Οδυσσέα γιατί τον στενοχώρησε το τραγούδι του Δημόδοκου), παραπάνω σελ. 107, δ 353 (ο Μενέλαος για το ότι αμέλησε να προσφέρει θυσίες στους θεούς), παραπάνω σελ. 99.

⁴⁸⁴ Βλ. P 176 (ο Έκτορας στο Γλαύκο για την υποχωρητική του στάση μπροστά στον Αίαντα), παραπάνω σελ. 76, I 319-320 (ο Αχιλλέας στον Οδυσσέα για τη στάση του απέναντι στον Αγαμέμνονα), η 307 (ο Οδυσσέας στον Αλκίνοο για να μη μαλώσει την Ναυσικά που τον άφησε να πάει πεζός στο παλάτι), παραπάνω σελ. 106.

δ) απολογία ει των προτέρων για να μη θεωρηθεί μια μελλοντική ενέργεια ή σκέψη λανθασμένη,⁴⁸⁶

ε) απολογία για μια ει των προτέρων ενέργεια ή σκέψη που ο ομιλών αναγκάζεται να πράξει παρό τη θέλησή του,⁴⁸⁷ ή δεν μπορεί να αποφύγει,⁴⁸⁸

στ) αιτιολόγηση συγκεκριμένης ενέργειας, σκέψης, πράξης και επιλογής, χωρίς να τεθεί ζήτημα αν αυτή ήταν ορθή ή λανθασμένη.⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ Βλ. Γ 65-66, (ο Αλέξανδρος στον Έκτορα), τ 13 (ο Τηλέμαχος στους μνηστήρες για να βρει αφορμή να απομακρύνει τα όπλα), *Θεογονία* 35 (ο ποιητής στους ακροατές για την καθυστέρηση στην εξέλιξη του έπους).

⁴⁸⁶ Βλ. Η 293 (ο Έκτορας στον Αίαντα για το ότι πρέπει να σταματήσουν τη μάχη εξαιτίας της νύχτας), Ρ 98-99 (ο Μενέλαος σε εσωτερικό μονόλογο για την υποχωρητική του στάση απέναντι στον Έκτορα), παραπάνω σελ. 76, Η 150 (ο Διομήδης στο Νέστορα για το ενδεχόμενο να θεωρηθεί δειλός), Ι 312-313 (ο Αχιλλέας στον Οδυσσέα), Ι 378 (ο Αχιλλέας στον Οδυσσέα για τη στάση του απέναντι στον Αγαμέμνονα), παραπάνω σελ. 91, Ξ 80-81 (ο Αγαμέμνονας στο στρατό των Αχαιών για να δικαιολογήσει την απόφασή του να αναχωρήσουν από την Τροία), παραπάνω σελ. 95.

⁴⁸⁷ Βλ. Α 218 (ο Αχιλλέας στη Θέτιδα για το ότι συγκρατείται και δεν επιτίθεται στον Αγαμέμνονα), παραπάνω σελ. 66, και 140, Δ 43 (ο Δίας στην Ήρα για το ότι αναγκάζεται να υποχωρήσει στις απαιτήσεις της), λ 464 (ο Οδυσσέας στον Αγαμέμνονα για το ότι δεν του απαντά σχετικά με την τύχη του Ορέστη), Φ 498-499 (ο Ερμής στη Λητώ για την απόφασή του να μην αναμετρηθεί μαζί της), παραπάνω σελ. 79.

⁴⁸⁸ Βλ. Δ 320 (ο Νέστορας στον Αγαμέμνονα για το ότι εξαιτίας του γήρατος δεν πολεμάει πια όπως πριν), παραπάνω σελ. 72, Ν 787 (ο Αλέξανδρος στον Έκτορα για το ότι ίσως δεν πολεμήσει με την απαραίτητη γενναιότητα), Ψ 670-671 (ο Επειός στους υπόλοιπους Αχαιούς για το ότι υστερούσε στον πόλεμο), π 243-244 (ο Τηλέμαχος στον Οδυσσέα για το ότι διστάζει να αντιμετωπίσει τους μνηστήρες), παραπάνω σελ. 55 και 116.

⁴⁸⁹ Βλ. Ν 821 (ο ποιητής για να αιτιολογήσει την έλευση του καλού οιωνού για τους Αχαιούς), παραπάνω σελ. 93, Π 688 (ο ποιητής για να αιτιολογήσει το παράτολμο θάρρος του Πατρόκλου), παραπάνω σελ. 75 και 159, Ρ 446 (ο Δίας στα άλογα του Αχιλλέα για να αιτιολογήσει γιατί τα θεωρεί δυστυχημένα), Θ 143-144 (ο Νέστορας στο Διομήδη για να αιτιολογήσει την πρότασή του να υποχωρήσουν), Ι 497 (ο Φοίνικας στον Αχιλλέα για να αιτιολογήσει την πρότασή του), Ι 505 (ο Φοίνικας στον Αχιλλέα για τον παραπάνω σκοπό), Χ 451-453 (η Ανδρομάχη στις δούλες της για να δικαιολογήσει την ψυχολογική της

Όπως βλέπουμε λοιπόν το είδος αυτό του παροιμιακού λόγου είναι πάρα πολύ συνηθισμένο στο αρχαϊκό έπος. Είναι όμως το γεγονός αυτό κατά κάποιο τρόπο αναμενόμενο και αυτονόητο. Ο κάθε χαρακτήρας, είτε θέλει να δικαιολογήσει κάποια του ενέργεια, είτε θέλει να προλάβει πιθανές αντιρρήσεις, είτε θέλει να απολογηθεί για κάποιο σφάλμα που διέπραξε, επόμενο είναι να απευθυνθεί στην ανυπέρβλητη σοφία του παρελθόντος. Έτσι μοιράζεται την ευθύνη και το βάρος της απόφασής του με τα πρότυπα του παρελθόντος και σε περίπτωση αποτυχίας έχει να αντιτάξει ένα καλό επιχείρημα που θα αιτιολογεί τη στάση του. Για άλλη μια φορά η αβεβαιότητα του παρόντος βρίσκει έρεισμα στο καταξιωμένο παρελθόν.

κατάσταση), γ 147 (ο Νέστορας στον Τηλέμαχο), δ 468 (ο Μενέλαος στον Πρωτέα για την απόφασή του να τον συναντήσει), παραπάνω σελ. 100, δ 837 (το φάντασμα στην Πηνελόπη για το ότι δεν της αποκαλύπτει την αλήθεια για τον Οδυσσέα), παραπάνω σελ. 112, ι 34-35 (ο Οδυσσέας στον Αλκίνοο για την ψυχολογική του κατάσταση τον καιρό της παραμονής του στο νησί της Κίρκης), κ 202 (ο Οδυσσέας στους Φαίακες δικαιολογώντας την απόφασή του να εισέλθει στο νησί της Κίρκης), παραπάνω σελ. 107, κ 568 (ο Οδυσσέας στους Φαίακες δικαιολογώντας την ψυχολογική του κατάσταση πριν κατέλθει στον κόσμο των νεκρών), λ 379 (ο Οδυσσέας στον Αλκίνοο για την απόφασή του να συνεχίσει τη διήγηση), μ 67 (η Κίρκη στον Οδυσσέα για να εντείνει την προσοχή του στις Συμπληγάδες πέτρες), ο 71-74 (ο Μενέλαος για να ξεπροβοδίσει τον Τηλέμαχο), σ 27 (ο Ίρος στο ζητιάνο Οδυσσέα), παραπάνω σελ. 110, ρ 190 (ο Εύμαιος στο ζητιάνο Οδυσσέα για την απόφασή του να ακολουθήσει τις οδηγίες του Τηλέμαχου), ε 102-103 (ο Ερμής στην Καλυψώ), γ 24 (ο Τηλέμαχος στην Αθηνά / Μέντη για το δισταγμό του να ρωτήσει το Νέστορα), παραπάνω σελ. 114, τ 120 (ο Οδυσσέας στην Πηνελόπη), ν 312-313 (ο Οδυσσέας στην Αθηνά), ξ 57-61 (ο Εύμαιος στον Οδυσσέα), ρ 286 – 289 (ο Οδυσσέας στον Εύμαιο) κ.ά.

Ε) Διδακτικός

Στο είδος αυτό ο σκοπός του ομιλητή είναι να νουθετήσει κατά κάποιο τρόπο τον αποδέκτη για ζητήματα που άπτονται της πλοκής, αλλά η διαφορά από τα άλλα είδη είναι ότι στον διδακτικό παροιμιακό λόγο τα πορίσματα της παραδοσιακής σοφίας μπορούν να βρουν εφαρμογή και σε καθολικότερες και γενικότερες περιστάσεις και όχι μόνο στο συγκεκριμένο κάθε φορά λογοτεχνικό πλαίσιο. Πάντα υπάρχει η διάσταση της πειθούς, εφόσον ο ομιλητής στοχεύει στο να πείσει ότι το περιεχόμενο των λόγων του και οι συμβουλές του είναι ορθές, αλλά κυριαρχεί η διδαχή. Δεν πρέπει να μας διαφύγει ότι ο παροιμιακός λόγος και στην περίπτωση αυτή έβρισκε απήχηση τόσο στους χαρακτήρες όσο και στους ακροατές του έπους. Στον Ησίοδο, όπως αναμένεται, κυριαρχεί η διδαχή.

Στο είδος αυτό διακρίνουμε επίσης τις εξής περιπτώσεις:

α) ο ομιλών στοχεύει στο να διαμορφώσει μια συγκεκριμένη αντίληψη που έχει γενική και καθολική ισχύ στον αποδέκτη (ηθικολογία)⁴⁹⁰

⁴⁹⁰ Βλ. Ζ 146-149 (ο Γλαύκος στο Διομήδη για τις ανθρώπινες γενεές), παραπάνω σελ. 90, Ζ 339 (ο Αλέξανδρος στον Έκτορα για την εναλλαγή της νίκης στον πόλεμο), Ρ 514 (ο Αυτομέδοντας στους Αιάντες για την παντοδυναμία των θεών), παραπάνω σελ. 76-77, Σ 309 (ο Έκτορας στους Τρώες για την αβέβαιη έκβαση της μάχης), παραπάνω σελ. 57, Τ 242 (ο ποιητής για να δηλώσει πως η πράξη έγινε άμεσα), παραπάνω σελ. 135, Ε 178 (ο Αινείας στον Πάνδαρο για την οργή των θεών), παραπάνω σελ. 94, Υ 131 (η Ήρα στον Ποσειδώνα και την Αθηνά για το ότι οι θνητοί είναι επώδυνο να αντιριζούν θεούς), παραπάνω σελ. 96, Χ 262-264 (ο Αχιλλέας στον Έκτορα για τη ματαιότητα των συμφωνιών συναμεταξύ τους), παραπάνω σελ. 90 και 94, Σ 117 (ο Αχιλλέας στη Θέτιδα για το αναπόφευκτο του θανάτου), παραπάνω σελ. 84, Φ 264 (ο ποιητής για να τονίσει την παντοδυναμία των θεών), παραπάνω σελ. 78-79 και 159, δ 78 (ο Μενέλαος στον Τηλέμαχο για τα πλούτη του Δία), θ 138-139 (ο Λαοδάμας στον Ευρύαλο για το χαρακτήρα της θάλασσας), παραπάνω σελ. 112, θ 585-586 (ο Αλκίνοος στον Οδυσσέα για την αξία της φιλίας), παραπάνω σελ. 107, λ 427 (ο Αγαμέμνων στον Οδυσσέα για το γυναικείο φύλο), παραπάνω σελ. 108, ξ 78-79 (ο Εύμαιος στο ζητιάνο / Οδυσσέα για το ότι οι θεοί τιμωρούν τις αδικίες), ξ 156-157 (ο Οδυσσέας

β) στόχος είναι η νοθεσία για το ποια θεωρείται ορθή πράξη γενικά (ορθοπραξία).⁴⁹¹

Επομένως, μπορεί να γίνει διάκριση του παροιμιακού λόγου σε πέντε είδη. Το κύριο κριτήριο της διάκρισης είναι ο σκοπός για τον οποίο εισάγεται η παροιμία και η παροιμιώδης φράση. Είναι δηλαδή ευδιάκριτος ο ρόλος του συγκεκριμένου. Έτσι διακρίνουμε τον προτρεπτικό, τον αποτρεπτικό, τον παρηγορητικό, τον απολογητικό και τον διδακτικό παροιμιακό λόγο. Αυτός που κυριαρχεί σε όλο το φάσμα του αρχαϊκού έπους από άποψη συχνότητας είναι αναμφισβήτητα ο διδακτικός. Αυτό δεν συμβαίνει μόνο στο διδακτικό έπος, κάτι αυτονόητο, αλλά ισχύει και στο ηρωικό. Η σοφία του παρελθόντος δεν έπαυε να αποτελεί πηγή μάθησης και προτύπων συμπεριφοράς.

στον Εύμαιο), παραπάνω σελ. 108, ρ 322-323 (ο Εύμαιος στο ζητιάνο / Οδυσσέα για τη μοίρα των δούλων), ρ 578 (η Πηνελόπη στον Εύμαιο για το ότι ο ντροπαλός ζητιάνος δεν αξίζει), παραπάνω σελ. 110, σ 130 (ο Οδυσσέας στον Αμφινόμο για τη μοίρα των θνητών), π 447 (ο Ευρύμαχος στην Πηνελόπη για το αναπόφευκτο του πεπρωμένου), παραπάνω σελ. 117, χ 374 (ο Οδυσσέας στο Μέδοντα για την αξία των καλών πράξεων), *Θεογονία* 96, παραπάνω σελ. 120, 121-122, παραπάνω σελ. 120, *Έργα και Ημέραι* 40-42, 43, 101-105, 217-218, 218, 240, 265-266, 285, 293, 302, 309, 311, 314, 318, 320, 345-348, 352-354, 365, 375, 483, 686, 695, 702-703, 705-723, παραπάνω σελ. 121 κ.εξ., Ησίοδος, απόσπ. 275, 286, 321, παραπάνω σελ. 129 κ.εξ., *Ύμνος εις Διήμητραν* 111, *Ύμνος εις Ερμίν* 36, 205, *Ύμνος εις Μούσας και Απόλλωνα* 4-5, παραπάνω σελ. 130 κ.εξ., *Κύπρια* απόσπ. 24 2b, *Μαργίτης* απόσπ. 5, *Ομηρικά Επιγράμματα* 5, 12 παραπάνω σελ. 134 κ.εξ., κ.ά.

⁴⁹¹ Βλ. Δ 324 (ο Νέστορας στον Αγαμέμνονα για την στάση των νέων στη μάχη), παραπάνω σελ. 73 Ν 237 (ο Ποσειδώνας στον Ιδομενέα για την αξία των ανθρώπων που ενώνουν τις δυνάμεις τους), παραπάνω σελ. 55 και 139, π 88-89 (ο Τηλέμαχος στον Εύμαιο), θ 351 (ο Ήφαιστος στον Ποσειδώνα), παραπάνω σελ. 115, *Έργα και Ημέραι* 210, παραπάνω σελ. 124 και 160, Ησίοδος, απόσπ. 61, 338, παραπάνω σελ. 129, *Ύμνος εις Ερμίν* 202-203, παραπάνω σελ. 132, *Ύμνος εις Αφροδίτην* 189-190 παραπάνω σελ. 132, *Κύπρια*, απόσπ. 25, παραπάνω σελ. 134, κ.ά.

δηλωθεί και ο αντίστοιχος μετρικά καταληκτικός αναπαιστικός δίμετρος στίχος».⁴⁹⁴

Στον παραπάνω ορισμό πρέπει να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις. Αρχικά βλέπουμε ότι ο ρυθμός αυτός σε πρώιμο στάδιο ήταν άσχετος με τα αναπαιστικά μέτρα, δηλαδή δεν ήταν απαραίτητο να προηγούνται αυτού αναπαιστικοί δίμετροι στίχοι. Αργότερα βέβαια ονομάστηκε έτσι ο αναπαιστικός δίμετρος στίχος. Επίσης, βλέπουμε ότι σε αυτό το ρυθμό είχαν συντεθεί εμβατήρια και είχαν διατυπωθεί πολλές παροιμίες, αλλά δεν αναφέρεται πουθενά ότι προοριζόταν για επικές συνθέσεις.⁴⁹⁵ Τέλος, δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας ότι γίνεται λόγος για «πολλές αρχαίες ελληνικές παροιμίες» και όχι για όλες. Πράγματι δεν ήταν υποχρεωτικό, ούτε απαραίτητος κανόνας οι παροιμίες να ακολουθούν αυτό το ρυθμό. Υπήρχε δυνατότητα να ακολουθούν εξάμετρο, ιαμβο και σε πολλές περιπτώσεις ελεγειακούς ρυθμούς.⁴⁹⁶ Ακόμη, ήταν δυνατό να είναι διατυπωμένες σε πεζή μορφή, αν και το μέτρο βοηθούσε πάντα στην απομνημόνευση.⁴⁹⁷ Πάντως δεν

⁴⁹⁴ Βλ. ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ, (1977) σελ. 65, υποσ. 1.

⁴⁹⁵ Ο SNELL, (1962) σελ. 18 παραθέτει παράδειγμα σπαρτιατικού εμβατηρίου συντεθειμένου σε παροιμιακό. Σύμφωνα με τον NAGY (2004) Κεφ. 8 σελ. 144 κ.εξ. το δακτυλικό εξάμετρο προήλθε από μικρότερα ρυθμικά τμήματα. Επομένως, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αν και ο ρυθμός αυτός δεν προοριζόταν για επικές συνθέσεις, προσαρμόστηκε κάποια στιγμή στο δακτυλικό εξάμετρο.

⁴⁹⁶ Βλ. LARDINOIS, (1997) σελ. 55. Βλ. επίσης Ηφαιστίων *Εγχειρίδιον περί μέτρων*, 26-27: Τὸ δὲ δίμετρον καταληκτικὸν καλεῖται μὲν παροιμιακὸν διὰ τὸ παροιμίας τινὰς ἐν τούτῳ τῷ μέτρῳ εἶναι ... ἀλλὰ παροιμίαι εἰσὶ καὶ ἐπικαὶ καὶ ἰαμβικαὶ καὶ οὐ τούτου τοῦ μέτρου μόνου. ὥστ' οὐκ εἰκότως αὐτὸ μόνον παροιμιακὸν καλοῦσι.

⁴⁹⁷ Ο Στοβαίος 3.1.172 D – Κ διασώζει αρκετές παροιμίες σε πεζή μορφή. Αρκετές παροιμίες, αποφθέγματα και ρητά σε πεζή μορφή μελέτησε επίσης ο RUSSO, (1997). Βλ. επίσης MEINEKE, *Theocritus Bio et Moschus*, 3^η έκδ., σελ. 494 κ.εξ.

μπορούμε να παραβλέψουμε την έντονη σύνδεσή του με τις παροιμίες και τις παροιμιώδεις εκφράσεις από όπου πήρε και την ονομασία του.⁴⁹⁸

Σε περίπτωση που μια παροιμία προϋπήρχε συντεθειμένη σε αυτό το μέτρο είναι ενδιαφέρον να δούμε αν μπορούσε να προσαρμοστεί στο δακτυλικό εξάμετρο των επών. Η απάντηση είναι καταφατική. Ο αναπαιστικός δίμετρος στίχος με τη χρήση σπονδίων σε συγκεκριμένες θέσεις ή με την αντικατάσταση της μακράς συλλαβής από δύο βραχείες, κάτι που ήταν επιτρεπτό (προκειλευματικός), μπορούσε να πάρει τη μορφή:

| | |

Έτσι αντιστοιχούσε στο δεύτερο ημιστίχιο του εξαμέτρου και ήταν πια προκεφαλικός δακτυλικός τρίμετρος ο οποίος συμπλήρωνε το εξάμετρο.⁴⁹⁹

Στα έπη συνήθως ο παροιμιακός βρισκόταν μετά την πενθημιμερή τομή και εκτεινόταν μέχρι το τέλος του εξαμέτρου. Π.χ. η παροιμία *ῥεχθὲν δέ τε νήπιος ἔγνω* που στην αναπαιστική της μορφή, σε συνθέσεις πέραν των επικίων μετρικά αναλύεται:

||

ῥεχθὲν δέ τε νήπιος ἔγνω, στο έπος έχει την εξής μετρική ανάλυση:

⁴⁹⁸ Στη σχέση του παροιμιακού με τις παροιμίες και τις παροιμιώδεις εκφράσεις αναφέρονται οι NAGY, (1971) σελ. 731, PELLIZER, (1972) σελ. 24-37 και DELGADO, (1982) σελ. 151-173.

⁴⁹⁹ Βλ. επίσης:

| | |
οὔτω πλουτήσετε πάντες (Αριστοφάνης, *Όρνιθες* 736)

και

| | |
ἦσαν στρατιῶτιν ἄρωγάν (Αισχύλος, *Αγαμέμνων* 47)

Ο σπονδαίος () και ο δάκτυλος () μπορούν να αντικαταστήσουν έναν ανάπαιστο.

| | | | |

πρίν τι κακὸν παθέειν· ῥεχθὲν δέ τε νήπιος ἔγνω (P 32, Υ 198), όπου η αρχική συλλαβή του προκεφαλικού δακτυλικού τριμέτρου είναι μακρά. Επίσης, η παροιμία ἀγαθὸν καὶ νυκτὶ πιθέσθαι στην αναπαιστική της μορφή είναι:

||

ἀγαθὸν καὶ νυκτὶ πιθέσθαι, ενώ στο έπος γίνεται προκεφαλικό δακτυλικό τρίμετρο και μετρικά αναλύεται:

| | | | |

νύξ δ' ἤδη τελέθει· ἀγαθὸν καὶ νυκτὶ πιθέσθαι (H 282), όπου η αρχική συλλαβή του προκεφαλικού δακτυλικού τριμέτρου αντικαθίσταται από δύο βραχείες.

Υπήρχαν όμως και σπάνιες περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ρυθμός αυτός άρχιζε ακριβώς μετά την κατά τρίτον τροχάιον τομή.⁵⁰⁰ Σε αυτή την περίπτωση, εφόσον πρόκειται για προκεφαλικό δακτυλικό τρίμετρο, έπρεπε η πλεονάζουσα αρχική συλλαβή να ήταν βραχεία, οπότε έπαιρνε τη θέση του δευτέρου βραχέως του τρίτου δακτύλου και στη συνέχεια ακολουθούσε το δακτυλικό τρίμετρο συμπληρωματικά ως το τέλος του εξαμέτρου. Π.χ. η παροιμία ἀεργίη δέ τ' ὄνειδος στην αναπαιστική της μορφή είναι:

| ||

ἀεργίη δέ τ' ὄνειδος. Παρατηρούμε ότι ο ρυθμικός πόδας είναι ενόπλιος, δηλαδή οι δύο αρχικές βραχείες συλλαβές έχουν αντικατασταθεί από μία βραχεία.⁵⁰¹ Στο έπος, προσαρμοσμένη στο δακτυλικό εξάμετρο μετρικά αναλύεται:

⁵⁰⁰ Βλ. LARDINOIS, (1997) σελ. 55, υποσ. 69.

⁵⁰¹ Βλ. ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ,(1977) σελ. 65. Επίσης, βλ. WEST, (1982) σελ. 53, όπου φαίνεται ότι ήταν επιτρεπτό στον παροιμιακό οι δύο αρχικές βραχείες συλλαβές να αντικατασταθούν από

ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δέ τ' ὄνειδος (*Ἔργα και Ημέραι* 310).

Και στις δύο περιπτώσεις πάντως, είτε ακολουθεί την πενθημιμερή τομή, είτε την κατά τρίτον τροχαίον, χαρακτηριστικό είναι ότι ο *παροιμιακός* βρισκόταν στο δεύτερο ημιστίχιο.⁵⁰²

Επομένως, παρατηρούμε ότι ο *παροιμιακός* ήταν ένα είδος ρυθμού που μπορούσε να προσαρμοστεί κατάλληλα στον δακτυλικό εξάμετρο στίχο. Η εναλλαγή σπονδείων στις κατάλληλες θέσεις και η αντικατάσταση της μακράς συλλαβής από δύο βραχείες (προκελευσματικός) του έδινε μεγάλη ευελιξία και προσαρμοστικότητα στο εξάμετρο.

Φυσικά τα παραπάνω ισχύουν σε περιπτώσεις που ο ποιητής επιθυμούσε ή αναγκαζόταν να προσαρμόσει αυτούσιες παροιμίες στο έργο του και μάλιστα παροιμίες που ήταν συντεθειμένες στο ρυθμό αυτό. Δεν δεσμευόταν όμως να το πράξει αυτό. Υπήρχε και η δυνατότητα να τροποποιήσει λεκτικά κάποιες παροιμίες *metri gratia* ή για άλλους ποιητικούς λόγους ή ακόμη και να αλλάξει εντελώς τη λεκτική τους διατύπωση, συνεπώς και τη μετρική τους μορφή εναρμονίζοντάς την με το περιεχόμενο. Πίσω από το στίχο οὐδὲ ἴσασι ὄσω πλέον ἤμισυ παντός μπορεί να κρύβεται η παροιμία ἀρχή ἤμισυ παντός που έχει όμως προσαρμοστεί λεκτικά και μετρικά στις απαιτήσεις του δακτυλικού εξαμέτρου.⁵⁰³ Σε περίπτωση βέβαια που οι παροιμίες βρισκόνταν σε άλλη μετρική μορφή τότε η τροποποίηση και η μετρική προσαρμογή έπρεπε να πάρει μεγαλύτερη έκταση. Εάν δε οι παροιμίες προϋπήρχαν σε πεζό λόγο, τότε πια ο ποιητής έπρεπε να τις ανασυνθέσει. Η προσωπική του

μία βραχεία ή και από μια μακρά. Μπορούσε δηλαδή να έχει τη μορφή

ή

⁵⁰² Ο WEST, (1978) σελ. 211 παρατηρεί «Gnomic tags often occupy the second half of the hexameter hence the name **paroemiac** for the colon». Παρόμοιες περιπτώσεις βλ. *Ἔργα και Ημέραι* 352, 369, 456, 471-472, 603, 694, 730.

⁵⁰³ Βλ. *Ἔργα και Ημέραι* 40 και παραπάνω σελ. 123.

συμβολή στην περίπτωση αυτή ήταν ουσιαστική, αλλά και το μέτρο επενεργούσε καταλυτικά στην τελική διαμόρφωση του στίχου. Ο RUSSO αναφερόμενος στην καταλυτική επίδραση του μέτρου γράφει: «...the force of poetic meter and diction may interfere with the verbal texture of the utterance».⁵⁰⁴ Έτσι στις περισσότερες των περιπτώσεων, αν και αναγνωρίζουμε προϋπάρχον παροιμιακό υλικό, αδυνατούμε να προσδιορίσουμε ακριβώς την προϋπάρχουσα παροιμία, παρόλο που ο γενικευτικός χαρακτήρας ή το γενικευτικό τέ προδίδουν τον παροιμιακό χαρακτήρα του στίχου: π.χ. ὄρνιθες δέ τε πολλοὶ ὑπ' αὐγᾶς ἠελίου / φοιτῶσ', οὐδέ τε πάντες ἐναΐσιμοι (β 181-182). Η αρχική παροιμία δε μπορεί να ανιχνευτεί με βεβαιότητα.

Στην περίπτωση του Ησίοδου δικαιολογημένα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο ποιητής χρησιμοποιεί τις παροιμίες ως προϋπάρχουσες μετρικές ενότητες που προσαρμόζονται στο στίχο του.⁵⁰⁵ Εξάλλου δεν αναμένεται κάτι διαφορετικό σε ένα έργο παραδοσιακής σοφίας στο οποίο ο παροιμιακός λόγος κατέχει εξέχουσα θέση και δεν υπάρχει σύγκρουση μορφής και περιεχομένου.⁵⁰⁶ Για να ενσωματώσει προϋπάρχουσες παροιμίες πρέπει να εξαντλήσει στο έπακρο όλες τις δυνατότητες που το μέτρο του προσφέρει.⁵⁰⁷ Είναι δε γνωστό ότι ο Ησίοδος όντως εκμεταλλεύεται στο έπακρο τις

⁵⁰⁴ Βλ. RUSSO, (1997) σελ. 49.

⁵⁰⁵ Βλ. PELLIZER, (1972) σελ. 24-37.

⁵⁰⁶ Εδώ βρίσκεται μια από τις βασικές διαφορές της ομηρικής ποίησης από αυτής του Ησίοδου. Ο Όμηρος χρησιμοποιεί τον παροιμιακό λόγο όχι ως αυτοσκοπό, αλλά για να εξυπηρετήσει σκοπούς που σχετίζονται με την πλοκή του έργου του. Ο Ησίοδος, από την άλλη, συνθέτει διδακτικά ποιήματα. Αναλυτικά όμως για τις διαφορές Ομήρου και Ησίοδου ως προς τον παροιμιακό λόγο βλ. παρακάτω Κεφ. Ε', σελ. 177 κ.εξ.

⁵⁰⁷ Ο MARTIN, (1992) σελ. 27 ορθώς σημειώνει: «... one can soon see that Hesiodic poetry in this one, seemingly small feature differs from Homeric because the metre is symptomatic of a more pervasive rhetorical strategy, that of embedding proverbs, with their pre-existing metrical and poetic values, into a larger composition».

δυνατότητες που του παρέχει το μέτρο για να προσδώσει ποικιλία στο στίχο του.⁵⁰⁸ Συγκεκριμένα ως προς τον παροιμιακό λόγο παρατηρείται ότι χρησιμοποιεί το σπονδείο σε συνδυασμό με την παροιμιακή γλώσσα σε ισομερώς διηρημένες προτάσεις και σε προτάσεις που παρουσιάζουν θετική και αρνητική μορφή. Το παράδειγμα που δίνει ο MARTIN είναι χαρακτηριστικό:⁵⁰⁹

| | | | |

καὶ δόμεν ὅς κεν δῶ καὶ μὴ δόμεν ὅς κεν μὴ δῶ (*Ἔργα και Ημέραι* 354). Η μετρική ανάλυση του στίχου δείχνει την έντονη χρήση σπονδίων στα σημεία που εστιάζεται ο παροιμιακός λόγος. Έτσι βλέπουμε ότι ο Ησίοδος δεν παραβλέπει τις τεράστιες δυνατότητες που του δίνει η ποικιλία μορφών του δακτυλικού εξαμέτρου. Τις εκμεταλλεύεται για να τονίσει ένα από τα βασικά του μέσα στη σύνθεση του έργου του, τον παροιμιακό λόγο. Με τον τρόπο αυτό η μετρική, στοιχείο μορφής, εναρμονίζεται με βασικά από άποψη περιεχομένου στοιχεία του έπους δηλαδή με τα αποστάγματα της λαϊκής σοφίας.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μας βοηθούν να αντιληφθούμε τη σημασία και το ρόλο που επιτελούσε η μετρική φόρμα στη σύνθεση του έπους γενικά και ειδικά ως προς τον παροιμιακό λόγο. Η σημασία αυτή συμπυκνώνεται στη φράση του RUSSO «... the force of poetic metre ...»⁵¹⁰

⁵⁰⁸ Ο PAULSON, (1887) σελ. 4-6 παρατηρεί ότι μεγάλη ποικιλία δίνει στο στίχο του Ησίοδου η εναλλαγή σπονδίων και η τοποθέτησή τους σε διαφορετικά σημεία του στίχου. Μάλιστα το μεγαλύτερο χωρίο που αποτελείται από όμοιους στίχους έχει έκταση μόνο πέντε γραμμών (*Θεογονία* 745-749). Βλ. επίσης WEST, (1966) σελ. 93.

⁵⁰⁹ Βλ. MARTIN, (1992) σελ. 26-27.

⁵¹⁰ Βλ. RUSSO, (1997) σελ. 49.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΟΜΗΡΟΣ ΚΑΙ ΗΣΙΟΔΟΣ

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ο Όμηρος και ο Ησίοδος είχαν περίπου την ίδια πρόσβαση στο πατροπαράδοτο παροιμιακό υλικό και

γνώριζαν και οι δύο ένα σημαντικό αριθμό παροιμιών και παροιμιωδών εκφράσεων, όπως μάλλον θα συνέβαινε και με τα άλλα είδη της «λογοτεχνίας της σοφίας». Αυτό πιστοποιείται από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες συναντάμε μια παροιμία και στους δύο ποιητές ελαφρώς τροποποιημένη. Επιπλέον, δεν είναι λίγες οι φορές που, παρά το ότι δεν βρίσκουμε την ίδια παροιμία, βρίσκουμε την ίδια ιδέα που διαπιστώνεται ότι έχει τη ρίζα της και κοινές καταβολές σε παροιμιακό υλικό.

Τα παραδείγματα είναι πολλά, όπως φάνηκε και παραπάνω.⁵¹¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε την παροιμία *ῥεχθὲν δέ τε νήπιος ἔγνω* (P 32, Y 198) που ο Ησίοδος την παραδίδει στη μορφή *παθὼν δέ τε νήπιος ἔγνω* (*Ἔργα και Ημέραι* 218). Φυσικά η τροποποίηση ανταποκρίνεται στη διαφοροποίηση του περιεχομένου. Ο Όμηρος θέλει να τονίσει ότι κάτι αναπόφευκτο, όταν είναι βλαβερό, το λαμβάνει υπόψη ακόμη και κάποιος που χαρακτηρίζεται «νήπιος» και το αποφεύγει, ενώ ο Ησίοδος τονίζει ότι πρέπει να μαθαίνει κανείς από τα παθήματά του.⁵¹² Όπως και να έχουν όμως τα πράγματα, μάλλον οι φράσεις ανάγονται σε κοινό παροιμιακό υλικό. Επίσης, η παροιμία που σχετίζεται με το δένδρο δρυς και με την πέτρα απαντάται στην *Ιλιάδα*, στην *Οδύσσεια* και στη *Θεογονία* με μικρές μορφικές παραλλαγές. Στην *Ιλιάδα* διαβάζουμε: *οὐ μὲν πῶς νῦν ἔστιν ἀπὸ δρυὸς οὐδ' ἀπὸ πέτρης / τῷ ὀαριζέμεναι* (X 126-127), στην *Οδύσσεια*: *οὐ γὰρ ἀπὸ δρυὸς ἔσσι παλαιφάτου οὐδ' ἀπὸ πέτρης* (τ 163), ενώ στον Ησίοδο *ἀλλὰ τίη μοι ταῦτα περὶ δρῦν ἢ περὶ πέτρην* (*Θεογονία* 35). Όπως έχουμε διαπιστώσει, το ποιητικό περιβάλλον στο οποίο βρισκόταν κάθε φορά η παροιμία άλλαζε, συνεπώς άλλαζε και η σημασία της στα νέα συμφραζόμενα. Παρά τις διαφορές

⁵¹¹ Βλ. στο Β' Κεφάλαιο, σελ. 58 κ.εξ.

⁵¹² Βλ. M.W. EDWARDS., *Ομήρου Ιλιάδα*, τ. 'Ε, σελ. 158, όπου ο όρος «αφορισμός» αποδίδεται και στους δύο ποιητές χωρίς διαφοροποίηση. Επίσης, βλ. ό.π. σελ. 489, όπου υπάρχει ο όρος «γνωμικό».

όμως η κοινή προέλευση είναι έκδηλη. Ομοιότητες στη χρήση παροιμιακού λόγου είχαν εντοπίσει ήδη οι αρχαίοι σχολιαστές.⁵¹³

Αναφορικά με τις κοινές σε περιεχόμενο ιδέες που εκφράζονται μέσα από τον παροιμιακό λόγο, τα παραδείγματα είναι άφθονα. Ενδεικτικά βλέπουμε ότι η βασιλική εξουσία ανάγεται και από τους δύο ποιητές στο Δία. Ο Ησίοδος αναφέρει: *ἐκ δὲ Διὸς βασιλῆες* (*Θεογονία* 96), ενώ στον Όμηρο διαβάζουμε *σκηπτοῦχος βασιλεύς, ὃ τε Ζεὺς κῦδος ἔδωκεν* (Α 279) και *θυμὸς δὲ μέγας ἐστὶ διοτρεφῶν βασιλῆων / τιμὴ δ' ἐκ Διὸς ἐστι, φιλεῖ δὲ ἑ μητίετα Ζεὺς* (Β 196-197). Επίσης, ως προς την αναγκαιότητα του να προσφέρει κανείς δώρα στους θεούς, ο Όμηρος αναφέρει: *ἧ ῥ' ἀγαθὸν καὶ ἐναΐσιμα δῶρα διδοῦναι / ἀθανάτοις* (Ω 425-426), ενώ στον Ησίοδο διαβάζουμε: *δῶρα θεοῦς πείθει, δῶρ' αἰδοίους βασιλῆας* (απόσπ. 361). Επομένως, το κοινό υπόβαθρο σε παροιμιακό υλικό όντως υπάρχει, είτε εκφράζεται με κοινές, ελαφρώς τροποποιημένες παροιμίες, είτε εκφράζεται με την παρουσία της ίδιας ιδέας μέσα από τον παροιμιακό λόγο.

Η ομοιότητα όμως περιορίζεται μέχρι αυτού του σημείου, διότι δεν φτάνει μόνο η ύπαρξη της ίδια παροιμίας ή της ίδιας ιδέας για να μιλήσουμε για ομοιότητα και ο παροιμιακός λόγος δεν είναι η ύπαρξη και μόνο μιας παροιμίας, αλλά η χρήση της λογοτεχνικά. Έτσι ο Όμηρος σε σχέση με τον Ησίοδο αξιοποιεί τον παροιμιακό λόγο με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Οι διαφορές που παρουσιάζουν οι δύο κορυφαίοι επικοί ποιητές θα μπορούσαν προφανώς να ερμηνευθούν και να δικαιολογηθούν με βάση το είδος της ποίησης που καλλιεργεί ο καθένας. Με βάση το είδος της ποίησης διαφοροποιούνται και οι ποιητικοί στόχοι του καθενός και αυτό έχει άμεση συνέπεια να αλλάζει και η λειτουργία, εκτός των άλλων, και του παροιμιακού λόγου. Διότι ο παροιμιακός λόγος, δεν είναι παρά ένα μέσο στα χέρια του

⁵¹³ Βλ. ERBSE, (1963-1988) σελ. 44 για την παροιμία *ὄπποϊόν κ' εἵπησθα ἔπος, τοῖον κ' ἐπακούσαις* (Υ 250), που στον Ησίοδο είναι *εἰ δὲ κακὸν εἵποις, τάχα κ' αὐτὸς μεῖζον ἀκούσαις* (*Έργα και Ημέραι* 721).

ποιητή το οποίο χρησιμοποιεί με δεξιοτεχνία για να πετύχει τους στόχους του. Αν, επομένως, αλλάζει ο στόχος του ποιητή, θα αλλάξει και ο τρόπος ένταξης του παροιμιακού λόγου.

Έτσι ο Όμηρος καλλιεργεί το ηρωικό έπος και συνθέτει μακροσκελή ποιήματα με συγκεκριμένη δομή, με πλοκή και χαρακτήρες. Οι χαρακτήρες χρησιμοποιούν συχνά παροιμιακό λόγο που καθορίζει τη δράση τους μέσα στα πλαίσια της πλοκής. Με βάση όσα έχουμε δει παραπάνω,⁵¹⁴ ο Όμηρος χρησιμοποιεί τον παροιμιακό λόγο, όχι για να διασώσει ή να συμπεριλάβει παροιμίες στο έργο του, ούτε για να διδάξει. Δεν είναι αυτός ο πρωταρχικός του στόχος. Μπορεί φυσικά να υπάρχει και αυτή η παράμετρος. Ο παροιμιακός λόγος λειτουργεί ως μέσο πειθούς και μάλιστα προς επίρρωση και ενίσχυση των υπολοίπων μέσων πειθούς που χρησιμοποιούν οι χαρακτήρες. Εξάλλου μόνο οι χαρακτήρες αξιοποιούν το μέσο αυτό, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων,⁵¹⁵ ό,τι αποτελεί ένδειξη ότι συμβάλλει στη διαμόρφωση της πλοκής. Με το μέσο αυτό οι χαρακτήρες προτρέπουν ή αποτρέπουν, δικαιολογούν τις επιλογές τους, βοηθούνται στη λήψη μιας απόφασης, προχωρούν σε κάποια συγκεκριμένη επιλογή κ.λπ.

Ο Ησίοδος, αντίθετα, συνθέτει έργα που ανήκουν καθαρά στη διδακτική ποίηση. Τα ποιήματά του έχουν βέβαια τη δομή τους, αλλά δεν παρουσιάζουν την πλοκή των ομηρικών ούτε την πληθώρα χαρακτήρων με δράση και λόγο. Χαρακτηριστικό είναι ότι εδώ συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο από αυτό που είδαμε στον Όμηρο. Ο μόνος που χρησιμοποιεί παροιμιακό λόγο είναι ο αφηγητής, εκτός από μια εξαίρεση.⁵¹⁶ Επομένως, δεν μπορεί να πει κανείς ότι ο παροιμιακός λόγος συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας πλοκής. Αντίθετα, ο πρωταρχικός σκοπός του ποιητή είναι να διδάξει. Δεν είναι τυχαίο ότι ο

⁵¹⁴ Βλ. Κεφάλαιο Β', σελ. 58 κ.εξ.

⁵¹⁵ Βλ. αναλυτικά το σχετικό με την Αφηγηματολογία Κεφάλαιο, σελ. 142 κ.εξ.

⁵¹⁶ Βλ. παραπάνω σελ. 145.

Ησίοδος έχει χαρακτηριστεί ήδη στην αρχαιότητα *διδάσκαλος πλείστων*.⁵¹⁷ Επιθυμεί να ενσωματώσει λοιπόν στα έργα του έναν μεγάλο αριθμό παροιμιών και παροιμιωδών εκφράσεων που μαζί με τα άλλα είδη της «λογοτεχνίας της σοφίας» συμβάλλουν στη μεγαλύτερη παιδευτική τους αξία. Μάλιστα το έργο του δυσκολεύει περισσότερο, διότι το παροιμιακό υλικό που έχει στη διάθεσή του δεν διαθέτει ουσιαστική συνάφεια. Είναι δε τέτοιο το υλικό που χαρακτηρίζεται *χαώδες*.⁵¹⁸ Η τοποθέτηση του υλικού σε ένα ενιαίο ποίημα είναι καθαρά δική του συμβολή.⁵¹⁹ Επομένως, θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο Όμηρος χρησιμοποιεί τις παροιμίες ως μέσο ενώ στον Ησίοδο είναι κατά κάποιον τρόπο αυτοσκοπός.

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να εντοπίσουμε και να αιτιολογήσουμε μια σειρά από διαφορές μεταξύ των δύο ποιητών στη χρήση του παροιμιακού λόγου. Αρχικά ως προς την συχνότητα παρατηρούμε ότι στον Όμηρο το φαινόμενο συναντάται σπανιότερα, ενώ στον Ησίοδο είναι πολύ πιο συχνό. Υπάρχουν φυσικά και σημεία στον Όμηρο που έχουμε μεγάλη συγκέντρωση παροιμιακού υλικού, αλλά αυτό φαίνεται να οφείλεται και πάλι στην πλοκή του έργου και στους χαρακτήρες. Για παράδειγμα ο λόγος του Νέστορα στο Δ 318-325 παρουσιάζει πυκνότητα παροιμιακού υλικού, αν σκεφτεί κανείς ότι σε οκτώ στίχους υπάρχουν τρεις περιπτώσεις παροιμιακού λόγου.⁵²⁰ Ωστόσο, αυτό δικαιολογείται, διότι ο Νέστορας στο σημείο αυτό θέλει να τονίσει την αξία των ηλικιωμένων, επομένως, να καταξιωθεί και εκείνος ανάμεσα στους συμπολεμιστές του. Μάλιστα χρησιμοποιεί μυθολογικό

⁵¹⁷ Βλ. Ηράκλειτος, απόσπ. 57 D-K.

⁵¹⁸ Βλ. HAMILTON, (1989) σελ. 49: «The massive chaos of gnomic material, for which scholarship does not yet have adequate analytical equipment».

⁵¹⁹ Ο WEST, (1978) σελ. 44 δικαιολογημένα παρατηρεί: «Wisdom poetry, however, was a different matter. He found himself with much to say that possessed no intrinsic structure. Where was he to begin, and what stake-points was he to make for?».

⁵²⁰ Βλ. *ἀλλ' οὐ πως ἅμα πάντα θεοὶ δόσαν ἀνθρώποισιν* (320), *τὸ γὰρ γέρας ἐστὶ γερόντων* (323), *αἰχμάς δ' αἰχμάσσουσι νεώτεροι* (324). Βλ. παραπάνω σελ. 72 κ.εξ.

παράδειγμα αναφερόμενος στο φόνο του Ερευθαλίωνα.⁵²¹ Από την άλλη ο Νέστορας είναι ένας ήρωας που εξαιτίας της ηλικίας του αρμόζει να χρησιμοποιεί παροιμιακό λόγο, αλλά και *παραδείγματα*.⁵²² Εκτός όμως αυτών των εξαιρέσεων, που δικαιολογούνται από την πλοκή και τους χαρακτήρες που συμμετέχουν, η πυκνότητα του παροιμιακού λόγου είναι κατά πολύ μικρότερη στον Όμηρο σε σχέση με τον Ησίοδο.

Σχετικά με τις αφηγηματολογικές διαφορές διαπιστώνουμε ότι και αυτές δικαιολογούνται με βάση τη στοχοθεσία του ποιητή κάθε φορά.⁵²³ Την έντονη πλοκή και εναλλαγή χαρακτήρων του Ομήρου διαδέχεται η περιορισμένη σε πολυπλοκότητα διδακτική ποίηση στην οποία ο ποιητής είναι ο κατεξοχήν εκφραστής σκέψεων και συναισθημάτων.⁵²⁴ Αυτή η διαφοροποίηση έχει επιπτώσεις και στον παροιμιακό λόγο, εφόσον ο πομπός είναι πια μόνο ο δημιουργός του ποιήματος. Ως προς τον αποδέκτη παρατηρούμε ότι και εδώ υπάρχει διαφοροποίηση. Στον Όμηρο αποδέκτες είναι αφενός οι χαρακτήρες,

⁵²¹ Το παράδειγμα αυτό αναπτύσσεται διεξοδικά από τον ίδιο το Νέστορα στη συνέχεια. Βλ. Η 132 κ.εξ. Σχετικά με το παράδειγμα αυτό βλ. Κ.Ε. ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ, *Το μυθολογικό παράδειγμα στην Ιλιάδα*, (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Διπλωματική Εργασία), Ρέθυμνο, 2003, σελ. 24 κ.εξ.

⁵²² Αριστοί σχολιαστές αποδίδουν την εκτεταμένη χρήση παροιμιακού υλικού και *παραδειγμάτων* από το Νέστορα σε μεταγενέστερες προσθήκες και άλλοι μιλούν για φλυαρία του ήρωα. Βλ. AUSTIN, (1966) σελ. 296-297, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν φαίνεται να ευσταθεί, διότι ο ίδιος ο ποιητής θεωρεί ότι ο Νέστορας αρμόζει να εκφωνεί λόγους. Τον προσδιορίζει με την έκφραση *τοῖσι δὲ Νέστωρ / ἤδυεπῆς ἀνόρουσε λιγύς Πυλίων ἀγορητής, / τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδὴ* (Α 247-249) μάλιστα ο στ. 249 παραπέμπει στις Μούσες. Βλ. επίσης HAINSWORTH, (1993) σελ. 67 που παραθέτει την άποψη του Αριστοτέλη (*Ρητορική* 1395a2-3) για να εξηγήσει το ότι ταιριάζει στο Νέστορα να χρησιμοποιεί παροιμίες ως ηλικιωμένος. Για τη χρήση *γνωμικών* εκφράσεων από το Νέστορα βλ. LARDINOIS, (1997) σελ. 142-145, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵²³ Για την αφηγηματολογία βλ. παραπάνω Κεφ. Γ', σελ. 142 κ.εξ.

⁵²⁴ Υπάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις. Βλ. Αρχίλοχος, απόσπ. 19 και 122 W. Για άλλα παραδείγματα βλ. TSAGARAKIS, (1977), σελ 149.

πράγμα που δρα καταλυτικά στην πλοκή του ποιήματος, και αφετέρου το κοινό, ενώ στον Ησίοδο αποδέκτες είναι πρωτίστως το κοινό και έπειτα οι όποιοι χαρακτήρες. Στην περίπτωση όμως που ο παροιμιακός λόγος απευθύνεται στους χαρακτήρες αυτό γίνεται μόνο για διδαχή και όχι για λόγους πλοκής η οποία στον Ησίοδο δεν φαίνεται να επηρεάζεται από τον παροιμιακό λόγο. Αντί για αυτό η ίδια η αφήγηση πλέκεται γύρω από παροιμιακές φράσεις, όπως συμβαίνει κατά κύριο λόγο στο *Έργα και Ημέραι*.

Επίσης, στον τομέα της μετρικής, όπως παρατηρήσαμε, ο Ησίοδος χρησιμοποιεί τον παροιμιακό λόγο με δεξιοτεχνία και σύμφωνα με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του έργου του.⁵²⁵ Είναι φυσικό να εμπεριέχει πληθώρα παροιμιών και παροιμιακών εκφράσεων, και επομένως εφαρμόζονται και οι κατάλληλες τεχνικές για να ξεχωρίσει ο ποιητικός λόγος από τον καθημερινό. Για το σκοπό αυτό ο Ησίοδος χρησιμοποιεί και διάφορα άλλα μορφικά μέσα, τον εσωτερικό ρυθμό, την παρήχηση, τις θετικές και αρνητικές εκφράσεις που είδαμε παραπάνω.⁵²⁶ Φυσικά τα μορφικά αυτά στοιχεία υπάρχουν και στον Όμηρο, αφού ούτως ή άλλως χαρακτηρίζουν τη λογοτεχνική χρήση των παροιμιών, αλλά στον Ησίοδο παρουσιάζονται συχνότερα.

Επιπλέον, ως προς το θέμα της επίδρασης του Ομήρου, ως προγενέστερου, στον Ησίοδο, μπορούμε να σημειώσουμε τα εξής: Φυσικά δεν αποκλείονται τυχόν επιδράσεις. Εξάλλου, οι ομοιότητες στο παροιμιακό υλικό που εντοπίσαμε μας κατευθύνουν και προς αυτή την κατεύθυνση. Όμως λίγο μας ενδιαφέρει η ύπαρξη όμοιων ή παρόμοιων στίχων στους δυο ποιητές. Αυτό είτε οφείλεται σε επιρροή του παλαιότερου στο νεότερο είτε σε αναγωγή και των δύο σε κοινά πρότυπα και παραδοσιακό υλικό. Εφόσον όμως ο Ησίοδος χρησιμοποιεί διαφορετικά τον παροιμιακό λόγο, η τυχόν αλληλεπίδραση

⁵²⁵ Βλ. σχετικά παραπάνω Κεφάλαιο Δ' σελ. 169 κ.εξ.

⁵²⁶ Βλ. παραπάνω σελ. 119 κ.εξ. Βλ. επίσης MARTIN, (1992) σελ. 25-26. Στο σημείο αυτό ο MARTIN χαρακτηρίζει τις τεχνικές αυτές «Hesiodic yet not Homeric».

περιορίζεται μόνο στην ύπαρξη κοινού παροιμιακού υλικού που ο Ησίοδος το χρησιμοποίησε διαφορετικά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως φάνηκε από την παρούσα μελέτη, οι παροιμίες και οι παροιμιώδεις εκφράσεις κατέχουν μια ξεχωριστή θέση στο αρχαϊκό έπος στη μορφή με την οποία εισάγονται και στοιχειοθετούν τον παροιμιακό λόγο.⁵²⁷

Αναζητήθηκαν αρχικά πιθανές επιδράσεις της «λογοτεχνίας της σοφίας» των ανατολικών λαών, στη χρήση παροιμιακού λόγου στο αρχαϊκό έπος, αλλά όπως διαπιστώσαμε, δεν υπάρχουν ικανά τεκμήρια για μια τέτοια πιθανότητα, για πολλούς λόγους. Ο πιο σημαντικός είναι ότι δεν διαπιστώθηκε ομοιότητα στη χρήση των παροιμιών και των παροιμιωδών εκφράσεων. Η ύπαρξη και μόνο κάποιας κοινής παροιμίας ή κοινής αντίληψης αφενός δικαιολογείται από τη θεωρία της παράλληλης πολιτιστικής γένεσης και αφετέρου δεν συνιστά από μόνη της λογοτεχνικό δανεισμό.⁵²⁸

Στη συνέχεια εξετάστηκε η λειτουργικότητα του παροιμιακού λόγου σε όλο το φάσμα της αρχαϊκής επικής ποίησης. Στον Όμηρο ο παροιμιακός λόγος αποτελεί μέσο πειθούς. Πρωτεύει δηλαδή η αποδεικτική λειτουργία. Δεν απουσιάζει εντελώς και η διδακτική λειτουργία. Έτσι οι χαρακτηριστές των επών αξιοποιούν τον παροιμιακό λόγο σε συνδυασμό με την υπόλοιπη επιχειρηματολογία τους και μάλιστα προς επίρρωση αυτής. Δεν είναι τυχαίο ότι οι στίχοι με παροιμιακό υλικό βρίσκονται συνήθως στο τέλος των λόγων τους, σπανιότερα στην αρχή και πολλές φορές σε κομβικά σημεία. Επίσης, δεν είναι τυχαίο ότι στις περισσότερες περιπτώσεις ο ομιλητής πετυχαίνει το σκοπό του. Όταν δεν τον πετυχαίνει, η αιτία σχετίζεται με την πλοκή του έπους. Είδαμε επίσης ότι ο παροιμιακός λόγος στον Όμηρο είναι ένα μέσο που

⁵²⁷ Ο ορισμός της παροιμίας έπρεπε να γίνει σε πρώτο στάδιο της έρευνας και γι' αυτό έγινε στην Εισαγωγή, βλ. σελ. 18 κ.εξ. Είδαμε επίσης από τη γενική πραγμάτευση του θέματος ότι στον ορισμό που δόθηκε ανταποκρίνονται όλες οι περιπτώσεις παροιμιακού λόγου που μελετήσαμε.

⁵²⁸ Ως προς το ζήτημα της επιρροής και του τυχόν λογοτεχνικού δανεισμού από τα έπη των λαών της ανατολής βλ. παραπάνω Κεφ. Α', σελ. 32 κ.εξ.

συμβάλλει σε σημαντικό βαθμό στη διαμόρφωση της πλοκής και σε αραιές περιπτώσεις επηρεάζει και τη δομή ολόκληρου του έπους.⁵²⁹

Ο παροιμιακός λόγος διακρίνεται στη χρήση του ανάλογα με το σκοπό του ομιλητή. Έτσι υπάρχει ο προτρεπτικός, ο αποτρεπτικός, ο παρηγορητικός, ο απολογητικός και ο διδακτικός παροιμιακός λόγος.⁵³⁰ Μια άλλη διάκριση που μπορεί να γίνει είναι αν συνέβαλε ή όχι στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα και τέλος ως προς το περιεχόμενο διακρίνεται σε παροιμιακό λόγο σχετικό με τον πόλεμο, τους θεούς, την καθημερινή ζωή κ.λπ.

Στον Ησίοδο ο παροιμιακός λόγος λειτουργεί διαφορετικά. Ο ποιητής είχε κοινό απόθεμα παροιμιακού υλικού με τον Όμηρο, ό,τι διαπιστώνεται από κοινές παροιμίες και κοινές αντιλήψεις. Δεν έκανε ωστόσο ο Ησίοδος την ίδια χρήση του υλικού. Ο σκοπός του ήταν διαφορετικός, αφού καλλιέργησε το διδακτικό έπος και άμεσος στόχος του ήταν να διδάξει. Πρωτεύει λοιπόν η διδακτική λειτουργία που επηρεάζει και τη δομή του έργου του που ανήκει στη «λογοτεχνία της σοφίας». Δικαιολογημένα λοιπόν συμπεριλαμβάνει μεγάλο αριθμό παροιμιών και παροιμιωδών εκφράσεων. Ο παροιμιακός λόγος υπηρετεί ένα συγκεκριμένο και συγκεκριμένης ποιητικής εμβέλειας σκοπό. Έτσι, για να προσθέσει κάποια ποικιλία σε αυτή την αχανή σύνθεση του υλικού ο Ησίοδος εκμεταλλεύεται στο έπακρο τις δυνατότητες που του προσφέρει το μέτρο και τα μορφικά χαρακτηριστικά των παροιμιών.⁵³¹

Αναφορικά με τη μορφολογία των παροιμιών γενικά, διαπιστώθηκε ότι το υλικό προσαρμόζεται κάθε φορά σε συγκεκριμένες φόρμες, ό,τι υπάρχει εξ

⁵²⁹ Αναλυτικά για θέματα λειτουργικότητας του παροιμιακού λόγου στον Όμηρο βλ. παραπάνω Κεφ. Β', σελ. 58 κ.εξ.

⁵³⁰ Το είδος του παροιμιακού λόγου επιδρά καθοριστικά στη λειτουργικότητά του. Βλ. παραπάνω Κεφ. Γ', σελ. 154 κ.εξ.

⁵³¹ Αυτό προκύπτει και από την πραγμάτευση της λειτουργικότητας του παροιμιακού λόγου στον Ησίοδο, αλλά και από τα κεφάλαια που σχετίζονται με την αφηγηματολογία, τη μετρική και τη σύγκριση Ομήρου Ησίοδου. Βλ. αντίστοιχα Κεφ. Β', σελ. 58 κ.εξ., Κεφ. Γ', σελ. 142 κ.εξ., Κεφ. Δ', σελ. 169 κ.εξ. και Κεφ. Ε', σελ. 177 κ.εξ.

ορισμού στον παροιμιακό λόγο.⁵³² Συνοπτικά, τα μορφικά στοιχεία που επαναλαμβάνονται είναι η παρήχηση, η επανάληψη, ο γνωμικός αόριστος, η συντομία της έκφρασης, που είναι απαραίτητη και επηρεάζει γενικότερα τη μορφή των στίχων, τα αρχαϊκά στοιχεία, τα γενικευτικά μόρια και οι λέξεις και εκφράσεις που δίνουν καθολικό χαρακτήρα στο νόημα. Επίσης, είδαμε ότι ο ποιητής τροποποιεί μια παροιμία ανάλογα με τους στόχους του, αλλά η τροποποίηση περιορίζεται στο βαθμό που καθιστά την παροιμία αναγνωρίσιμη, αλλιώς αυτή χάνει το κύρος της. Βέβαια, εμείς αδυνατούμε να αναγνωρίζουμε όλες τις παροιμίες που αναγνώριζε ο αρχαίος ακροατής με τη μια ή την άλλη μορφή μέσα στο στίχο. Τις περισσότερες φορές περιοριζόμαστε απλά στην αναγνώριση της ύπαρξης παροιμιακού υλικού. Ωστόσο, αυτό δεν περιορίζει τις δυνατότητες της έρευνας για τη μελέτη του παροιμιακού λόγου, που πρώτιστα μας ενδιαφέρει.⁵³³

Μας απασχόλησε επίσης και η σχέση παροιμιακού λόγου και αφηγηματολογίας αφού η λειτουργία του είναι ενδοκειμενική και εξωκειμενική. Ως προς τον πομπό του παροιμιακού λόγου, διαπιστώσαμε ότι πρέπει να είναι ανώτερος ή τουλάχιστον ισάξιος με τον αποδέκτη και συνήθως να είναι ένα σεβάσμιο πρόσωπο. Και στο επίπεδο αυτό εντοπίσαμε διαφορές μεταξύ Ομήρου και Ησιόδου, αφού ο Όμηρος συνθέτει έργα με σύνθετο αφηγηματικό πλαίσιο και αλληλεπίδραση χαρακτήρων, ενώ στα έργα του Ησιόδου φορέας της αφήγησης είναι το προσωπίο του ποιητή.⁵³⁴

Αναφορικά με τη μετρική μορφή του παροιμιακού λόγου, σημειώσαμε ότι προϋπήρχε μια μετρική φόρμα με την ονομασία *παροιμιακός*, αλλά δεν ήταν απαραίτητο, όπως φαίνεται, όλες οι παροιμίες και οι παροιμιώδεις εκφράσεις να ακολουθούν αυτό το ρυθμό. Οι ποιητές φυσικά χρησιμοποιούσαν το

⁵³² Βλ. παραπάνω Εισαγωγή, σελ. 5 κ.εξ.

⁵³³ Τα συγκεκριμένα ζητήματα εξετάζονται στην ενότητα «Γενικές μορφικές παρατηρήσεις» του Κεφ. Β', βλ. παραπάνω σελ. 136 κ.εξ.

⁵³⁴ Βλ. σχετικά παραπάνω Κεφ. Γ', σελ. 142 κ.εξ.

δακτυλικό εξάμετρο. Όσες παροιμίες ήταν συντεθειμένες στον παροιμιακό προσαρμόζονταν εύκολα στο μέτρο αυτό. Για όσες ήταν συντεθειμένες σε άλλα μέτρα ή προϋπήρχαν σε πεζή μορφή ο ποιητής τις προσάρμοζε στο εξάμετρο, χωρίς όμως να τις μεταβάλλει σε βαθμό που να μην αναγνωρίζονται και χάνουν έτσι το κύρος τους.⁵³⁵

Συγκρίνοντας τους δύο βασικούς εκπροσώπους του αρχαϊκού έπους είδαμε ότι υπάρχουν σαφείς διαφορές στη χρήση των παροιμιών, στη μετρική τους μορφή και στο αφηγηματικό πλαίσιο. Οι διαφορές αυτές εξηγούνται ωστόσο αν λάβει κανείς υπόψη το είδος της επικής ποίησης που καλλιεργεί ο καθένας ξεχωριστά.⁵³⁶ Σε αυτή την κατεύθυνση διαπιστώσαμε ότι οι τυχόν επιδράσεις περιορίζονται στο ίδιο το παροιμιακό υλικό, αλλά όχι στη χρήση του που είναι εντελώς διαφορετική στον Όμηρο και στον Ησίοδο.

Ολοκληρώνοντας την εργασία μπορούμε να πούμε ότι η έρευνα μας οδήγησε σε πολλαπλά και χρήσιμα συμπεράσματα. Οι πηγές του παροιμιακού λόγου προφανώς δεν μπορούν να αναχθούν στα έπη των ανατολικών λαών. Η λειτουργικότητα επίσης είναι πια ξεκάθαρη, όπως και η μετρική μορφή των παροιμιών και των παροιμιωδών εκφράσεων. Σκιαγραφήθηκε ακόμη η σχέση του Ομήρου με τον Ησίοδο ως προς το θέμα που μας ενδιαφέρει και μελετήθηκε η αφηγηματολογία στο αρχαϊκό έπος.

⁵³⁵ Βλ. σχετικά παραπάνω Κεφ. Δ', σελ. 169 κ.εξ.

⁵³⁶ Βλ. σχετικά παραπάνω Κεφ. Ε', σελ. 177 κ.εξ.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

Αθήναιος

Δειπνοσοφισταί 2.6.60d-e : 7

8.39.348a : 26 υποσ. 86

Αισχύλος

Αγαμέμνων 47: 171 υποσ. 499

Αριστοτέλης

Μεταφυσικά 1074a38-b13 : 8-9

Ποιητική 1457b6-9: 12

Ρητορική 94 a9 κ.εξ. : 65 υποσ. 196

1376a5 : 13 υποσ. 21

1395a2-6 : 151

1395a17-18 : 16

1395b2-3 : 147 υποσ. 444

1405b6 : 17 υποσ. 36

1413a14-15 : 12

Αριστοφάνης

Θεσμοφοριάζουσες 528-529 : 8 υποσ.

11

Ιππείς 719-720 : 11 υποσ. 17

Όρνιθες 736 : 171 υποσ. 499

Δικαίαρχος

Απόσπ. 103 1 WEHRLI : 22

Έπος του Γκιλγκαμες

Πινακίδα II νί κ.εξ. : 45

IV iv κ.εξ. : 45 υποσ. 148

V v κ.εξ. : 45 υποσ. 148 και

46

V νί κ.εξ. : 46

VI ii κ.εξ. : 46

VII νί κ.εξ.: 46

XI : 47

Ηρόκλειτος

Απόσπ. 57 D-K : 180

Ηρόδοτος

Ιστορία 8.124.8-9 : 11 υποσ. 17

ΗΣίοδος

Έργα και Ημέραι

4-8 : 121-122

5 : 141

25-26 : 123

40 : 138 και 140

40-41 : 123

101 : 124

105 : 124	35 : 119 και 178
210 : 124 και 145	94-95 : 120
217-218 : 125	96 : 120 και 178
218 : 125, 140	121-122 : 120
240 : 125	
265 : 125	<i>Αποσπάσματα</i>
266 : 125	61 : 129
285 : 126	275 : 129
293 : 126	286 : 129
302 : 126	321 : 129
309 : 126	338 : 129
310 : 173	361 : 129 και 178
311 : 126	
314 : 126	Ισοκράτης
318 : 126	<i>Προς Νικοκλέα</i> 43 : 61-62
319 : 126	
320 : 126	Μένανδρος
346-348 : 126	Απόσπ. 227 ΚÖRTE : 105 υποσ.
352-354 : 127	292
354 : 1155	
365 : 127	Ομηρικά Επιγράμματα
375 : 127	5 : 134
695 : 127	12, 1-3 : 134
699 : 127	12, 3-4 : 134
702-703 : 127	12, 5 : 134
705 : 127	
721 : 84 και 178 υποσ. 513	Ομηρικοί Ύμνοι
723 : 128	<i>Εις Αφροδίτην</i> 189-190 : 132
<i>Θεογονία</i>	<i>Εις Διήμητραν</i> 111 : 130

Εις Ερμῆν 36 : 131

92-93 : 132

202-203 : 132

205 : 132

Εις Μούσας και Απόλλωνα 4-5 : 133

Όμηρος

Ιλιάδα

Α 63 : 65-66 και 137 υποσ. 405

167 : 80 και 101

206 : 35

218 : 65 υποσ. 199 και 140

220-221 : 67 υποσ. 201

247-249 : 181 υποσ. 522

279 : 178

400 : 35

551 : 35

568 : 35

Β 157 : 35

166 : 35

196 : 80

196-197 : 178

204 : 80

298 : 139

323 : 35

335 : 68 υποσ. 203

Γ 76 : 67 υποσ. 202

79 : 35

108 : 81

454 : 91 υποσ. 261

Δ 78 : 35

160-161 : 71 και 163

320 : 72, 140 και 181 υποσ. 520

323 : 73 και 181 υποσ. 520

324 : 73 και 181 υποσ. 520

326 : 67 υποσ. 202

355 : 89

363 : 89

Ε 115 : 35

178 : 94

407 : 73

Ζ 62 : 36 υποσ. 116

146 : 90

261 : 159 υποσ. 471

263 : 70 υποσ. 207

488-489 : 94

492-493 : 94

Η 99 : 95

146 : 68 υποσ. 203

222 : 35

282 : 91 και 172

286 : 67 υποσ. 201
 402 : 135

Θ 72 : 35
 146-147 : 70 υποσ. 206
 152 : 70 υποσ. 206

Ι 79 : 67 υποσ. 201
 116-117 : 74
 158 : 50 υποσ. 160, 75 και 138
 227 : 68 υποσ. 204
 249-250 : 95
 255 : 95
 256 : 147
 315-316 : 69 υποσ. 205
 378 : 91
 413 : 36 υποσ. 117
 443 : 81
 704 : 159
 706 : 159
 710 : 68 υποσ. 203

Κ 224-226 : 53
 274 : 54

Λ 516 : 67 υποσ. 201
 784 : 85, 146 και 159
 793 : 85
 801 : 85

804 : 68 υποσ. 204

Μ 243 : 86
 251 : 68 υποσ. 204
 326-328 : 51

Ν 115 : 86 και 138
 237 : 55 και 139
 636 : 82
 729 : 72 υποσ. 211
 784 : 67 υποσ. 202
 788 : 67 υποσ. 202
 821 : 92

Ξ 80-81 : 95
 82-83 : 70 υποσ. 207

Ο 140-141 : 87 και 161
 203 : 87
 206 : 68 υποσ. 203
 404 : 88
 496-497 : 88
 514 : 68 υποσ. 204

Π 457 : 83
 458 : 67 υποσ. 201
 632 : 68 υποσ. 204
 676 : 67 υποσ. 201
 688 : 75 και 144

Ρ 32 : 137, 172 και 177

33 : 69 υποσ. 205

98-99 : 76

176 : 76

456 : 68 υποσ. 204

514 : 76-77

Σ 117 : 84

168 : 99, υποσ. 375

309 : 56

328 : 77

Τ 90 : 77

242 : 138

372 : 35

Υ 72 : 35

131 : 96

198 : 137, 172 και 177

200-201 : 70 υποσ. 207

242-243 : 78

250 : 84 και 178 υποσ. 513

Φ 100 : 35

184 – 185 : 78

193 : 78

264 : 78-79 και 144

497 : 35

498-499 : 79

Χ 126-127 : 90 και 177

262-266 : 92

Ψ 9 : 83

807 : 35

Ω 218-219 : 92

339 : 35

425-426 : 79 και 178

457 : 35

521 : 96

524 : 96 και 163

527-528 : 96

530 : 96

553 : 70 υποσ. 207

Οδύσσεια

α 44 : 35

125 : 35

216 : 105 και 140

β 181-182 : 114 και 174

276 : 105

277 : 106

24 : 114

γ 26-27 : 98

48 : 98	216-217 : 106
88-89 : 55 υποσ. 167	226 : 68 υποσ. 203
231 : 115	294 : 106
335 : 112	307 : 106
236-237 : 115	310 : 106
236-238 : 45 υποσ. 148	
240-241 : 70 υποσ. 206	θ 138-139 : 112
337 : 67 υποσ. 201	141 : 68 υποσ. 203
479-480 : 104	351 : 115
480 : 104	406 : 35
	409 : 112
δ 236-237 : 99	546 : 106
353 : 99	585-586 : 107
379 : 99	
397 : 100	ι 270-271 : 116
468 : 100	273 : 70 υποσ. 207
762 : 35	
837 : 102	κ 202 : 107
841 : 111	306 : 102
ε 75 : 35	λ 109 : 103 και 116
103-104 : 100	427 : 107
137-139 : 100	456 : 108
ζ 188 : 101	μ 341-342 : 108
207-208 : 101	532 : 68 υποσ. 203
208 : 101	
	ν 16 : 68 υποσ. 203
η 167 : 36 υποσ. 117	

ξ 57-58 : 102

58-59 : 102

156-157 : 108

184 : 103

214-215 : 113

ο 54-55 : 109

π 211-212 : 103-104

243-244 : 55 υποσ. 166 και 116

280 : 35

294 : 109

406 : 68 υποσ. 202

423 : 117

447 : 117

ρ 189 : 104-105

217-218 : 109

347 : 110

578 : 110

580 : 68 υποσ. 203

σ 27 : 110

290 : 68 υποσ. 202

τ 14 : 67 υποσ. 201

163 : 113 και 178

328 : 50 και 111

υ 277 : 35

355 : 124 υποσ. 352

χ 319 : 117

320 : 70 υποσ. 207

412 : 111

ω 29 : 50

190 : 111

Πλάτων

Κρατύλος 384a8 : 8 υποσ. 11

Λύσις 216c6 : 8 υποσ. 11

Στοβαίος

Ανθολόγιο 3.21.12 : 16 υποσ. 35

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABRAHAMS, R.D., 1972, "Proverbs and Proverbial Expressions", in R. M. DORSON (ed.), *Folklore and Folklife: An Introduction*, Chicago.
- AHRENS, E., 1937, *Gnomen in griechischer Dichtung (Homer, Hesiod, Aeschylus)*, Halle.
- ALDEN, M., 2000, *Homer Beside Himself, Para-Narratives in the Iliad*, Oxford.
- ALLEN, T.W., HALLIDAY, W.R., SIKES, E.E., 1963, *The Homeric Hymns*, Oxford.
- ALSTER, B., 1974, *The Instructions of Suruppak*, Copenhagen.
- , 1975, *Studies in Sumerian Proverbs*, Copenhagen.
- ANDERSEN, Ø., 1987, "Myth, Paradigm and "Spatial Form" in the *Iliad*", στο BREMER, J.M., DE JONG I.J. F. & KALFF, J., (eds), *Homer: Beyond Oral Poetry*, Amsterdam, σελ. 1-13.
- AREWA, O., – DUNDES, A., 1964, "Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore", στο GUMPERZ, J.J., – HYMES, D.H., (eds), *American Anthropologist* 66.6, 2, σελ. 70-84.
- AUSTIN, N., 1966, "The Function of Digressions in the *Iliad*," *GRBS* 7, σελ. 295-312.
- BAL, M., 1985, *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*, Toronto.
- BARLEY, N., 1972, "A Structural Approach to the Proverb and Maxim with Special Reference to the Anglo-Saxon Corpus", *Proverbiuum* 20, σελ. 737-750.
- BARNETT, J., 1956, "Ancient Oriental Influence on Archaic Greece", στο *The Aegean and the Near East. Studies Presented to H. GOLDMAN*, S.T. WEINBERG (επιμ.), New York, σελ. 212 κ.εξ.
- BARNS, J., 1950, "A New Gnomologium with Some Remarks on Gnostic Anthologies", *CQ* 44, σελ. 126-137.

- BURKERT, W., 1993, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία, Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή*, (μετ. Ν. Μπεζαντάκου, Α. Αβαγιανού), Αθήνα.
- CALHOON, G.M., 1962, “The Homeric Picture”, στο *A Companion to Homer*, A.T.B. WACE & F.H. STUBBINGS (επιμ.), London.
- CARNES, P., (ed.), 1988, *Proverbia in Fabula. Essays on the Relationship of the Proverb and the Fable*, *Sprichwörterforschung* 10, Bern, Frankfurt am Main, New York, Paris.
- CARO, F.A. de, 1986, “Riddles and Proverbs”, in ORIGIN, E., (ed.), *Folk Groups and Folklore Genres: An Introduction*, Logan, Utah.
- CHANTRAINE, P., 1942-1953, *Grammaire homérique*, 2 τομ., Paris.
- CLAY, J.S., 1989, *The Politics of Olympus. Form and Meaning in the Major Homeric Hymns*, Princeton.
- CREUZER, F., 1847, “Über die Parömiographi Graeci”, *Zur Geschichte der griechischen und römischen Literatur*, Leipzig – Darmstadt, σελ. 305-326.
- CRIBIORE, R., 1996, *Writing, Teachers, and Students in Graeco-Roman Egypt*, Atlanta.
- CRUSIUS, O., 1883a, *Analecta critica ad paroemiographos Graecos*, Leipzig.
- , 1883b, “Die Sprichwörtersammlung des Escurialensis”, *Rhein. Mus.* 38, σελ. 307.
- , 1884, “Die griechischen Paroemiographen”, *Verhandlungen* 37, σελ. 216-228.
- , 1888, “Zu den Aristophanesscholien und Paroemiographen”, *Jahrbücher für klassische Philologie* 137, σελ. 472.
- , 1890, “Märchenreminiscenzen im antiken Sprichwort”, *Verhandlungen der vierzigsten Versammlung deutscher Philologen*, Leipzig.
- , 1910, “Paroemiographica”, *Bayerisch Akademie der Wiss. Sitz. Ber.* 6, σελ. 31-47.
- DALLEY, S., 1989, *Myths from Mesopotamia*, Oxford.

- DELGADO, J.A.F., 1982, “La poesia sapiencial de greca arcaica y los origenes del hexametro,” *Emerita* 50, σελ. 151-173.
- DENNISTON, J.D., 1954, *The Greek Particles*, Oxford.
- DIRLMEIER, F., 1955, “Homerisches Epos und Orient”, *Rhein. Mus.* 98, σελ. 18-37.
- EASTERLING, P.E. – KNOX, B.M.W., 2000, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (μετ. Ν. Κονομή, Χρ. Γρίμπα, Μ. Κονομή), Αθήνα.
- EBELING, H., 1885, *Lexicon Homericum*, 2 vols., Lipsiae.
- EDWARDS, M.W., 1991, *The Iliad: A Commentary*, Vol. V: *Books 17-20*, Cambridge.
- ERBSE, H., 1963-1988, *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera)*, Vols. I-VII, Berlin.
- EVELYN-WHITE, H.G., 1920, “Miscellanea Hesiodica”, *CQ* 14, σελ. 126-131.
- FINCKH, C.E., 1870, “Griechische Sprichwörter, die in der Göttinger Ausgabe nicht fehlen”, *Philologus* 30, σελ. 427-430.
- FINGERLE, A., 1939, *Typisch der homerischen Reden*, Diss. Münich.
- FIRTH, R., 1926, “Proverbs in Native Life, with Special Reference to the Maori”, *Folk-lore*, σελ. 134-153, 245-270.
- FOSTER, B.R., 1993, *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*, 2 vol., Bethesda, Md.
- FRÄNKEL, H., 1968, *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*, Munich.
- FRIEDLÄNDER, P., 1913, “ΥΠΟΘΗΚΑΙ”, *Hermes* 48, σελ. 558-616.
- GEMOLL, W., 1924, *Das Apophthegma*, Leipzig.
- GORDON, E., 1959, *Sumerian Proverbs: Glimpses of Everyday Life in Ancient Mesopotamia*, Philadelphia.
- GRAUX, C., 1878, “Supplément au Corpus paroemiographorum Graecorum”, *Revue de philologie* 2, σελ. 219-237.
- GRESSETH, J., 1975, “The Gilgamesh Epic and Homer”, *CJ* 70, σελ. 1-18.

- HAINSWORTH, J.B., 1993, *The Iliad: A Commentary*, Vol. III: *Books 9-12*, Cambridge.
- HAMILTON, R., 1989, *The Architecture of Hesiodic Poetry*, Baltimore – London.
- HEUBECK, A., WEST, S., & HAINSWORTH J., 1988, *A Commentary on Homer's Odyssey*, Vol. I: *Introduction and Books i-viii*. Oxford.
- HEUBECK, A., & HOEKSTRA, A., 1989, *A Commentary on Homer's Odyssey*, Vol. II: *Books IX-XVI*, Oxford.
- HORNA, K., 1935, “Gnome, Gnomendichtung, Gnomologien”, *RE Suppl.* 6, σελ. 74-90.
- HUXLEY, G.L., 1981, “Stories, Explaining Origins of Greek Proverbs”, *PRLA* 81, σελ. 332-343.
- JAEGER, W., 1968⁴, *Παιδεία, Η μόρφωσις του Έλληρος Ανθρώπου*, (μετ. Γ. Βερροίου), Αθήναι, σελ. 60-90.
- JANKO, R., 1992, *The Iliad: A Commentary*, Vol. IV: *Books 13-16*, Cambridge.
- JENTE, R., 1945, “The Untilled Field of Proverbs”, στο *Studies in Language and Literature*, by GOFFMAN, G.R. (ed.), Baltimore, σελ. 112-119.
- JONG, I.J.F., 1987, *Narrators and Focalizers. The Presentation of the Story in the Iliad*, Amsterdam.
- JUNGBLUT, H., 1882, *Quaestiones de paroemiographis Graecis 1*, Halle.
 -----, 1883, “Über die Sprichwörtersammlungen des Laurentianus 80, 13”, *Rhein. Mus.* 38, σελ. 394-402.
- KINDSTRAND, J.F., 1978, “The Greek Concept of Proverbs”, *Eranos* 76, σελ. 71-85.
- KIRK, G.S., 1985, *The Iliad: A Commentary*, Vol. I: *Books 1-4*, Cambridge.
 -----, 1990, *The Iliad: A Commentary*, Vol. II: *Books 5-8*, Cambridge.
- KIRSCHENBLATT – GIMBLETT B., 1973, “Toward a Theory of Proverb Meaning”, *Proverbium* 22, σελ. 821-827 και ανατύπωση στο MIEDER, W., DUNDES, A., (ed.), 1981, *The Wisdom of Many: Essays on the Proverb*, New York, σελ. 111-121.

- LAMBERT, W. G., 1960, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford.
- LARDINOIS, A., 1995, *Wisdom in Context: The Use of Gnomic Statements in Archaic Greek Poetry*, Diss., Princeton.
- , 1997, “Modern Paroemiology and the Use of Gnomai in Homer’s *Iliad*”, *CP* 92, σελ. 213-234.
- LAUSBERG, H., 1960, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München.
- LEAF, W., 1900-1902, *The Iliad, Edited with Apparatus Criticus, Prolegomena, Notes and Appendices*, 2 vols., London.
- LESKY, A., 1955, “Griechischer Mythos und Vorderer Orient”, *Saeculum* 6, σελ. 35 κ.εξ.
- , 1988,⁵ *Ιστορία της αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, (μετ. Α. Τσοπανάκη), Θεσσαλονίκη.
- LEUTSCH, E.L.A. & SCHNEIDEWIN, F.G., 1839-1851, *Corpus paroemiographorum Graecorum*, 2 τομ., Göttingen, ανατύπ., Hildesheim, 1965.
- LOUKATOS, D., 1978, *Νεοελληνικοί Παροιμίομοθοι*, Athens.
- ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ, Δ., 1977, *Αρχαία Ελληνική Μετρική*, Θεσσαλονίκη.
- MAAS, P., 1962, *Greek Metre*, (μετ. H. Lloyd – Jones), Oxford.
- MARTIN, J., 1974, “Antike Rhetorik: Technik und Methode”, *Handbuch der Altertumswissenschaft*, II.3, München.
- MARTIN, P., 1889, *Studien auf dem Gebiete des griechischen Sprichwortes*, Diss. Erlangen.
- MARTIN, R.P., 1989, *The Language of Heroes: Speech and Performance in the Iliad*, Ithaca.
- , 1992, “Hesiod’s Metanastic Poetics”, *Ramus* 21.1, σελ. 11-33.
- , 1993, “The Seven Sages as Performers of Wisdom,” στο DOUGHERTY, C., – KURKE, L., (ed.), 1993, *Cultural Poetics in Archaic Greece. Cult, Performance, Politics*, Cambridge, σελ. 108-128.

- , 1997, “Similes and Performance”, στο BAKKERS, E., -
KAHANE, A., (ed.), 1997, *Written Voices, Spoken Signs*, Cambridge, σελ.
138-166.
- McKENNA, J.F., 1974, “The Proverb in Humanistic Studies: Language,
Literature and Culture; Theory and Classroom Practice”, *French Review*
48, σελ. 332-343.
- MEINEKE, A., 1867, “Adnotationes ad paroemiographos”, *Philologus* 25, σελ.
537-541.
- MIEDER, W., 1989, *American Proverbs: A Study of Texts and Contexts*, New
York.
- MONTEIL, P., 1963, *La phrase relative en Grec ancien: sa formation, son
développement, sa structure des origines à la fin du 5ème siècle A. C.*, Paris.
- MORRIS, S., 1997, “Homer and the Near East”, στο *A New Companion to
Homer*, I., MORRIS – B., POWELL (eds), (*Mnemosyne Suppl.* 163),
Leiden, σελ. 599 κ.εξ.
- NAGY, G., 1971, “Review: D. Fehling, *Die Wiederhohlungsfiguren und ihr
Gebrauch bei den Griechen vor Gorgias*,” *AJP* 92, σελ. 730-733.
- , 2004, *Homer’s Text and Language*, Urbana and Chicago.
- NOUGAYROL J., 1968, *Ugaritica*, 5.
- OPPENHEIM, A. L., 1977, *Ancient Mesopotamia*, Chicago.
- PAULSON, J., 1887, *Studia Hesiodica I: De re metrica*, Lund.
- PELLIZER, E., 1972, “Metremi proverbiali nelle “Opere e i giorni” di
Esiodo: Osservazioni sulla tecnica compositiva della poesia
esametrica “sapienziale”, *QUCC* 13, σελ. 24-37.
- PERTUSI, A., 1955, *Scholia vetera in Hesiodi Opera et Dies*, Milano.
- PETRICONI, H., 1964, “Das *Gilgamesch-Epos* als Vorbild der *Ilias*”, στο
CRISAFULLI, A.S., (επιμ.), *Linguistic and Literary Studies in Honor of
Helmut A. Hatzfeld*, Washington, σελ. 329-342.

- PETZOLD, M., 1904, *Quaestiones paroemiographicae miscellanae*, München. Diss. Leipzig.
- PRANTL, C., 1858, *Die Philosophie in den Sprichwörtern*, München.
- PRITCHARD, J. B., 1958, *The Ancient Near East*, vol II, Princeton.
- RICHARDSON, N.J., 1993, *The Iliad: A Commentary*, vol. VI: *Books 21-24*, Cambridge.
- RUIJGH, C. J., 1971, *Autour de τε épique*, Amsterdam.
- RUPPRECHT, K., 1949, “Paroimia”, *RE* 18. 2, σελ. 1707-1735.
- RUSSO, J., 1983, “The Poetics of the Ancient Greek Proverb”, *Journal of Folklore Research* 20, σελ. 121-130.
- , 1997, “Prose Genres for the Performance of Traditional Wisdom in Ancient Greek: Proverb, Maxim, Apophthegm”, στο *Poet, Public and Performance in Ancient Greek*, by L. EDMUNDS – R. W. WALLACE (eds), Baltimore – London, σελ. 49-64, 143-149.
- RUSSO, J., FERNANDEZ – GALLIANO, M. & HEUBECK, A., 1992, *A Commentary on Homer’s Odyssey*, Vol. III: *Books XVII-XXIV*, Oxford.
- SANDARS, N.K., 1977, *Το έπος του Γκιλγκαμες*, (μετ. Περικλή Ροδάκη), Αθήνα.
- SCHMIDT, J.U., 1986, *Adressat und Paraineseform: Zur Intention von Hesiod’s Werken und Tagen*, Göttingen.
- SCHNECK, B., 1892, *Quaestiones paroemiographicae de codice Coisliniano 177 et Eudemi quae feruntur lexicis*, Diss. Breslau.
- SCHWYZER, E, & DEBRUNER, A., 1950, *Griechische Gramatik*, vol. 2: *Syntax und syntaktische Stilistik*, München.
- SCOTT, C, T., 1969, “On Deffining the Ridle: The Problem of a Structural Unit”, ανατύπωση στο BEN-AMOS, D., (ed.), *Folklore Genres, Publications of the American Folklore Society* 26, Austin, 1976, σελ. 77-90.
- SEITEL, P., 1969, “Proverbs: A Social Use of Metaphor”, *Genre* 2, σελ. 143-161.

- , 1972, *Proverbs and the Structure of Metaphor among the Haya of Tanzania*, Diss. University of Pennsylvania, Philadelphia.
- ΣΕΜΠΤΕΛΟΣ, Δ., 1894, *Ελληνική Μετρική*, Αθήνα.
- ΣΙΕΤΤΟΣ, Γ. Β., 1998, *Ανθολόγιον αρχαιοελληνικών εκφράσεων στην νεοελληνική γλώσσα*, Αθήνα.
- SILK, M. S., 1979, *Interaction in Poetic Imagery*, Cambridge.
- SNELL, B., 1953, *The Discovery of the Mind: The Greek origins of European thought* (μετ. T. G. Rosenmeyer), Cambridge.
- , 1962, *Griechische Metrik*, Göttingen.
- , 1992, *Die Ausdrücke für den Begriff des Wissens in der vorplatonischen Philosophie: sophia, gnome, synesis, historia, mathema, episteme*, Hildesheim.
- STICKNEY, T., 1903, *Les sentences dans la poésie grecque d'Homère à Euripide*, Paris.
- STRÖMBERG, R., 1954, *Greek Proverbs: A Collection of Proverbs and Proverbial Phrases Which Are not Listed by the Ancient and Byzantine Paroemiographers*, Göteborgs Kungl. Vetenskaps-och Vitterhets-Samhälles handlingar, 6, följdén, ser. A, 4.8, Gothenburg.
- SZABO, A., 1956, "Achilleus, der tragische Held der Ilias", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 4, σελ. 55-107.
- TAYLOR, A., 1931, *The Proverb*, Cambridge, Mass.
- , 1934, "Problems in the Study of Proverbs", *The Journal of American Folklore* 47, σελ. 1-21.
- TODESCO, A.A., 1916, "Il proverbio, la paroimia e il Corpus paroemiographorum Graecorum", *Athenaeum* 4, σελ. 416-433.
- TODOROV, T., 1990, *Genres in Discourse*, Cambridge.
- TSAGARAKIS, O., 1977α, *Self-Expression in Early Greek Lyric, Elegiac and Iambic Poetry*, (*Palingenesia* XI), Wiesbaden.
- , 1977β, *Nature and Background of Major Concepts of Divine Power in Homer*, Amsterdam.

- , 1982, *Form and Content in Homer*, (*Hermes Einzelschriften* 46), Wiesbaden.
- , 2000, *Studies in Odyssey 11*, (*Hermes Einzelschriften* 82), Stuttgart.
- TZIFOPOULOS, Y.Z., 1995, “Proverbs in Menander’s *Dyskolos*: The Rhetoric of Popular Wisdom”, *Mnemosyne* 48, σελ. 169-177.
- , 2000, “Hermes and Apollo at Onchestos in the *Homeric Hymn to Hermes*: The Poetics and Performance of Proverbial Communication”, *Mnemosyne* 53, σελ. 148-163.
- VAN GRONINGEN, B.H., 1953, *In the grip of the past*, Leiden.
- WEBSTER, T.B.L., 1956, “Homer and Eastern Poetry”, *Mimos* 4, σελ. 104-116.
- , 1964, *From Mycenae to Homer*, London.
- WEST, M.L., 1966, *Hesiod. Theogony*, Oxford.
- , 1978, *Hesiod. Works & Days*, Oxford.
- , 1982, *Greek Metre*, Oxford.
- , 1997, *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Early Poetry and Myth*, Oxford.
- WHITING, B.J., 1931, “The Origin of the Proverb”, *Harvard Studies and Notes in Philology and Literature* 13, σελ. 47-80.
- , 1932, “The Nature of the Proverb”, *Harvard Studies and Notes in Philology and Literature* 14, σελ. 273-307.
- WILLCOCK, M., 1964, “Mythological Paradeigma in the *Iliad*”, *CQ* 14, σελ. 141-154.

